

ISSN 2618-9623

Төбөк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган эҗир

Родной край

3*2021

Татар таңы

Күкрәгемдә горур йөрәк тибә
Мәдһиямне җырлап халкыма.
Нинди киртәләргә юлыксам та
Юл тапканбыз яшәү хақына.
Сөргеннәрне, сугышларны кичкән,
Шахта базларына төшкәнбез.
Атлы яугир булып тарихларга,
Шигъри дастаннарда күчкәнбез.

Һичберкемнән ким-хур түгел лә без
Һәм түгелдер, бәлки, артык та.
Без ханлыklar, каһанлыklar тоткан,
Дәүләтләре булган халыктан.
Без – китаплы, мәгърифәтле, моңлы
Һәм иманлы милләт дэвამы.
Сабантуйлы, димәк, көрәшчеләр,
Алдыңыларыбыз бар әле!

Атка менеп дөнья иярләгән,
Атлар жигеп иген иккән без.
Алтайлардан алып диңгезләргә –
Жир читенә барып житкәнбез.
Сибелгәнбез иген бөртегедәй,
Дүнгәләктәй очып жыллардә...
Яңа дәүләтләргә бүлгәленеп,
Таралганбыз төрле илләргә...

Казанлы да, Кырымлы да халкым,
Бар Себере – кара урманы,
Сарайлары, нугай далалары,
Киң Иделе, тирән Чулманы!
Тирмәләрдән, чатырлардан чыгып
Корганбыз ла бөөк шәһәрләр.
Жиң сызганып иҗат иткәнбез,
Тудырганбыз гүзәл әсәрләр!
Тарихыбыз атлы, данлы, шанлы!
Тамырларда ургый татар каны.
Мин ышанам – безнең урамнарда
Бәйрәм булып, атар татар таңы!

Фәнил Гыйләҗев

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
жәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

3*2021

Казан—2021

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

3*2021

Казань – 2021

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:

Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Web-редактор:

Айсин Руслан Валерий улы

Баш мөхәррир урынбасары:

Борханов Альберт Әхмәтжан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:

Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләжев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Ситдинов Айрат
Сафин Фаил
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме

Жаваплы сәркатип:

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы

Корректор:

Фәйзуллина Дания Илдус кызы

Басманың адресы:

Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: Monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык
журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:

Дамир Мавляевевич Исхаков,
доктор исторических наук

Web-редактор:

Айсин Руслан Валерьевич

Заместитель главного редактора:

Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:

Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гилязов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Ситдинов Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа

Ответственный секретарь:

Сагидуллина Мунира Халимовна

Корректор:

Файзуллина Дания Ильдусовна

Адрес издания:

г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому
краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган жир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал].
№ 3. Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2021.

Эчтәлек

Мишәр этник тарихына кереш.	10
----------------------------------	----

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

М.М. Акчурин, Т.А. Абдурахманов.

«Ул жирләр... борынгыдан татарныкы һәм мордваныкы»: Мещера өязләре татарларының күчү процессларында үзбиләмәләре факторы. ...	14
--	----

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

И.И. Ямалтдинов.

Ульяновск өлкәсе татарларының заман фольклоры.	28
---	----

Д.М. Исхаков.

Касыйм татарларының төркем эчендәге бүленеше һәм аның тамырлары.	50
--	----

А.И. Бугарчев, В.П. Емельянов, О.В. Степанов.

Танкеевка (ТР Спас районы) авылыннан жүчи тәңкәләренен табылуы.	60
---	----

Р.Р. Әминов, А.Ә. Борһанов.

Чуваш Республикасының Яңгилде (Кармыш) һәм Әлмән авылларының тарихи-мәдәни һәм демографик үсеше.	64
--	----

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Ф.Ә. Бәйрәмова.

Мишәр иленең татар авыллары.	75
-----------------------------------	----

И.Г. Закирова.

Тормыштан ямь табып яшәүче халкым.	101
---	-----

Д.Н. Тажси.

Самара губернасы Бөгелмә өязе – Нугай Урдасы жирләре.	111
--	-----

Л.Х. Мөхәммәтҗанова.

Самара татарларының традицион мәдәнияте хақында.	114
---	-----

Ф.А. Рәшитов.

Саратов губернасында беренче татар китапханә-уку йорты.	121
--	-----

Э.Н. Даутова.

Пенза крае! Син – ата-бабаларымның ватаны...	129
---	-----

И.Д. Биккинин.

Пенза өлкәсе һәм Мордовия татар авылларының туристик потенциалы.	135
--	-----

К.М. Акъегет.

Мөкаддәс хәзрәт Бибарсов белән ике сәфәр.	140
--	-----

<i>И.А. Ильясов.</i>	
Рамис Сафин: «Кунак ашы – кара-каршы».	146
<i>Р.Ф. Әхмәдуллов.</i>	
Татар авылларын «паспортлаштыру».	156
<i>М.Х. Сәгыйдуллина.</i>	
Татар дөнъясының йөзек кашы.	160

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Мещера өязләре жирлегә буенча тарихи материаллар.	163
Урал буе татар-мишәрләре турында тарихи белешмә.	169

Олуз Татар иле

<i>Гөлназ Бәдретдин.</i>	
Финляндия татарлары тарихыннан.	172

Шәхесләребез

<i>А.Ә. Хәбибуллин.</i>	
Эдуард хажи Ганиев: кешеләргә багышланган гомер.	176

Татар рухы

Мәскәү жәмәгәтьчелеге вәкилләренең шәһәр мэры С.С. Собянинга мөрәжәгатә.	184
ГБОУ ГМЦ ДОНМ директоры А.С. Зинин жавабы.	190
Инициатив төркемнең Мәскәү шәһәр мэры С.С. Собянинга мөрәжәгатә.	192
Мәскәү шәһәрә Мәгариф һәм фән департаментының Гражданнар мөрәжәгатьләре белән эшләү идарәсе мөдире урынбасары Т.А. Юрасованың жавабы.	193

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Хроника.	194
---------------	-----

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

<i>Д.Б. Рамазанова.</i>	
Шагыйрь һәм галим.	208
<i>Ф.Ә. Бәйрәмова.</i>	
Пенза өлкәсенең татар энциклопедиясе.	217
<i>Г.Р. Бәдретдин.</i>	
Татар авылының имамнар нәселе вәкиле ничек Госманлы империясе генералы булган.	219

<i>В.Н. Данилов.</i>	
«Татары Саратовского Поволжья» – энциклопедик белешмә.	224
<i>Г.Р. Бәдретдин.</i>	
Кадрия Бәдретдин. «Хәсән Хәмидулла. Язучының тормышы».	228
<i>Г.Р. Бәдретдин.</i>	
Рамил Беяев. «Финляндия татарлары: тарих, интеграция, үзәңны саклау».	230

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Картош яккан.	232
Слива кайнатмасы.	233
Зур Чирекле урамасы.	234

Юбилейлар

<i>Р.З. Салиев.</i>	
Танылган төбәк тарихын өйрәнүче А.Ә. Борһановның 65 яшьлеге уңаеннан.	235
<i>Ф.Ә. Бәйрәмова.</i>	
Милләт кызы Зөһрә... ..	241
Мисал булырлык лаеклы шәхес.	244

Авторлар буенча белешмә

Содержание

Введение в этническую историю мишарей.	10
---	----

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

М.М. Акчурин, Т.А. Абдурахманов.

«Оныя земли... издревле татарские и мордовские»: фактор вотчинных владений в процессах переселения татар мещерских уездов.	14
---	----

Научные публикации по краеведению

И.И. Ямалтдинов.

Современный фольклор татар Ульяновской области.	28
--	----

Д.М. Исхаков.

О внутригрупповом делении касимовских татар и его истоках.	50
---	----

А.И. Бугарчев, В.П. Емельянов, О.В. Степанов.

Находки джучидских монет из с. Танкеевка (Спасский район РТ).	60
--	----

Р.Р. Аминов, А.А. Бурханов.

Историко-культурное и демографическое развитие татарских сел Янгильдино (Кармыш) и Альменево Козловского района Чувашской Республики.	64
--	----

Краеведение в научно-популярных публикациях

Ф.А. Байрамова.

Татарские поселения Мещерского края.	75
---	----

И.Г. Закирова.

Народ, любующийся жизнью.	101
--------------------------------	-----

Д.Н. Тажи.

Бугульминский уезд Самарской губернии – земля Ногайской Орды.	111
--	-----

Л.Х. Мухаметзянова.

О традиционной культуре самарских татар.	114
---	-----

Ф.А. Рашитов.

Первая в Саратовской губернии татарская библиотека-читальня.	121
---	-----

Э.Н. Даутова.

Пензенский край! Ты – родина предков моих...	129
---	-----

И.Д. Биккинин.

Туристический потенциал татарских сел Пензенской области и Мордовии.	135
---	-----

К.М. Акъегет.

Две поездки с Мукаддас хазратом Бибарсовым.	140
--	-----

И.А. Ильясов.

Рамис Сафин: «Гостевание требует встречности».	146
---	-----

<i>Р.Ф. Ахмедуллов.</i>	
«Паспортизация» татарских сел.	156
<i>М.Х. Сагидуллина.</i>	
Звезда татарского мира.	160

Исторические источники по краеведению

Исторические материалы по территории мещерских уездов.	163
Историческая справка о приуральских татарах-мишарях.	169

Magna Tartaria

<i>Г.Р. Бадретдин.</i>	
Из истории татар Финляндии.	172

Известные личности

<i>А.А. Хабибуллин.</i>	
Эдуард хаджи Ганеев: жизнь, посвященная людям.	176

Татарский дух

Обращение представителей общественности Москвы мэру Москвы С.С. Собянину.	184
Ответ директора ГБОУ ГМЦ ДОНМ А.С. Зинина.	190
Обращение Инициативной группы мэру города Москвы Собянину С.С.	192
Ответ заместителя начальника Управления по работе с обращениями граждан Департамента образования и науки города Москвы Т.А. Юрасовой.	193

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Хроника.	194
---------------	-----

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

<i>Д.Б. Рамазанова.</i>	
Поэт и ученый.	208
<i>Ф.А. Байрамова.</i>	
Татарская энциклопедия Пензенской области.	217
<i>Г.Р. Бадретдин.</i>	
Как потомственный имам из татарской деревни стал генералом Османской империи.	219
<i>В.Н. Данилов.</i>	
Энциклопедический справочник «Татары Саратовского Поволжья».	224
<i>Г.Р. Бадретдин.</i>	
Кадрия Бедретдин. «Хасан Хамидулла. Жизнь писателя».	228

Г.Р. Бадретдин.

Рамиль Беляев. «Татары Финляндии: история, интеграция, сохранение идентичности».	230
--	-----

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Картофельный пирог.	232
Сливовое варенье.	233
Урама из д. Зур Чирекле.	234

Слово о юбилярах

Р.З. Салиев.

К 65-летию со дня рождения известного краеведа А.А. Бурханова.	235
--	-----

Ф.А. Байрамова.

Дочь нации Зухра...	241
Личность, достойный подражания.	244

Сведения об авторах

МИШӘР ЭТНИК ТАРИХЫНА КЕРЕШ

Татар милләтенең аерылгысыз өлеше булган мишәрләр (үзатамалары – *татар*) Идел-Урал буе татарларының 1/3 өлешен тәшкил итәләр һәм сан ягыннан зур этник төркем булып торалар (XIX йөз ахырында 600–620 меңнән артыграк). Үз чиратында мишәрләр составында берничә этнографик төркем аерылып тора – төньяк (яки сергач), көньяк (яисә төмән, ләмбрә), Көнбатыш Урал буе һәм Төньяк-Көнчыгыш Урал төркемнәре һ.б. Хәзер мишәрләрнең төп үзатамасы *татар* булса да, элек алар арасында башка этнонимнар да яшәгән (*мишәр* яки *мишәр татары*, *мещеряк*, *төмән*, *алатыр*, *мөселман* һ.б). Мишәрләрнең сөйләм теле татар теленең көнбатыш диалектын тәшкил итә һәм татар әдәби телен формалаштыруда актив роль уйнаган.

Мишәрләрнең этногенезы мәсьәләсә әлегә кадәр дискуссия бер проблема булып тора.

Формалашулары турында фәндә төрле карашлар яшәп килә: аларның Алтын Урда төркиләре яисә кыпчак, фин-угыр, угыр яки болгар-кыпчак тамырлы икәнлегә әйтелә. Иччириксез, мишәрләрнең Алтын Урдага кадәргә чорга караган этник компонентлары бар. Гадәттә, бу компонентны бортаслар белән бәйләп карау күзәтелә. Шушы ук этник төркемнең икенче бер атамасы «можар» (йомшартылган формасы «мижер/мишәр») булырга тиеш. Соңгы атаманы кайбер галимнәр венгрларның үзатамасы (*mädjar*/мадьяр) белән бәйләп карыйлар. Ничек кенә булмасын, мишәрләрнең традицион мәдәниятендә кайбер угыр халыкларына хас элементлар сакланган (аю культы калдыклары, угыр хатын-кызларының күлмәкләренә охшаган күлмәкләр һ.б.).

Алтын Урда чорында, аннан алда да бортаслар яшәгән жирләргә күпләп төрки-кыпчак төркемнәре килеп утырган. XIV йөздә төрле этник тамырдан булган төркемнәр Наручат (Наровчат) вилайәте составына керәләр. Бу вилайәтнең башкаласы – Мукшы шәһәре булып, аның калдыклары хәзерге Пенза өлкәсенең Мордовия Республикасы чигенә якын урнашкан Наровчат авылы янында. Шушы чорда һәм соңга таба да бу яклардагы төркемнәргә карата «можар» яисә «мещера» этнонимнарын куллану күзәтелә. Чыганаclarда шулай ук аларга карата «татар» атамасы да еш кулланыла.

Кайбер рус чыганаclarынан күренгәнчә («Толковая Палая», 1350 ел), ул вакытларда «Мещера» исеме политоним рәвешендә кулланылган, ягъни, ул аерым бер «жирнең» үзәгендә ниндидер шәһәр торган кенәзлек яшәп килгән (нәкъ шуның исеме «Мещера» булган булса кирәк). Чынлап та, 1401–1402 елларга караган бер рус грамотасынан күренгәнчә, Ме-

щераның үзенә караган олыслары/волостьлары, ягъни авыл округасын эченә алган жирләре булган. Шактый борынгы бер картадан күренгәнчә (1459 елгы Фра Маура картасы), анда искә алынган «Meschiera» провинциясенә янында бер Macharini (Machrmi) исемле торак пункт күрсәтелгән. Бу соңга таба рус телендәге документларда күренгән «Городок» яисә «Мещерский городок» дип аталган шәһәр булса кирәк. Рус чыганаclarында 1434 һәм 1447 елларда искә алынган «Мещерские князья» дип аталган төркем (кайбер чыганаclarда алар «Мордовские князья» дип тә атала) шушы үзәктә яшәгән, дип уйларга урын бар. Безнең фикеребез буенча, алар Алтын Урда чоры татарлары булып, төп өлеше танылган, Туктамыш хан белән бәйлә, Шириннар кланына караган булган.

Ә инде Олы Мөхәммәт ханның улы Касыйм солтан белән килгән затлы татарлар Касыйм ханлыгына (икенче исеме – «Мещер йорты») нигез салганнан соң (XV йөзгә уртасы), мишәрләрнең этник үсеше башлыча шушы этносәясә берләшмә эчендә барган. Аның башкаласы, билгеле булганча, «Мещерский городок» дип аталган (соңга таба нәкъ шул шәһәрчәк «Касыйм шәһәре» дип исемләнә башлый). Касыйм ханлыгында ике этник төркемнең – *можар* (борынгы компонент) һәм *татар* (кыпчак-нугай, ягъни Алтын Урда татарлары) үзара яkyнаюы нәтижәсәндә, мөстәкыйль мишәр халкы оешу процессы бара. Бу дәүләттә югары катлау берничә кабиләгә бүленгән (Шириннар, Барыннар, Кыпчаклар, Аргыннар һәм Мангытлар) һәм «татар» дип аталган. Кара халык (ясак түләүчеләр) элекке бортас-можарлардан торган, дип уйланыла. Бу ике катламның чынлап та булуын Мещер йортында искә алынган ике этнонимик системаның бер үк вакытта яшәве исбатлый.

Аның беренчесен рус һәм чит ил чыганаclarы болай дип бирә: «Мещерские земли», «Мещерские места», «Мещера с волостями», «Мещера», «провинция Meschiera». XVI йөздә шушы атамаларның синонимы булган «Мещерский юрт» һәм «Городецкая Орда» (монда «Городок» – шул ук «Мещерский городок» дигән сүз) төшенчәләре күренә. Бу очракта сүз башта кенәзлек, ягъни, башында «Мещер кенәзләре» торган «Мещер жире», аннан соң ханлык (Касыйм ханлыгы) турында бара. Барлык күрсәтелгән атамалар шушы «жирнең» үзәгә булган «Мещера» шәһәре яисә «Мещер шәһәрчеге» исеме белән бәйлә.

Менә шушы терминнарда «Мещер кешеләре» атамасы килеп чыга. Аның кыскартылган вариантлары русча мондый формада йөргән: *можоряне*, *можары*, *мещеряне* (мещерины). Бу төркем вәкилләрендә беренче чиратта элекке бортасларның варисларын күрергә кирәк.

Соңгы вакытларда үткәрелгән фәнни тикшеренүләрдән күренгәнчә (беренче чиратта М.А. Акчурин хезмәтләрен истә тотып), Мещера

жирлегендә яшәгән кайбер татар төркемнәре (аерым алганда, төмән татарлары, ягъни Төмән/Темников шәһәрчегендә һәм Төмән өязендә яшәүчеләр), ахрысы Олы Урда таркалганда (1502–1504-нче елларда) утырып калганнар һәм мишәрләрнең үзенчәлекле өлешен (тел, традицион мәдәният белән аерылып торучы) тәшкил иткәннәр. Аларның жирле үзатамалары төмән булган да инде.

Касыйм ханлыгының феодаль катламын рус документларында XV йөздә «татар», XVI йөздә «Городок татарлары» яки «мещер татарлары» дип йөрткәннәр. Бу «татар» компоненты берничә этник төркемнән торган – аларның беренче «ядрәсе» «мещер кенәзләреннән», ягъни Алтын Урда татарларыннан булса (Шириннар һ.б.), соңыннан аларга Касыйм хан белән килүчеләр – шул ук Алтын Урда татарларының башка төркемнәре килеп кушыла. XV–XVI йөзләрнең чикләрендә һәм берәз соңрак монда нугайлар да күчеп утыра.

XVI йөзнең ахырларына – XVII йөзнең башларына Мещер йорты жирендә яшәүче төркиләргә карата «татар» атамасы бик еш кулланыла. Димәк, бу чорда мишәр этносының этник компонентлары инде үзара кушылып беткән була. Дөрөс, бу консолидацияләнү процессыннан Касыйм шәһәрчегендә һәм аның тирәсендә касыйм татарлары исеме алган, яшәгән төркемә төшеп кала. Алар, төрле сәбәпләр нәтижәсендә, аерым этнографик төркем булып оешканнар.

XVI йөзнең икенче яртысында – XVIII йөзләрдәге миграция нәтижәсендә мишәрләр үзләренең төп этник жирләреннән – Мещера төбәгеннән, Идел-Уралның башка төбәкләренә таралалар һәм күп кенә районнарда казан татарлары белән тыгыз бәйләнешкә керәләр. Шуңа күрә дә, XVI йөзнең икенче яртысында – XVII йөздә Идел-Урал буе татарлары барысы да бердәм этнос (халык) булып үсә башлыйлар.

Этник элементләрнең көчәюе татар милли әдәби теле формалашуда көнбатыш диалектның урта диалект кебек үк зур роль уйнавына китерә. Акрынлап, мишәрләрдә булган төбәкчелек исемнәренен (*төмән, алатыр*) гомуми «татар» атамасына алмашынуы күзәтелә.

Татар милләте оешу чорында, XIX–XX йөз башларында, мишәрләр үзләренең этник үзенчәлекләрен шактый югалталар. Бу дәвердә гомум-милли татар мәдәнияте киң тарала. Ләкин Иделнең уң як жирләрендә, мишәр татарларының иске этник территорияләренә якин урыннарда, аларның традицион халык мәдәнияте шактый дәрәжәдә сакланып кала. Бу жирләрдә үзгә татар этник төркемнәре булмаганга, күрше халыклар аларны гына «татар» дип атаганга, мондагы мишәрләр дә үзләрен гадәттә «татар» дип атыйлар, хәлбуки казан татарлары аларны барыбер «мишәр» дип атап киләләр.

Урта диалектта сөйләүче татарлар белән аралашып яшәгән урынарда мишәрләр, тел һәм традицион мәдәният үзенчәлекләрен югалта барсалар да, телләре башка төркем татарлардан фонетик һәм грамматик үзенчәлекләр белән аерылып торганга, күршеләре аларны «татар» дип кенә атап калмый, «мишәр» дигән билгеләмә дә өстиләр. Шуңа күрә дә, 1926 елгы халыкны исәпкә алу вакытында 200 меңгә якын кеше (күбесе – Урал буйларында яшәгән хәрби сословие вәкилләре буларак) үзен «мишәр халкыннан» дип яздыра, ләкин туган телләрен алар «татар теле» дип яздырганнар. Күпчелек исә «татар» үзатамасын кулай күрә. Хәзер «мишәр» атамасы икенче дәрәжәдәге этноним буларак кына һәм шактый сирәк кулланыла.

Тулаем алганда, мишәрләр татар милләтенен эһәмиятле – субэтник төркемен тәшкил итәләр һәм казан татарлары белән бергә милләтнең үсешендә актив катнашалар.

Д.М. Исхаков, тарих фәннәре докторы

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик
яклары

Научно-методологические аспекты изучения национальной
истории и краеведения

*М.М. Акчурина,
Т.А. Абдурахманов*

**«ОНЫЯ ЗЕМЛИ... ИЗДРЕВЛЕ ТАТАРСКИЕ И
МОРДОВСКИЕ»: ФАКТОР ВОТЧИННЫХ ВЛАДЕНИЙ В
ПРОЦЕССАХ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ТАТАР
МЕЩЕРСКИХ УЕЗДОВ**

С 30-х гг. XVII в. начинают строиться крепости на новой засечной черте (Тамбов, Керенск, Верхний и Нижний Ломовы, затем Инсар и др.). Определенную часть служилых татар и мурз тогда стали переводить на постоянную службу в новые города, вблизи которых переведенные верстались поместными наделами и там ими основывались новые поселения.

При изучении сохранившихся документов мы обратили внимание на то, что еще одна причина массового переселения проявилась в виде необычного явления. Эта причина связана с фактической нехваткой необходимого для верстания земельного фонда в коренных мещерских уездах. Оставшиеся там татары местных служилых корпораций – речь идет в первую очередь о касимовских, кадомских, шацких (цненских) и темниковских служилых татарах и мурзах – подавали коллективные челобитные на пожалование им новых поместий. Инициатива, как правило, исходила от самих татар, и они просили выделить им землю под пашню на самостоятельно выбранных местах. В последней четверти XVII – начале XVIII вв. прослеживается тенденция получения поместий южнее засечной черты – «за валом». И вот в некоторых таких грамотах обнаруживаются **просьбы о пожаловании поместий в достаточно удаленных районах, в диком поле или в урочищах, являвшихся вотчинными бортными ухажеями, причем число татарских челобитчиков в одной просьбе могло достигать до сотни, иногда и более человек.** В числе челобитчиков могли быть представители сразу нескольких разных корпораций.

Сами по себе факты пожалования поместий в пределах вотчинных владений рассмотрены в статье «Вотчины как наследие ордынской государственности (на примере документов мещерских уездов XVI–XVII вв.)», написанной совместно с А.В.Беляковым [Акчурин, Беляков: 2019]. Напомним кратко. Бортные ужожи – это основной вид вотчинных владений. При этом первоначальная легитимность владения вотчинами, скорее всего, берет начало еще в ордынское время. Как показывают источники XVI–XVII вв., вотчины – это крупные лесные и лесостепные промысловые участки. Главными владельцами вотчин являлись мокша, эрзя и татары, вотчинниками также были немногочисленные русские бортники. Основными промыслами считались бортничество (бортовое пчеловодство), звериная охота, рыбная ловля, добыча ловчих хищных птиц и др. Вотчины в отличие от поместий передавались по наследству, их можно было делить, покупать и продавать. Еще раз подчеркнем: вотчины – это в данном случае не пашенные земельные участки, а только промысловые угодья. Документы свидетельствуют, что служилые татары еще с момента зарождения системы поместных окладов в XVI в. стремились в периметре своих вотчин – на «диком поле» или в урочищах обзавестись пашнями. Такие распаханые участки вместе с крестьянскими дворами закреплялись новыми отдельными жалованными грамотами и трансформировались в другой вид собственности – в поместья или оброчные пашни, и значит на них уже распространялись другие правовые механизмы владения [Акчурин, Беляков: 2019].

Ниже приведем наиболее показательные и характерные для последней четверти XVII – начала XVIII вв. примеры массовых пожалований поместий в обширных вотчинах.

Пример 1 (Татарцино). Рассмотрим опубликованную Муллануром Ишеевым жалованную грамоту 1697 г. из дела о восстановлении в дворянстве мурз Маматказиных. Содержание грамоты передает, что «за Шатцим Большим Ценским лесом в бортных и вотчинных угодьях по речке Керше и по речке Ламоису в Кершенском и во Закрацком ужоже с урочищи» пашни и сенные покосы получили более ста человек мурз и служилых татар [Ишеев: 2012]. Мулланур Ишеев, проведя детальный анализ, пришел к выводу, что из числа этих татар далеко не все являлись владельцами ужожев – челобитчики оказались разделены на вотчинников и не вотчинников. Первыми в списке как раз шли «вотчинники», которых возглавляли Тениш мурза Федотов сын князь Долоткозин и служилый татарин Кутломаметка Худяков из д. Тархань Шацкого уезда и с ними еще 27 человек (Худяковы, Михалевы, Вешняковы, Резановы, Баткаевы, Милушевы, Васильевы и др.), все последующие 74 человека названы как

«невотчинники», хотя среди оставшихся большинство были мурзами и представляли наиболее знатные роды: князья Енгальчевы, Долотказины, Маматказины, Тенишевы, Кикичевы, Булушевы, Канчурины, Сакаевы, Кудашевы, Ширинские, Бигловы, Мамалаевы и др.

В грамоте также оговаривается, что за самими вотчинниками бортные ужожи остаются в прежнем владении, а невотчинникам указано, что им до вотчинных бортных деревьев «ни в чем дела нет». Единственное, вместе с поместьями всем челобитчикам были дополнительно пожалованы «рыбные ловли».

Вскоре в районе пожалований образовалось с. Татарщино («Село Покровское, что на р. Керше Татарщина тож» – ныне с. Татарщино Рассказовского р-на Тамбовской обл.). Там, согласно писцовой книги 1710 г., часть татар из грамоты 1697 г. оказалась среди жителей села или владельцев переведенных крестьян.

О том, что данные вотчины были старинными, еще с XVI в., владениями ценских служилых татар из д. Тархань, в частности, татар Кудяковых, свидетельствует указание в Книге ясачных сборов с мордовских деревень Верхоценской волости воеводы М. Стрешнева 1622 г., где записано, что мордовские жители д. Черкино «положили вотчинною купчую запись на Ломоиский ужожей, что купили отцы их Поланко с братею у ценских татар у Енговатка да у Кудашка Кудяковых детей 94 году (1585/86 г. – прим. авт.)» [Напольникова: 2017. С. 50].

Пример 2. Речь пойдет о пожаловании поместий в старинных вотчинах «за Керенским валом в степи». По царской грамоте 1699 г. пашни в поместья получила большая группа кадомских, касимовских и керенских служилых татар – 99 человек. Челобитную подали кадомские татары Бигильда Неверов сын Богданов «с товарищи», где Бигильда указал: «У него де, Бигильды, старинной вотчинной бортной ужожей прадеда и деда его Богдана Енговатова Кадомского уезда Тялдинской липяг... на речку *Ворону*... на *Оржевские* верхи...» [ИТУАК. Вып. XXXV: 1893. С. 129]. Владения оказались очень обширными: «в том де вотчинном бортном ужожье в вышеписанных урочищах будет порозжей ковыльной земли дикого поля *многое число*» [ИТУАК. Вып. XXXV: 1893. С. 130].

В этой грамоте содержится весьма необычное сообщение, заслуживающее внимания: «И с того де старинного вотчинного бортного ужожья платит он, Бигильда, по старине, как платили прадеды и деды и родственники, *мед и оброчные и куничные и есачные денги* в Кадоме по ся годы без доимки» [ИТУАК. Вып. XXXV: 1893. С. 130]. Дело в том, что кроме этого случая, в других источниках мы практически не сможем обнаружить, чтобы служилые татары со своих вотчин плати-

ли оброки и ясаки. Тем не менее благодаря опубликованной А.В.Беляковым писцовой книге «Мордовским оброчным вотчинам, бортным ухажеям» Кадомского уезда 1614г. его вероятный дед или прадед, Богдан Енговатов, обнаруживается среди владельцев вотчин мордовской деревни Селище Тялдемского беляка: «За мордвою Селищенские деревни за Вичюю Кирдяниным, за Печаватком Ашеватовым да за *Богданком Енговатовым* Ведемской бортной ухажей... за ними ж ухажей Сядомской...» [Беляков: 2013. С. 191]. Однако непосредственно среди владельцев дворов в д.Селище в другой опубликованной Дозорной книге «мордовских дворов» 1614г. Богдан Енговатов не записан [Беляков: 2013. С. 166]. Некоторые географические ориентиры из описания его вотчин, такие как «да на низ по *Вороне* ... да на другой стороны *Вороны* исток Крутоярина, пошла вдоль по *Оржеве*», совпадают с ориентирами вотчин из вышеназванной грамоты 1699г. кадомского татарина Бигильды. Поэтому высока вероятность, что упомянутый среди мордовских вотчинников в 1614г. Богдан Енговатов действительно являлся предком Бигильды Богданова. Надо сказать, что, скорее всего, в «Книге мордовским оброчным вотчинам, бортным ухажеям» Кадомского уезда 1614г. были записаны все имеющиеся в Кадомском уезде оброчные вотчины, поскольку кроме мордовских вотчинников там встречаются и татары, правда единично [Беляков: 2013. С. 169, 188]. Это означает **нахождение служилых татар среди плательщиков вотчинных оброков и ясака остается нетипичным явлением**. Поэтому пока предлагаем рассматривать этот случай как исключительный, поскольку всех обстоятельств попадания представителей этого рода в разные этно-социальные категории мы не знаем.

Эта грамота позволяет сделать еще одно важное наблюдение. Сам Бигильда указан среди челобитчиков служилых татар и мурз первым, хотя он не самый знатный, по крайней мере, не мурза. К сожалению, из 99 его «товарищей» указаны только три имени: некий Тенибяк, владевший поместьями в Кадомском и Керенском уездах; Семен мурза, владевший поместьями в Керенском уезде; беспоместный Смоил. Но Бигильда – единственный вотчинник и данный факт наводит на мысль, что, несмотря на наличие в периметре вотчин больших площадей непромыслового дикого поля, **использовать дикое поле под поместную пашню можно было только с разрешения владельца вотчины** – в нашем случае это была челобитная вотчинника – служилого татарина Бигилдея Богданова.

Пример 3 (Кочалейка и др.). В ноябре 1709г. была дана выпись темниковским служилым мурзам и татарам Ибраиму мурзе Муралееву сыну

Енолееву и Кодряку мурзе Алишеву сыну Енголычеву¹ «с товарищи, 166 человекам» на поместную землю по р. Атмис и иным урочищам [Кадир: 2010. С. 118–120; Отказные: 2003–2008]. Из этой выписи мы узнаем, что дважды – в 1693 и 1701 гг. мурзы Ибраим Енолеев и Кодряк Енголычев «с товарищи» подавали челобитные, в которой просили в их вотчинных владениях рядом с бортными ухажеями на «порозжей» земле и «диком» поле наделить их поместьями за службу. Окончательно размежевание завершилось только в 1709 г. Анализ документа позволяет заключить, что именно Ибраим мурза Енолеев и Кодряк мурза Енголычев унаследовали вотчины «бортные ухажьи, с раменью, с лугами и дубровами, и з дикими полями, и рыбными ловлями» от своих отцов и дедов, и сослались на выпись 1623/24 г. из книг Степана Хрущева. Поэтому они возглавили список челобитчиков. Кстати, в выписях из писцовых книг Темниковского уезда Степана Хрущева 1622/23 г., выданных темниковскому служилому татарину Челмодею Виргасову на вотчины по р. Атмис, действительно есть указание на соседей владельцев, возможных предков челобитчиков: «по выписи губново старосты Невежи Рогожина 128 году (1619/20 г. – прим. авт.) бортной ухажей на речке на Етмисе по обе стороны Етмиса речки... с правой стороны вотчина Маская Кеченина да темниковских татар деревни Лашмы *Айкея мурзы Енголычева да Козенбая Енолеева* з братею деревни Можарской» [РГАДА. Ф. 1167. Оп. 1. Д. 1258. Л. 8–9].

Остальные татары из списка 166 человек за небольшим исключением принадлежат к известным родам мурз и служилых татар в основном из Темниковского уезда (мурзы: князь Девлеткильдеевы, князь Муратовы, князь Дашкины, Кутыевы, Кашаевы, князь Еникеевы, Енгалычевы, князь Кугушевы, князь Шехмометевы, Тугушевы и др.; служилые татары: Тебеевы, Иртугановы, Сенокаевы, Мяззедины, Енгуразовы, Янбухтины и др.). Как и в предыдущих примерах, списки возглавляли владельцы вотчин, а затем идут все остальные татары. Примечательно, что вместе с пашней и санными покосами татарским помещикам были пожалованы «рыбные ловли» – так же как и в грамоте из первого примера, хотя «рыбные ловли», как правило, относились к категории вотчинных владений, а не поместных.

Часть помещиков из списка челобитчиков оказалась среди жителей образованной затем деревни Кочелейка Верхмокшанского стана Темниковского уезда.

Пример 4 («Алты авыл»). Приведем известную грамоту 1702 г., в которой рассказывается о массовом пожаловании около сотни мурз и

¹ Вероятно, Кодряк мурза Енголычев происходит из коренных темниковских мурз, является однофамильцем известных кадомских и шацких мурз «князь Енгалычевых».

татар Верхнеломовского уезда во главе с сержантом Арсланом Акжигитовым. В грамоте передается, что в 1698 г. поместья были даны «за ломовские воловые крепости в степь на дикое порозжее поле и в челобитчиковы *вотчинные ухажьи* в урочищи». Как видим, владельцами вотчин являлись татары из числа челобитчиков, но, к сожалению, из содержания грамоты непонятно, кто именно там был вотчинником [Кадир: 2010. С. 59–62]. В районе пожалований возникла группа деревень, называемая «Алты авыл» (ныне Кикино, Кобылкино, Решетино, Мочалейка, Кутеевка, Телятино Пензенской области).

Пример 5 (Бигеево и др.). В 1731 г. жители деревни Бигеево (ныне с. Бигеево Неверкинского р-на Пензенской области) во главе с ее основателем Бигеем мурзой Сюняковым сыном князь Еникеевым в ответ на челобитную получили из Темникова выпись из грамоты, составленной предположительно в 1672–1676 гг., о пожаловании поместий темниковским Умряку мурзе Касаеву сыну князь Шихмаметеву и другим мурзам и служилым татарам (133 чел.), в том числе и отцу Бигея Еникеева, Сюняку мурзе Алкаеву сыну князь Еникееву, «*в вотчинных и бортных ухажьех* на диком поле на ковыльною землю» по рр. Узе, Медведице, Березовке и др. (см. Приложение). К сожалению, содержание самой первой челобитной в выписи не передается, но поскольку список татар возглавлял Умряк мурза Шихмамаев, сделаем предположение, что именно он был основным вотчинником в данных владениях. Вероятно, потомки этих татар стали жителями большинства татарских деревень на территории современного Неверкинского района Пензенской области. Примечательно, что кроме пашни и сенных покосов всем татарам, так же как в примерах 1 и 2, перешли в пользование «озеры и с истоки и с текучими речки с *рыбными ловли* и зверовыми гонами» (см. Приложение).

Таким образом, наши наблюдения позволяют сделать следующие заключения:

Служилые татары для получения недостающих поместных окладов обращались к правительству с просьбами выделить пашни и другие угоды в татарских вотчинах. Инициатива исходила от самих татар, на рубеже XVII–XVIII вв. они выбирали земли, как правило, в степных районах «за валом» – на диком поле и в урочищах в бортных ухажеев.

Именно владельцы вотчин, вне зависимости от степени знатности, возглавляли список челобитчиков, причем основная масса челобитчиков не являлась владельцами выбранных вотчинных земель. Стало быть, что вотчинники пускали в свои наследные владения других татар и царскими грамотами эти владения переводились в иную категорию земельной собственности – поместья. При этом сами промысловые угоды (борт-

М.М. Акчурин, Т.А. Абдурахманов. «ОНЫЯ ЗЕМЛИ... ИЗДРЕВЛЕ
ТАТАРСКИЕ И МОРДОВСКИЕ»: ФАКТОР ВОТЧИННЫХ ВЛАДЕНИЙ
В ПРОЦЕССАХ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ТАТАР МЕЩЕРСКИХ УЕЗДОВ

ные ухажеи) оставались в исключительной собственности вотчинников, правда, иногда «рыбные ловли» жаловались всем помещикам.

Наличие или отсутствие других старых хозяев обязательно проверялось повальным опросом старожилов. И только если старожилы подтверждали отсутствие хозяев, администрация приступала к наделению поместьями.

Содержание грамот ничего не рассказывает о том, получали ли еще что-то вотчинники кроме доли поместного оклада, пуская других помещиков в свои владения. Мы можем предполагать, что перед подачей челобитной все участвовавшие в коллективном запросе татары должны были как-то договориться между собой и вотчинниками о своем решении.

Вероятно, просьбы о поместных пожалованиях именно в татарских вотчинных владениях значительно увеличивали шансы их согласования с чиновниками или по каким-то иным причинам считались для татар наиболее удобной практикой.

Сделанные заключения приводят нас еще к одному выводу: **несмотря на отсутствие поселений в степных и лесостепных просторах южнее выстроенной оборонительной линии, зачастую данные области не являлись ничейными, там могли располагаться вотчинные владения татар и мордвы.** В этих владениях без согласия вотчинников нельзя было жаловать пашни другим помещикам.

И в связи с этим высказыванием весьма любопытным и точным выглядит объяснение, которое дал князь Михаил Ларионович Кугушев в судебном разбирательстве с прапорщиком Бельским [ИТУАК. Вып. XXI: 1888. С. 64–67]. Земельный спор, описанный в деле, перерос в крупное противостояние с применением оружия: «стреляли в крестьян из сайдаков и копьями кололи...», который закончился тюремными посадками [ИТУАК. Вып. XXI: 1888. С. 64–67]. В своих показаниях Бельский утверждал, что в прошлые годы никаких законных владений у мурз не могло быть, поскольку «за Керенским и Ломовским и Темниковским валами быть писцам в дальних диких порозжих степях никак было невозможно, понеже во всех диких степях тогда кочевали крымские татары и калмыки... и никаких земель с бортными ухажеи из диких поль мурзам не давано» [ИТУАК. Вып. XXI: 1888. С. 66]. На что князь Кугушев выдал исчерпывающий ответ о нюансах землевладения в регионе: «А оныя земли, которыя он, Бельский, именует поместными своими, издревле татарские и мордовские... и бортные ухажеи в дальних годах до поселения города Керенска и Керенского уезду имелись у мордвы по знамям и только для ловли зверей, чтоб в чужие ухажья не ходить, и нарубались у них по бортным деревьям, а как там мордва разошлись в разные уезды, то уже те земли

розданы в дачи разным помещиком и бортных ухажьев ныне не имеет-ся» [ИТУАК. Вып. XXI: 1888. С. 66]. Ответ Михаила Кугушева близок к действительности – об этом свидетельствуют приведенные им собственные выписи из грамоты 1693 г., которые демонстрируют как вотчины его прадеда знатного татарского мурзы переводились в поместья. Хотя стоит отметить, чтобы не было путаницы: в грамоте 1693 г. пашни и сенные покосы также названы «вотчинами» – тем не менее мы различаем пашенные владения за службу от наследных промысловых вотчин. Итак, его прапрадед, Акай мурза Атуганов (Айтуганов – прим. авторов) сын князь Кугушев, согласно писцовым книгам Степана Тарбеева 1621/22 г., владел бортными ухажеями, рыбными ловлями и озерами в Кадомском уезде. В 1636 г. прадед, Тляш мурза Акаев сын князь Кугушев, «по даче» получил пашни 50 четей и 100 десятин покосов в периметре отцовских вотчин «на речках Вечечейму и Пачелме на низ до р. Вороны, и по Вороне на низ же по обе стороны до речки Гремячева Ключа и Ушенья...» [ИТУАК. Вып. XXI: 1888. С. 77–79]. Уже в 1693 г. стольник князь Ларион Сафаров сын Кугушев подал царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу челобитную с просьбой о наделении пашней и сенными покосами деда его, Тляша мурзы, за крещение, сославшись на отсутствие других претендентов и на гл. 17 ст. 18 Соборного Уложения. При этом князь Ларион подчеркнул: «Тою де деда его вотчинною землею и сенными покосы и лесом за *приходом воинских людей*, никто не владеет, а от родственников де его ни от кого челобитья о той земле нет, лежит порозжа».

Как видим, Кугушевы изначально владели вотчинами, им были даны поместные пашни до постройки Керенска в периметре («в межах») своих же вотчин. Кроме этого, в 1701 г. они попросили и получили дополнительные поместья там же «за Керенским и Шацким валом», где после проведенных официальными представителями уездной администрации опросов «большим повальным обыском» местные старожилы, 50 человек, подтвердили отсутствие старых законных владельцев: «та де земля дикое поле и сенные покосы лежит порозжа, в поместье и на оброк никому не отдана и ни к каким землям не приписана» [ИТУАК. Вып. XXI: 1888. С. 83]. Собственно, тогда же в 1701 г. и после таких же опросов в Керенском уезде «в степи за валом» поместья были пожалованы помещикам Бельским по соседству с бывшими вотчинами Кугушевых¹.

Судя по источникам, многие старинные вотчинные владения, расположенные «за валом» оказались к концу XVII в. запустевшими. Когда и

¹ «51 человек сказали...: то они ведают, о которой земле бьют челом великому государю нынешние челобитчики Алексей, да Иван Андреевы дети Бельские, в урочищах в Керенском уезде в степи за валом от большого лесу... порозжая земля, дикое поле есть, лежит порозжа и никто ею не владеет» (см. [ИТУАК. 1888. Вып. XXI: С. 85–86]).

М.М. Акчурин, Т.А. Абдурахманов. «ОНЫЯ ЗЕМЛИ... ИЗДРЕВЛЕ
ТАТАРСКИЕ И МОРДОВСКИЕ»: ФАКТОР ВОТЧИННЫХ ВЛАДЕНИЙ
В ПРОЦЕССАХ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ТАТАР МЕЩЕРСКИХ УЕЗДОВ

почему прошлые вотчинники стали их покидать – точных сведений обнаружить не удалось. По словам князя Михаила Кугушева, мордовские вотчинники **оставляли свои владения в связи с переездом в другие уезды**, и только покинутые вотчины раздавались другим помещикам под пашню. По словам его отца, новокрещена князя Лариона, их собственные вотчины были **заброшены в связи с приходом «воинских» людей**. Возможно, свою сыграли роль сразу несколько факторов: и переезд в другие уезды и набеги крымских татар и ногаев.

Судебный спор между Кугушевым и Бельским показал, что земельные вопросы приводили к очень серьезным конфликтам. Новая волна переселенцев, состоящая из русских помещиков и их крестьян, неизбежно вызывала подобные земельные конфликты с местными татарами. Так, в одной из челобитных служилые татары и мурзы предостерегали:

«...с тех наших дач многим помещикам с отписными за некрещение мурз крестьянами земли пожалованы, а иные у крещеных их жалованных же им поступили, а некоторые мурзы и татары свои части в противность Вашего императорского величества указов помещикам продали. И те помещики поселили крестьян многое число, которые завладели землями не против пожалованных и купленных дач, но с великим излишеством и нас именованных весьма теснят и чинят нам великия обиды...

...а наипаче чтоб между разных помещечьих крестьян и нашей братьи мурз и татар не произошло *ссора драка или смертного убивства* востребовать от близсостоящих тамо полков конвоя от военной коллегии» [РГАДА. Ф. 1209. Д. 6677. Л. 311 об., 312 об.].

В заключении отметим, что наличие старинных вотчинных прав на земельную собственность способствовало массовому появлению новых пашенных участков в значительно удаленных от коренных мест обитания районах. К началу XVIII в. закрепленные поместные земли оказались последними крупными пожалованиями, так как впоследствии раздача поместных земель была прекращена. Таким образом, этот пашенный фонд в какой-то степени послужил материальной основой для возникновения новых татарских поселений и дальнейшего проживания в них последующих поколений.

В первой трети XVIII в. произошли значительные изменения в положении служилых татар: «отписание» крестьян за некрещение, перевод служилых татар и мурз в подушный оклад, разрешение сделок купли-продажи для бывших поместных владений и др. Эти обстоятельства и, в первую очередь, отсутствие иных возможностей расширения земельных владений, подталкивало на протяжении всего XVIII в. к дальнейше-

му переселению многих семей на территории современных Татарстана и Башкортостана, но эти вопросы уже выходят за рамки данной статьи.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1731 г. сентября 28. – Отказная выпись темниковской канцелярии воеводского правления жителям д.Бегеево Пензенского уезда Бегею мурзе Сюнякову сыну князь Еникееву «с товарищи» на пашенную землю и сенные покосы

/Л. 188/ 1731 году сентября в 28 день по указу ея императорского величества самодержицы всероссийской ис Темникова ис канцелярии воеводского правления дана ся выпись Пензенского уезду деревни Бегеевы Бегею мурзе Сюнякову сыну князь Еникееву с товарищи. Для того сего 731 году сентября 20 дня помянутой мурза ея императорскому величеству бил челом. А в Темникове в вышереченной канцелярии подал челобитную:

В прошлых годах отказано из Темникова ис канцелярии в Пензенском уезде за отцом ево за Сюнякаем мурзою Еникеевым с товарищи на диком поле на речке Узе и по иным урочищам пашенная земля и сенные покосы, а что, сколько за кем четвертей пашенной земли и сенных покосов копен о том явствует в отказных книгах. Именно ис тех де отказных ис Темникова ис показанной канцелярии дана была выпись. И в прошлых де годах она выпись в бунт воровских людей и от пожару утратилась. И чтоб де повелено было то их прошение в Темникове в канцелярии воеводского правления принять и записать в книгу. А с тех отказных книг дать им владеную выпись. И чрез определения темниковской канцеляции воеводского правления отказные книги 7108¹ году июня 5 дня за рукою отвоццо² подьячего Фетки Федотова за ево и сторонних людей за руками отысканы, в каторых написано:

7108³ году июня в 5 день великого государя царя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца в Темников боярину и темниковскому воеводе Кириле Полуехтовичу Нарышкину с Москвы ис Казанского дворца прислана грамота великого государя царя

¹ Дата указана ошибочно, см прим. ниже.

² Так тексте, в экземпляре из ГАСО. Ф. 19. Оп. 3. Д. 10 читается как «отвоцця».

³ 7108 соответствует 1600 г. по современному летоисчислению. Дата 1600 г. указана ошибочно, т.к. указ выдан царем Алексеем Михайловичем Романовым (1645–1676 гг.). Датировать грамоту можно по имени воеводы К.П. Нарышкина, который указан как «боярин». К.П. Нарышкин был пожалован «боярством» 27 ноября 1672 г. (см. [Дворцовые: 1852. Стб. 897]). Таким образом, учитывая годы царствования Алексея Романова и боярский чин К.П. Нарышкина, можно предположить, что грамота была прислана между 1672 и 1676 гг. Хотя есть публикация другой грамоты, датированной 1660 г., где К.П. Нарышкин также записан темниковским воеводой, причем без указания «боярин» (см. [Документы: 1950. С. 263]). Тем не менее мы склоняемся датировать данную грамоту 1672–1676 гг.

М.М. Акчурин, Т.А. Абдурахманов. «ОНЫЯ ЗЕМЛИ... ИЗДРЕВЛЕ
ТАТАРСКИЕ И МОРДОВСКИЕ»: ФАКТОР ВОТЧИННЫХ ВЛАДЕНИЙ
В ПРОЦЕССАХ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ТАТАР МЕЩЕРСКИХ УЕЗДОВ

и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца по челобитью темниковского служилого Умряка мурзы Касаева сына Шихмометева с товарищи мурзам и татаром веле-но отвести в вотчинных и бортных ухажьех на диком поле на ковылною землю в урочищах от вершины Узы реки до другой вершины, а от другой вершины да третьей вершины Узы ж реки а от узинских вершин да вершинны Казамлы реки а от казамлинской вершины чрез лес да вершины речки Карбулатки а от карбулацких вершин до вершины реки Медведицы, а от медвецкой вершины до вершины речки Березовки, Алховка тож, а от березовской вершины чрез лес и через Сырт до соснового колку через степь¹ на Узу ж реку против Шинеюва речки устья вверх идучи Узою рекою правую стороною с падучими речки на Караулной горе до вершинны Узы реки до починного урочища. И по челобитью ево Умряка мурзы князь Шихмамаетева с товарищи боярин темниковской воевода Кирила Полуехтович Нарышкин и по грамоте ис Казанскаго дворца служилых Умряка мурзы князь Шихмаметева с товарищи темниковских мурз и татар велел послать темниковского подьячего Фетку Федотова взяв с собою тутошних и сторонних людей колко человек пригож и против челобитья Умряка мурзы князь Шихмометева и по грамоте /л. 188 об./ великого государя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белья России самодержца темниковской подьячей Фетка Федотов в вотчинные и бортные ухажьи взяв с собою тутошних и сторонних людей и ему Умряку мурзе Шихмаметеву с товарищи мурзам и татарам в вотчинных и в бортных ухажьях на диком поле на ковылной земле ему Умряку мурзе князь Шихмометеву служилым мурзам и татаром в поместья отказал з дворовыми и з гуменными усадбы с лесы и с сенными покосы с озеры и с ыстоки и с текучими речки с рыбными ловли и зверовыми гонами и с моховыми болоты и со всеми угоды: Умряку мурзе Касаеву сыну Шихмаметеву, Сюнюкаю мурзе Алкаеву сыну Еникееву, Кадею да Хантемирю Теребердею Бектемирю мурзам Сюнякаевым детям Еникеевым, Мухаметю мурзе Петрову, Смольяну мурзе Сальянову сыну Умрякову, Миряю мурзе Петрову, Смольяну мурзе Нагаеву, Араслану Сюлейману мурзам князь Акчуриным, Алею да Осану мурзам князь Акчуриным, Арослану мурзе Смольянову сыну князь Акчурину, Кадряку да Умряку да Тохтару мурзам князь Кудашевым, Байберю Курмашеву сыну Малахову, Нехорошу Небаеву, Умряку мурзе Илмометеву сыну князь Агишеву, Кутею да Мураю да Баймею мурзам Умряковым детем Агишевым, Мамоделею Кудашеву, Бюркаю Иркаеву сыну князь Агишеву, Ибраю мурзе Кутлумаметеву сыну князь Мамоткозину, Кудралею Куралееву,

¹ В экземпляре из ГАСО. Ф. 19. Оп. 3. Д. 10 читается как «теть».

Кутлумаментю Терегулову, Бибаю Лаишеву, Алмаю мурзе Плекову сыну Терегулову, Маметю мурзе князь Мамоткозину, Уразаю да Мураю мурзам Шигаевым, Сюнчалею мурзе Токшеикову, Уразаю мурзе Кидырову, Асаю Сафарову, Куденашу мурзе князь Мансыреву, Умряку мурзе Касаеву Малахову, Муртозе мурзе Делееву, Ишмометю Асанову сыну Хозибахтееву, Кудашу Тугушеву, Сафару Биглову, Сюлейману Сюндюкову, Нагаю мурзе князь Акчурину, Сеину мурзе князь Акчурину¹, Ишаю Алмаеву сыну Терегулову, Ханюку мурзе Асанову сыну князь Акчюрину, Бикаю Бегишеву, Резепу Асанову сыну Малахову, Резепу мурзе Аюкаеву сыну Мамлееву, Сюнчелею мурзе Генчигитеву, Дюлекаю Хантемирову сыну Тугушеву, Сюняю Уразмометеву, Бибаю Степанову, Асану Алмометеву сыну Хозибихтееву, Уразу Уразмометеву, Байбукчюру Кузянбаеву сыну Барсусуку, Асану мурзе Килмашеву сыну князь Акчурину, Токтару мурзе Носясикову, Бегею мурзе Еникееву, Теребердееву² Еникееву, Тимофею Богданову, Миняю Инякову, Бакмаю мурзе Алмаеву, Умралею князь Богданову, Поткаю мурзе Еникееву, Улюбяку Еникееву, Асану мурзе Мердяшеву, Ишмометю Олманову, Мамоделею Хозину, Мамоделею мурзе князь Богданову, Мустаю Сндюкову, Иванашу Ишаеву сыну Казееву, Василью мурзе Кузаватову, Бикаю мурзе Смольянову сыну князь Акчурину, Бегаю мурзе Саталову, Елмометю мурзе Миняшеву сыну Мокшаеву, Акшамолею мурзе Муртозину сыну Акчурину, Актемаю мурзе Мердяшеву сыну князь Акчурину, Ибраю да Умряку Сюндюковым – по пятидесяти четвертей в поле, а в дву по тому ж, сена по тысяче копен. Ханюку мурзе Досаеву сыну князь Тугушеву, /л. 189/ Сюняку мурзе Бибаеву, Мустаю мурзе Алееву сыну князь Чивкину, Сафару Избакову, Батею Алмотеву, Кулбаю Дасикову сыну Кунееву, Мустаю Бибаеву сыну Бактешеву, Ибраю да Солею Мамоделеевым, Бибаю Питаеву, Тимофею Байбулатову сыну Байчюрину, Имелдешу Токташеву, Мустаю мурзе Илюкаеву сыну Кишеву³, Уразмометю Акбулатову, Ханюку Исаеву, Смаилу Иванашеву, Кадряку Дасаеву, Чепкуну Алмаеву, Саишу Сююшеву, Акбулату Бичерину, Мамоделею мурзе Темаеву сыну князь Еникееву, Андрею Бибаеву, Умряку Кидырову, Иякаю Малахову, Сюлейману Алмашеву сыну Деюшеву, Умралею Алееву сыну князь Чевкину, Бектямирю Итмякаеву, Хантемирю Ишелееву, Бириндуку Бибакаеву, Утемишу Дамаеву, Асману Биглову, Бикбаю Бикбулатову, Илмаю мурзе князь Акчюрину, Рамазану Чапаеву, Бикмаю Алмаеву, Умряку Кунееву, Бикмаю Алмаеву сыну князь Тенишеву, Адрахману Айдарову, Байбуру Исенееву, Хантемирю Мердя-

¹ «Сеину мурзе князь Акчурину» – в виде примечания вынесено на левом поле. В экземпляре из ГАСО. Ф. 19. Оп. 3. Д. 10 читается как «Усеину мурзе князь Акчюрину».

² В экземпляре из ГАСО. Ф. 19. Оп. 3. Д. 10 читается как «Теребердею».

³ В экземпляре из ГАСО. Ф. 19. Оп. 3. Д. 10 читается как «Аишеву» или «Агишеву».

шеву, Урмаю Уразову, Батею Мердяшеву – по дватцети по пяти четвертей в поле, а в дву по тому ж, сена по пятисот копен.

Того ради по силе сыщекова наказу 7191¹ году июля 21 дня между протчего написано с отдаточных книг сыщеком давать выписи за своими руками. И по силе вышеписанной статьи оным просителям Бегею мурзе Сюнякову с товарищи с оных отказных книг сеи выпись и дана.

На подлинной выписи подписано тако: Воевода Иван Бибанов. Приписал Петр Евсюков. За справкою канцеляриста Петра Тараканова: пошлин один рубль пятьдесят копеек три чети взято.

С подлинною читал регистратор Егор Терехов.

Копия 1791 г.

Публикуется по: ГАСО. Ф. 19. Саратовское губернское дворянское депутатское собрание. Оп. 3. Д. 1. Л. 188–189.

Сверено с: ГАСО. Ф. 19. Оп. 3. Д. 10. Л. 9–11.

Литература

1. Акчурин М.М., Беляков А.В. Вотчины как наследие ордынской государственности (на примере документов мещерских уездов XVI–XVII вв.) // Золотоордынское наследие: Материалы VI Международного Золотоордынского Форума, Казань, 26–28 июня 2019 г. Вып. 3. Казань, 2019. С. 56–68.
2. Беляков А.В. Писцовая книга мордовских сел Кадомского уезда 138-го (1629/30) года // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 5. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013. С. 154–210.
3. Государственный архив Саратовской области (ГАСО). Ф. 19 (Саратовское губернское дворянское депутатское собрание). Оп. 3. Д. 1.
4. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Т. I. Ч. II. Саранск, 1950. – 580 с.
5. Известия Тамбовской Ученой Архивной Комиссии (ИТУАК). Вып. XXI. Тамбов: Типография губернского правления, 1888. [1]: 4 с.; прил., [2]: – 80 с.
6. ИТУАК. Вып. XXXV. Тамбов: Типография губернского правления, 1893. – 182 с.
7. Ишеев М. Дело о дворянстве мурз Маматказиных, как источник информации по истории деревни Татарчино Тамбовской области. TatarGen.Ru, 2012. Электронный ресурс:
8. <http://www.tatargen.ru/mamatkazins-tatarshchino.pdf>.

¹ 7191 г. – соответствует 1683 г. по современному летоисчислению.

9. Кадир Акъегет. Алты Авыл. Казань: «Матбугат йорты» нәшр., 2010. – 237 б.
10. Напольникова П.К. Цнинская мордва. Вхождение в состав Московского государства в XVI – первой четверти XVII в.: дис. ... канд. ист. наук. Тамбов, 2017. – 206 с. Электронный ресурс: <http://disser.tsutmb.ru/uploaddocuments/na-rassmotrenii/napolnikova-dissertacia.pdf>.
11. Отказные книги Пензенского уезда/сост.: М.С.Полубояров (2003–2008)/Авторский портал Михаила Полубоярова «Суслоны». Электронный ресурс: www.suslony.ru/Otkaznye5.htm.
12. РГАДА. Ф. 1167 (Темниковская приказная изба). Оп. 1. Д. 1258.
13. РГАДА. Ф. 1209 (Поместный приказ). Д. 6677.

И.И. Ямалтдинов

УЛЬЯНОВСК ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ЗАМАН ФОЛЬКЛОРЫ

Сембер-Ульяновск төбәгендә яшәүче халкыбызның фольклоры, авыз ижаты белән кызыксыну ике йөз елдан артык элек башлана, дип әйтсәк, һич тә ялгыш булмас.

Россия Фәннәр академиясе ачылганнан соң (1725), аның эшчәнлегенә аерылгысыз бер юнәлеш буларак, күпмилләтле илдә яшәүче халыкларның тарихын, этнографиясен өйрәнү максатыннан, экспедицияләр оештырыла. XIX гасырның беренче яртысында Казан университеты галимнәренә хезмәтләрендә дә татар халкының тарихына, рухи мирасына һәм фольклорына караган кыр тикшеренүләре нәтижәләре яисә башка чыганаclarдан алынган материаллар бар [Ямалтдинов: 2016. С.35–36]. Аннан соң да Ульяновск жирлегендә яшәүче милләттәшләребезнең халык ижатын өйрәнү эше татар галимнәре һәм әдипләре тарафыннан дәвам иттерелә.

XX гасырның урталарыннан Ульяновск татарларының сөйләшләрән өйрәнү өчен, телче-диалектологлар әлеге төбәккә берничә тапкыр (1956, 1960–1966, 1969, 1975, 1982, 1983 һ.б. елларда) экспедициягә чыга [Атлас татарских народных говоров: 2015. С.20–26; МПТД: 1978. С.111]. Галимнәр Латыйф Жәләй, Ләйлә Мәхмүтова, Наһия Борһанова, Гасимә Якупова, Зидә Садыкова, Дөрия Рамазанова, Флера Баязитова һәм башкалар, тел материалы буларак, халык ижаты үрнәкләрен дә туплыйлар.

Ульяновск төбәгенә татарлар яшәгән районнарына Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан иң беренче фольклор экспедициясе 1964 елның июнь аенда танылган фольклорчы галим, филология фәннәре докторы Хәмит Ярми җитәкчелегендә оештырыла. Экспедиция эшендә җиде фольклорчы катнаша. Алар ике төркемгә бүленеп эшлиләр. Беренче төркем галимнәре – Х. Ярми (житәкче), Х. Гатина, А. Йосыпов Иске Кулаткы районы Иске Кулаткы, Иске Зеленай, Усть-Кулаткы, Иске Мостяк, Иске Атлаш һәм Николаевка районнарының Татар Сайманы авылларын өйрәнәләр. Икенче төркем галим-

нәре – И.Надиров (житәкче), Т.Галиуллин, Ф.Урманчиев, С.Исәнбаев Карсун районының Тат. Горенки (Гуринка), Тат. Голышевка (Аксу), Нагаево (Нугай), Чардаклы районының Абдулла, Иске Майна районының Тат. Урайкино (Кызыл Су) һәм Чынлы районының Елховое Озеро (Кәшә) авылларында тикшеренүләр уздыралар. Барлыгы 5 районның 12 татар авылында булалар.

Институтның 1965 елгы фольклор экспедициясе июнь аенда Хәмит Ярми житәкчелегендә Ульяновск һәм Куйбышев (хәзерге Самара) өлкәләренә оештырыла. Институт архивында Яңа Малыклы районы Урта Исәнтимер, Иске Төгәлбуга авылларында И.Надиров (төркем житәкчесе), Ф.Урманчиев һәм Х.Мәхмүтов тарафыннан язып алынган халык ижаты үрнәкләре һәм авыл тарихларына караган материаллар саклана [ТӘҺСИ. ЯММУ. 77 колл, 2 п., сакл. бер. 31–33; 35–39; 42, 43, 46.].

Шулай итеп, 1964–1965 елларда институт хезмәткәрләре әкиятләр, бәетләр, лирик һәм кыска җырлар, табышмаклар, халык уеннары, мәкаль кебек халык ижаты жанрларына, балалар фольклорына караган һ.б. фән өчен бик кыйммәтле халык ижаты материалларын бөртекләп җыеп алып кайталар. Алар институтның архивында саклана [ТӘҺСИ. ЯММУ. 76–77 колл.]. Әлеге материалларның бер өлеше Институт эзерләгән уникаль томлык «Татар халык ижаты» җыелмасында (1976–1988) һәм соңрак нәшер ителгән әлеге җыелманың «Балалар фольклоры» китабында (1993) басылган яисә җыентыкларның искәртмәләрендә вариант буларак күрсәтелгән.

Шулай ук Мирасханәдә институтның фәнни хезмәткәрләре тарафыннан СССРның төрле шәһәрләрендәге музейлардан, архивлардан, китапханәләрдән һәм экспедицияләр барышында тупланган материаллар саклана [ТӘҺСИ. ЯММУ. 69 колл.]. Алар арасында Ульяновск өлкәсендә татар авылларыннан язып алынган халык ижаты үрнәкләре дә бар. Фондка беренче саклау берәмлеге 1960 елның июль аенда СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы фәнни архивы аша кабул ителгән [Әхмәтҗанов: 2005. 77 б.]. Шулай итеп, әлеге коллекциядә саклана торган материаллар вакыт ягыннан алданрак та язып алынган булырга мөмкин. Ульяновск төбәгендә аерым шәхесләр һәм Казан дәүләт университеты студентлары тарафыннан язып алынган аерым халык ижаты әсәрләре 1960 ел белән теркәлгән. Алга таба да Казан дәүләт университеты студентлары төрле елларда Ульяновск төбәгендә фольклор экспедицияләрендә катнаша.

Ульяновск өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең рухи мәдәниятен, шул исәптән фольклорын җыю, өйрәнү һәм халыкныкын яңадан халыкка кайтару өлкәсендә филология фәннәре кандидаты Резеда Камил кызы Садыкова җитди эш алып бара. 1993–2010 елларда Р.К. Садыкова житәкчелегендә Ульяновск дәүләт педагогия университетының милли төркемнәре

студентлары өлкәнең татар авылларында фольклор практикалары үтә, халык ижаты үрнәкләре жыя һәм нәтижәдә фольклор фонды туплана.

Әлеге фондта сакланган фольклор үрнәкләренен бер өлеше Р. Садыйкова тарафыннан әзерләнган хезмәтләрдә дөнья күрә [Садыйкова: 2011. 192 б.; 2018. 200 б.]. «Халкыбыз жәүһәрләре» китабында Сембер-Ульяновск төбәге татарларының рухи мирасы өйрәнелә, барлана. Хезмәтнең шактый зур өлешен бәетләр, мөнәжәтләр, мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар, жырлар, мәзәкләр, әкиятләр, риваятьләр кебек халык авыз ижаты жанрларына, татар мифологиясе, им-томнар, ырымнар, халык уеннары, йола һәм балалар фольклорына караган үрнәкләр алып тора. Китапның искәrmәләр һәм чыганаclar өлешендә әсәрләрнең паспорты бирелә. «Таулы-чишмәле Кулаткы ягы» китабының нигезен Иске Кулаткы районының татар авылларыннан жыелган фольклор материаллары тәшkil итә. Анда урын алган үрнәкләрнең паспорты әсәрләрдән соң бирелеп барыла һәм алар шулай ук тулы.

Ульяновск өлкәсе Николаевка районы Татар Сайманы авылы мәктәбе китапханәсендә шактый тулы паспортлаштырылган 100дән артык берәмлек фольклор үрнәкләре саклана. Аларны 2005 елда авыл халкыннан, Ульяновск дәүләт педагогия университетында укыганда, Татар Сайманы авылында туган Ульяновка Эльза Шамиль кызы язып алган.

Һәм, ниһаять, 2017–2018 елларда, биш дистә елдан артык вакыт узганнан соң, әлеге төбәккә берничә өлкәгә кагылышлы тикшеренүләрне максат итеп куйган институтның комплекслы фәнни экспедициясе оештырылды.

Ульяновск өлкәсенен татарлар яши торган барлыгы 7 районның 40тан артык авылында (*Иске Кулаткы районының Иске Атлаш, Муса (Мосеевка), Иске Мостяк, Яңа Мостяк, Урта Терешка, Яңа Терешка, Киръявыл (Кирюшкино), Иске Зеленай, Вязовый Гай, Зимичә, Иске Кулаткы, Иске Яндука, Карсун районының Нугай иле (Нагаево), Сакускай (Уразовка), Гуринка (Татарские Горенки), Аксу (Татарская Голышевка), Мәләкәс районының Атнагыл (Аллагулово), Мукишы Күле (Мордово Озеро), Мөси (Моисеевка), Филип (Филипповка), Парау (Боровка), Павловка районының Йәүли (Евлейка), Муратовка, Шомалак (Татарский Шмалак), Николаевка районының Татар Сайманы, Әхмәтле, Зур Чирекле, Чардаклы районының Чардаклы, Үрән (Енганаево), Абдулла, Әсән, Татар Колмаеры, Кызылсу (Уразгильдино), Папау (Поповка), Иске Үрәнбаш, Малаевка (Кечкенә Үрәнбаш, Яңа Үрәнбаш), Яңа Малыклы районының Иске Исәнтимер, Урта Исәнтимер, Өчкаен (Әмир, Баткак, Гимран посёлкалары), Әбдери, Лабит, Зирекле Куак (Елховый Куст), Иске Төгәлбуга авылларында*) булып, шәхсән минем тарафтан 1000 берәмлеккә якын ха-

лык авыз ижаты үрнәкләре һәм татар халкының традицион мәдәниятенә караган материаллар язып алып кайтылды.

Ульяновск өлкәсендә яшәүче татарлар арасында, сан ягыннан караганда, аеруча киң таралган авыз ижаты жаннарыннан жырларны һәм мөнәҗәтләрне аерып чыгарырга була. Беренчесенә килгәндә, берничә йөз **жыр** язып алынды. Аларның күбесе кыска жырлар һәм такмаклар. Мәсәлән, Николаевка районы Әхмәтле авылында Сәйфуллова Сания Мостафа кызы (1935), Татар Сайманы авылында Саюкова Наилә Төхвәт кызы (1952) һ.б., Зур Черекли авылында Аюпов Мидхәт Идрис улы (1956) безгә махсус берничә дистә халык жыры жырлап күрсәтте. Аларның әйтүенә караганда, андый жырлар бик күп.

Павловка районы Йәүли авылында Назырова Разия Ризван кызының (1942 елгы) кыз чактан ук язган жыр дәфтәрәннән 140тан артык жыр күчереп алынды, шуларның 50дән артыгы – кыска жырлар, калганны – лирик озын һәм автор жырлары. Шулай ук халыклашкан һәм берничә рус жыры да бар. Уннан артык жыр көе белән язып алынды.

Чардаклы районы Абдулла авылында Насыйрова Раушания Рамил кызының (1970) жыр дәфтәрәннән 50дән артык автор һәм 50 халык жыры язып алынды.

Яңа Малыклы районы Урта Исәнтимер авылында Шәкүрова Рәисә Ислам кызы (1964) Галиев Якуб Мирзяжан улының (1935–2014) дәфтәрәннән 52 кыска жыр язып алган булган, аларның күчермәләре алынды. Шәкүрова Рәисә биргән мәгълүмат буенча, Галиев Якуб абыйның 1980 елның 17 октябреннән яза башлаган «Жырлар язам истәлек өчен» жырлар жыйнагы 5 дәфтәрдән (12–18 битле) тора һәм Сабирова Миңниса Сөләйман кызында (1937) саклана. Кызганыч ки, без аны очрата алмадык (өйдә булмады).

Ульяновск өлкәсендә «Көймә» жырын һәрбер авылда очратырга була. Әлеге уен-бию жыры Николаевка районы Татар Сайманы авылында Саюкова Наилә Төхвәт кызыннан (1952), Әхмәтле авылында Сәйфуллова Сания Мостафа кызыннан (1935), Мустеева Розалия Кәбир кызыннан (1957), Зур Черекли авылында Рамазанова Хәлимә Адельша кызыннан (1951), Сөләйманова Хәлимә Сабит кызыннан (1950) берничә вариантта язып алынды.

Ульяновск төбәге татарларында озын көйләр дә саклана. «Олы юлның тузаны», «Рәйхан», «Сарман буйларында» һ.б. жырларны һәр авылда ди-ярлек яратып башкаралар.

Автор жырларын да бу төбәк халкы бик яратып жырлый. Алар арасында халыклашкан жырлар да бар. Иске Кулаткы районы Яңа Мостяк авылында Аксянова Саимә Абдулхак кызы (1951) һәм Абдуллин Фәрит

Хәлил улыннан (1959) авылдашлары Ришат Кузахмәтов көе, Хажәр Хәсәнова сүзләренә «Мостягым» һәм Бөек жиңүгә багышланган, ел саен Жиңү бәйрәмендә яратып башкарыла торган «Мәңгелек дан» жырлары язып алынды. Шулай ук Абдуллин Фәрит Хәлил улыннан (1959) «Мостягым» жырының икенче варианты (авторлары билгесез) теркәдек.

Кызганыч ки, тарихи жырлар очрамады. Институтның 1964 елгы фольклор экспедициясе вакытында Карсун районы Гуринка авылында Рәйхана Гыйззәтуллинадан (1899) Т.Галиуллин тарафыннан эчтәлегә Казан ханлыгы чорына караган «Тоткын Сөембикә жыруы», Николаевка районы Татар Сайманы авылында Исхак Ульбаевтан (1903) – Х. Ярми, Васфи Бикмаевтан (1909) Х.Гатина тарафыннан, Карсун районы Гуринка авылында Хәсән Шәриповтан (1906) – Т.Галиуллин, Кәрим Якуповтан (1903) – И.Надиров, Әхмәт Хәйретдиновтан (1900) Ф.Урманчеев тарафыннан качкыннар, тоткыннар турындагы «Шәрүк беглый», Иске Кулаткы авылында Кашаф Юсуповтан (1893) Х. Ярми тарафыннан «Лачын Хәсән», Карсун районы Гуринка авылында Хәсән Шәриповтан (1906) Т.Галиуллин тарафыннан «Аким качкын», Карсун районы Гуринка авылында Әбүбәкер Хәйретдиновтан (1900) – Ф. Урманчеев, Иске Кулаткы районы Иске Атлаш авылында Фатиха Ибраһимовадан (1901) Х.Гатина тарафыннан «Әбделмән купис», Карсун районы Гуринка авылында Хәлил Каюмовтан (1905) И. Надиров тарафыннан патша армиясе, рекрутлар турындагы «Наемщик», Карсун районы Аксу авылында Жамал Халиковтан (1916) Ф. Урманчеев тарафыннан «Шәмсекамәр – батыр кыз» тарихи жырлары язып алынган. «Татар халык ижаты»ның «Тарихи һәм лирик жырлар» китабында «Лачын Хәсән», «Аким качкын», «Наемщик» [Татар халык ижаты: 1988. 57–59, 76 бб.] жырларының текстлары басылган, «Тоткын Сөембикә жыруы», «Шәрүк беглый», «Әбделмән купис» (икенче вариант), «Шәмсекамәр – батыр кыз» тарихи жырлары томының искәртмәләр һәм чыганаclar өлешендә вариант буларак күрсәтелгән [Шунда ук. 380, 382–383, 390, 395 бб.]. Ләкин Ульяновск өлкәсендә язып алынган «Шәмсекамәр – батыр кыз» тарихи жыр текстында китапта булмаган түбәндәге строфа бар:

«Шәмсекамәр, беләзеген
Кай жирләрдә коелган?
Шәмсекамәрнең уң бите
Ядрә белән уелган».

Ульяновск өлкәсе татарларында аеруча киң таралган халык ижаты жанларының икенчесенә килгәндә, **мөнәжәтләр**не һәрбер авылда очратырга була. Аллаһы Тәгаләгә, Пәйгамбәрләргә, Ислам диненә, Коръәнгә мәдхияләр, шигъри нәсыйхәтләр, бәйрәм, аерым алганда мәңгелес мөнәжәтләр

киң таралган. Бу аңлашыла да, чөнки Ульяновск өлкәсе татарларында дин көчле. Ульяновск өлкәсендә мөнәжәтләрне мәжлестә, Корьән укыганнан соң, чэй янына әйтү гадәте бар. Мәсәлән, Николаевка районы Зур Черекли авылында Рамазанова Хәлимә Адельша кызы (1951): «Мөнәжәт белән мәжлес тулы була, мөнәжәтсез мәжлеснең күрке дә юк», – дип саный. Николаевка районы Татар Сайманы авылы халкы мәжлесләрдә, мәжлес мөнәжәтләрәннән соң, кыска җырларны башкара. Мәжлес ахырында абыстай татарча теләк тели, дога кыла, аннан соң мәжлес мөнәжәте белән рәхмәт әйтә башлап, мөнәжәт көенә кыска җыр җырлыйлар.

Ияләр, женнәр турындагы **мифологик сөйләкләр, хикәятләр һәм әкиятләр** халык арасында борынгыдан сөйләненп килгән, халык аларга ышанган, буыннан-буынга тапшырган. Бигрәк тә, татар халкында киң таралганнары – атның ялын үрә торган абзар иясе, төрле кыяфәткә (песи, эт, бабай, матур кыз һ.б.) керә ала торган яисә бала елаган тавышка ияртеп адаштыручы жен-пәри-шайтан мэлгунь, атны тугарып, дугасын (сбруен) кире якка җиккән очракта гына котылып була торган адаштыручы жен-ле урыннар, яратмаганга күрә күзенә күренүче яисә табак-савыт шалтыратучы, яисә сыер бозаулаганда тәрәзә шакып уятучы өй иясе (йорт анасы), адашкан кешегә юл күрсәтүче Хозыр-Ильяс, чәчен тарап утыручы су анасыннан башлап, Ульяновск төбәгендә генә була торган, аерым алганда, Йәүли авылыннан урманга барганда юлына очрасаң яисә Кучатка башында адаштыручы жен юлы, Муратовка авылында жен кагылмасын өчен «Аятел-көрсин»не укый-укый сэгать барышына каршы мич тирәләрен акбур яисә күмер белән сызып чыгу һәм жене киткәнче баланың биленә «ат көерыгы бәйләү», Шомалак авылында кып-кызыл төлке сыйфатына кереп, озынаеп барып, кеше яшәмәгән яисә ару тормаган йортка төшүче аздыкы һәм теләсә нинди йозакны ача алу, теләсә кайда үтеп керү – теләсә нәрсәгә сәләтле булу өчен чикләвек чәчәге алып кайтып килгән ике егетне адаштырып, чәчәкләрен алып, мичкә тыгып куйган шайтан, Татар Сайманы авылында кеше яшәмәгән йортка койрыгын болгап төшеп югалучы аздыкы, Әхмәтле авылында биргән садакаңны ишек алдына калдырып китүче яисә үлгән баласы белән басып торган хатынны алмыйча киткән машина йөртүчене кире жибәрүче бабай – Хозыр-Ильяс, Зур Чирекле авылы тирәсендә пычрак урынга ут кебек килеп төшеп, ялангач хатын сыйфатына әйләнгән аздыкы һәм сакта торган солдатка сугыш вакытында үлгән хатыны булып күренүче мэлгунь шайтан, Зур Черекли авылында туй үткәрергә жыенганда өйгә хәмер кертмәскә кушучы актан киенгән, сакаллы, зур гына буйлы Хозыр-Ильяс һәм мунчада кеше булмаганда чабынучы йорт ата-аналары, яисә яраткан кешесенең чәчен үрүче, яисә төсен яратмаган, сыерны сырты белән улакка (колодага) салучы йорт анасы, Зур Чирекле авылыннан ерак

түгел Заляк дигән урында адаштыручы шайтан, Үрән авылында чабынырга менгән эбинең себеркесен тартып алып, мунчадан куып чыгарган яисә бер бабайны сүзсез генә мунчадан алып чыгып, коенырга төшергән, яисә мунчада бер баланы алыштырган женнәр, яисә су газилары, су хужалары, су – кое тоту, яисә себеркегә атланып йорт хужасын күчерү, Иске Үрән-баш авылында бер хатынга кайтып йөрүче үлгән ире булып ияләшкән жен, Иске Исәнтимер авылында межага ятмаска, торырга кушып, шакылдатып уятучы, яисә межадан узып барганда, бер бабайдан нәрсә чәчкәнән кызыксынып, ул бабай бодай урынына эрем дип алдап жавап кайтаруына дога кылып китеп, соңыннан догасы кабул булган Хозыр галәйһиссәләм һәм зираттан Чирыш бабай булып кайтып йөрөп, моржадан чыгып китүче Камка түтигә ияләшкән жен, Чаука бабай каберендәге куыштан чыгып йөрмәсен өчен, барып, тишегенә имән чөй кагып кайткан Әлхәрәй бабай, адәмгә охшаган, кап-кара киёмнән ир-ат кыяфәтендә булган, «Аятел-көрсин»нең ахырын укымауны сораган жен һәм Аллаһы Тәгаләгә адәмнәрне аздырам, дип әйтүче, соңыннан Мәлгун исеме бирелгән Иблис, Иске Төгәлбугада кәжә Мингали бабайның карчыгына ияләшкән жен һәм Халидә апаның баласын алмаштырган мәлгунь, ызан (межа, грань) буйлап килеп, башына кигән һәм имеп яткан балага гына сәлам бирәм, диюче Хозыр галәйһиссәләм һәм асылыну нәрсә була икән ул, дигән ирнең муенына чыбыркысын бәйләп сүрәүче мәлгун-шайтаннар, һәм мич пумаласын иңбашына куеп, дога укый-укый йорт иясен күчерү, мич өстендә аш пешерә торган казанның тирәсенә акча тезеп чыгып, догасын укып, өй хужасын озату, Бибисара эбине тарантас белән мунчага алып барган мәлгуньнәр, тиреслектән елан булып күтәрелеп, озын койрыклы кызыл ут булып барып, ярга төшүче аздыкы турындагы мифологик сөйләкләр, хикәятләр һәм әкиятләр бар.

1977 елда Яңа Малыклы районы Өчкаен авылында Вәлиева Мәхмүжамалдан (1884) Казан дәүләт университеты студентлары Д.Салихова һәм Р.Мингалина язып алган «Йорт иясен ничек алдаганнар?» мифологик хикәятте тексты уникаль томлык «Татар халык ижаты»ның «Риваятьләр һәм легендалар» китабында басылган [Татар халык ижаты: 1987. 266–267 бб.].

Тарихи һәм топонимик риваятьләр дә язып алынды. Авыл тарихларына (Муратовка, Ундра, Карсунда торучы Языков кем булган? Сайман, Чирекле, Акъяр, Кузнецкий, Кызылсу, Папау, Малаевка, Иске Үрәнбаш, Исәнтимер, Атлаш һ.б.) бәйлеләре – шул авылларда яшәүче милләт-тәшләребезнең үзләренең тарихларына битараф булмаганлыкларының ачык мисалы.

Татар халкында «Әүлия зираты» исемендә булган яисә «изге урын» белән бәйле риваятьләр киң таралган. Алар Ульяновск өлкәсе татарларында да бар. Мәсәлән, «Коры елга» риваяте Иске Кулаткы, Павловка

районнары төбәгендә еш очрый. Риваятьләр буенча, анда егерме алты яисә утыз мулла атып үтерелгән, Аллаһы Тәгалә эмере белән, су аларның каберләрен юмыйча, агымын үзгәртә. Ул урын изгеләштерелгән: барып, дога кылалар, теләкләре үтәлсән өчен һәм үтәлгәч, садакалар куялар.

1956 елда Ульяновск өлкәсе Чардаклы районы Абдулла авылында Заһретдинов Габдрахманнан (69 яшь) Г.Якупова язып алган Абдулла авылы тарихы 1978 елда «Татар диалектологиясе буенча материаллар», 1987 елда уникаль томлык «Татар халык ижаты»ның «Риваятьләр һәм легендалар» китабында басыла [Шунда ук. 198–199 бб.].

Институтның 1964 елгы экспедициясендә Иске Кулаткы районы Иске Зеленай авылында Абайдуллин Тимербулаттан Зеленай авылы тарихын – Х.Ярми, 1965 елны Яңа Малыклы районы Урта Исәнтимер авылында Усманов Таиптан Исәнтимер авылы тарихын Ф. Урманчеев язып ала. Алар уникаль томлык «Татар халык ижаты»ның «Риваятьләр һәм легендалар» китабында басыла [Шунда ук. 199 б.], Яңа Малыклы районы Урта Исәнтимер авылында Әхмәтов Минсафадан язып алынган томның искәртмәләре өлешендә вариант буларак күрсәтелә һәм тексти бирелә [Шунда ук. 341 б.].

Ульяновск өлкәсе Иске Майна районы Кызылсу авылында Мөхәммәдова Рокыядан (65 яшь) «Киез итектән зарар юк», Тажетдинов Гыйләжетдиннән (85 яшь) «Чикләвек бәһасе», «Ишан рухына багышлап» татар мәгърифәтчеләре турындагы риваятьләр һәм «Ибраһим бабай жиләге» легендасы Х. Тажүков тарафыннан язып алына һәм 1964 елда «Казан утлары» журналының сигезенче санында, соңрак «Риваятьләр һәм легендалар» китабында басыла.

Казан дәүләт университеты студенты Р. Мингалина Ульяновск өлкәсе Чардаклы районы Абдулла авылында Хәмидуллин Габделхактан (79 яшь) Болгар чорына караган «Изге кушкаен», Казан ханлыгы чорына караган «Казан шәһәренең исеме ничек килеп чыккан?», «Иван Грозный ничек Казанга сугыш ачкан» тарихи, татар мәгърифәтчеләре турында «Габделжаббар ишан», көнкүрешне чагылдырган «Бөдрә тал», «Әллүки», «Сакмар көе» риваятьләрен язып алган. Уникаль томлык «Татар халык ижаты»ның «Риваятьләр һәм легендалар» китабында «Туйбикә казаны» («Казан шәһәренең исеме ничек килеп чыккан?»), «Иван Грозный ничек Казанга сугыш ачкан?», «Габделжаббар ишан», «Бөдрә тал», «Әллүки», «Сакмар көе» риваятьләре басылган, «Айдархан һәм сәхабәләр» риваятенең варианты буларак, «Изге кушкаен» риваяте күрсәтелә [Шунда ук. 43–44, 59, 104, 223, 296 бб.].

Ульяновск төбәгендә нигездә барлык татар халкы өчен хас уеннарның тасвирламасы сакланган. «Түгәрәк» (Ульяновск өлкәсе татарлары «Круг»

дип сөйли – И.Я.) уенынан башлап, «Лапта», «Ак кирәк, күк кирәк» белән беррәттән, аулак өйләрдә, кичке уеннарда (Ульяновск өлкәсендә татарлар аулак өйне вечер дип сөйли – И.Я.) традицион уйналып килгән «Йөзек салыш», «Йолдыз санашлар» да бар. Кышын кич утыруларда, яз башында кич табигатькә чыгуларда, соңрак мәдәният йортларында «Агыш», «Толкай», «Траляй», «Көлтә жыю», «Алтылы», «Елан», «Төрө кисү» («Кристовой»), «Күпер» (Ульяновск өлкәсе татарлары «Мус»тан дип атый – И.Я.) һ.б. уеннар булган, ә балалар тарафыннан «Дәңгездән» («Дәңгелди», «Класс», «Мак», «Чик»), «Унике таяк» (Ульяновск өлкәсе татарлары «Унике палкадан» дип атый – И.Я.), «Күлек», «Гузна» «Ашык», «Чижек», «Шаркати», «Түндәк алыш», «Аю базы», «Буяу сатыш» уеннары аеруча яратып башкарылганнар.

Әкиятләргә килгәндә, Ульяновск өлкәсе Чардаклы районы Үрән авылында Яруллова Рауза Бари кызыннан (1949) һәм Хәмзина Разыя Бари кызыннан (1952) өй яндырып күмер сатучы (ахыры һәм исеме билгесез) һәм үзенә хәйләсенә алданган карак турында күләме ягыннан зур булмаган «Ышану» әкиятә язып алынды.

Павловка районы Муратовка авылында Әбүбәкәрова Венера Рәшит кызының (1965) бабасы Ханбиков Зиннәтулла Әмин улына (1923), аның әкиятләренә карата тирән, жылы хисләр саклана. Бабасының әкият сөйләгәннәрен түбәндәгечә искә ала:

«Ул бабам минекә 1923 елгы иде. Ханбиков Зиннәтулла Әмин улы. Авылда гомер буге тимерче булып эшләгән, таза булган.

Ул килә иде, эштән кайтканда һәрвакыт менә сиңа куянчик китерде, дип, күчтәнәч китерә иде. Ул күчтәнәчне куянчик чыгарган, куянчик биргән, дия иде.

Кичен әкият сүлгәндә этә:

– Нәрсә турында сөйләргә?

– Аю турында, дип заказ бирә идек.

И шул бесконечный аю турында әкият, без йоклап киткәнче.

Үзенә өй алдында жыя иде. Ул күп белә иде».

Кызганыч ки, аның хәтерендә бабасының бер әкиятә дә, әкият сөйләү традициясе дә сакланмаган.

Институтның 1964, 1965 еллардагы фольклор экспедицияләре вакытында Николаевка районы Татар Сайманы авылында И. Ульбаевтан – Х. Гатина, Яңа Малыклы районы Исәнтимер авылында Х. Иблямовтан Ф. Урманчеев язып алган әкиятләр «Татар халык ижаты»ның әкият китапларында «Хезмәтче», «Хәйләкәр мылтыкчы», «Ут гармуны» әкиятләренә варианты буларак күрсәтелә [Татар халык ижаты: 1978. 431, 433 бб.; 1981. 339 б.].

Ульяновск өлкәсе Мәләкәс районы Парау авылында Фатих Вафиннан Н. Булатов язып алган «Тегүче кыз», Яңа Малыклы районы Баткаклы авылында Ибраһим Вафиннан Ә. Синегулов язып алган «Бай һәм крестьян», Иске Кулаткы районы Вязовый Гай авылынан 1952 елда Исхак Ишмөхәммәтов язып жибәргән «Бай – акчага, ярлы – хәйләгә» әкиятләре «Кулсыз кыз», «Мужик белән алпавыт», «Мулла белән мәзин» әкиятләренен варианты буларак күрсәтелә [Татар халык ижаты: 1981. 322, 332–333, 335 бб.]. Әлеге әкиятләр институт архивында, 1960 ел белән теркәлеп, 69 коллекциядә саклана.

2005 елда Ульяновск өлкәсе Татар Сайманы авылында Ульбекова Равия Мөдәрис кызыннан (1933) Ульяновск дәүләт педагогия университеты студенты Э. Ульбекова «Биш фынт», «Кара сыер», «Тартма», «Яшь килен», «Үги ана», «Алтын шаруклар», «Хужа» әкиятләрен язып алган. 2018 елда «Хужа» әкиятенен варианты Павловка районы Муратовка авылында Ибраһимова Рәисә Хәбибулла кызыннан (1938) язып алынды. Кунакка башта хәерче булып килгән бабайның Хозыр-Ильяс булуы ачыклана. Без әлеге әкиятнең текстын алга таба ияләр, женнәр турындагы мифологик сөйләкләр, хикәятләр һәм әкиятләр өлешендә урнаштырдык.

Сирәк булса да **бәетләр** дә очрады. Мәләкәс районы Атнагыл авылында Фәисханова Сания Солтангәрәй кызыннан (1938), Николаевка районы Зур Чирекле авылында Рамазанова Хәлимә Адельша кызыннан (1951), Яңа Малыклы районы Иске Исәнтимер авылында Самаркина Миңнесания Шакир кызыннан (1936), Галиева Гөлзифа Миңсафа кызыннан (1932), Якупова Мәрҗәм Ибраһим кызыннан (1936), Сәфәрғалиева Сәрия Сөнгатулла кызыннан (1941) татар халкында киң таралган «Сак-Сок» бәетләре, Николаевка районы Әхмәтле авылында Сәйфуллова Сания Мостафа кызыннан (1935) «Мөршидә бәете» һәм Карсун районы Аксу авылында Фәисханова Таһирә Садык кызыннан (1945), Николаевка районы Әхмәтле авылында Сәйфуллова Сания Мостафа кызыннан (1935) «Суга баткан Гайшә» бәете язып алынды. Николаевка районы Әхмәтле авылында Сәйфуллова Сания Мостафа кызыннан (1935) язып алынган «Сафиулла бәете», Карсун районы Нугай иле авылында Хәйретдинова Мария Каюм кызыннан (1959) язып алынган «Гүзәлия бәете», «Илдар бәете» бу төбәктә бәет чыгару традициясенең дәвам итүен күрсәтә.

Балалар фольклорының «Багу поэзиясе» эсәрләреннән берничә бишек жыры, әйтеш, юаткыч, мавыктыргыч, сөйләм такмагы, шулай ук «Күңел ачу» һәм «Уен фольклоры» үрнәкләре язып алынды.

Ульяновск өлкәсендә традицион рәвештә «Йокла, балам, йом күзең», «Әлли бәлли бәү итә» һәм «Аллаһу-Аллаһу» бишек жырлары киң таралган. Аларның берничә вариантын теркәдек.

Табышмаклар һәм паремияләр үрнәкләре дә өлкән буын вәкилләренең күчелендә генә саклана. Хәзерге вакытта дастаннар очрамаса да «Йосыф вә Зөләйха» әсәренең эчтәлегә Карсун районы Гуринка (Татарские Горенки) авылында Касыймова Нәкыя Якуп кызыннан (1936), Мәләкәс районы Атнагыл авылында Фәйсиханова Сания Солтангәрәй кызыннан (1938) язып алынды.

Йола фольклорына килгәндә, йолалар, горөф-гадәтләр турындагы мәгълүматларны җырлары, уеннары, махсус әйтә торган сүзләре белән бер күренеш буларак язып алырга тырыштык. Мәҗүселек һәм борынгы чорлардан калган сүз үрнәкләре, ырымнар, келәүләр, имләүләр, йолалар язып алынды.

Ульяновск өлкәсенең Павловка, Николаевка, Чардаклы, Яңа Малыклы, Иске Кулаткы районнарының татар авылларында гомер итүче милләтләр бездән язып алынган, халкыбызның буыннан-буынга, телдән-телгә күчеп килгән кайбер фольклор үрнәкләрен тәкъдим итәбез.

МИФОЛОГИК СӨЙЛӘКЛӘР, ХИКӘЯТЛӘР ҺӘМ ӘКИЯТЛӘР

(ияләр, җеннәр турында)¹

Хозур / Хызыр Ильяс

Бер кеше мәҗлес җыйган. Бу хәерче сыйфатына әләнәп килә боларга, кунакка диеп, хәер сорап килгән. Монда кешеләр йыйылган булган. Хәер сорагач, бабайга әйтәләр:

– Мешать итеп йөрәмә монда. Бар, кит юлыңа.

Бабай озак та үтми киёмнәрен алыштырып килә. Киёмнәрен алыштырып килә, бай шикелле. Моңы, бабайны, күтәрәп алалар да, кил, утыр мәҗлескә, утырталар. Өстәлнең уртасынук, чиста киёмнән. Әле утырталар да, ашарга утыргач, теге еңен озайта төшә дә:

– Ашагыз, ашагыз, ашагыз, аша.

Еңен озайта төшәдер дә, тагы кабат:

– Аша, аша, бу синең хөрмәтеңә, аша.

Хәерче сыйфатында танымадылар аны. Ә киёмнәрен алыштырып килде дә, еңен салган да тарелкага, аша, дип әйтә, ди, бу синең хөрмәтеңә. Бу Хозур Ильяс булган. Шулай сүлиләр.

* * *

Хозур Ильяс әле әйтеп куя шунда: «Балаң бәхетсез булып, әли үзәң бәхетсез булырсың, – дип әйтеп сала, ди. – Әли киресенчә, бәхетле булырсың, балаң бәхетле булып».

Аның баш бармагында сүгә юк, ди, сүксез. Качан кул алышалар бит. Кул-кул биргән вакытта кешеләр шуның өчен шул бармакны тоталар.

¹ Автор сүзләре саклана.

лар. Любой кеше белән кул алышканда, менә бу бармаклар тотылган булсын. Сөяксез булса, ул пустой кеше түгел.

Кеше адаша бит юлыннан барган вакытта. Шул юлда килеп булыша үзенә, юлын күрсәтә. Багасың, вот яныңда килә, сүләшә, әйләнеп багасың – беркая да юк. Юкка чыга.

*Павловка районы Муратовка авылында
Ибраһимова Рәисә Хәбибулла кызыннан (1938) язып
алынды.*

Чикләвек чәчәге

Ике яхшы мөселманча укыган егетләр булалар. Чикләвек чәчәк аткач, болар бара, чикләвек чәчәген ала и берсе – авызга каба, берсе – шул төшен яра да пәке белән чәчәген куйа да, кулы белән тота. И килгәндә боларны шайтан адаштыра да иртән уяналар болар мунча пичендә. Пичкә тыккан үзләрен. Ул алардан алган аны шайтан. Авызларынан да алган. Әгәр дә алмаса, алар кая любой төшкә барсын, любой төштә замокны ача булган, любой төшкә керә, любой нәрсәне ала. Алар саклый алмаганнар чикләвек чәчәген алгач.

Чикләвекнең чәчәген бар өзеп ал, авызыңа кап та китер. Чикләвек чәчәген ала да авызына каба да, и китерә. Каа салып китерәләсез? Ә берсе ярган шул төшне, шунда кыстырган чәчәкне и ту шайтан алган үзләреннән.

Чикләвекнең чәчәгенә тияргә ярамый, ул сихырлы.

Ул чикләвек чәчәген алгач, кешеләр любой нәрсәгә способный булалар. Шуны сөйли иделәр. Булган безнең авыл кешеләре, барганнар икәү. Үмәр белән Шакир бабай. Ну саклай алмаганнар. Кулындагы киселгән урыны калган, алганнар тегеләр аны, алган шайтан.

Аларга по пути дева укырга кирәк. Аның девасын белергә кирәк. Девасын белгәч, шайтан киләлми синең яныңа. Ничә сәгатәтә ала алмаса – ул синдә кала.

*Павловка районы Шомалак авылында
Бикбаев Якуб Хәсән улыннан (1933) язып алынды.*

Аздякы

Әтием сүли иде. Яшь вакытта әтием хаста булган. Әле эшкә баралар. Эшләдек тә мин, ди, салашта (шалаш. – И.Я.) калдым, ди. Эшчеләр кителәр каадыр 12 чакрым абидка, ашарга. Мин, ди, шынды калдым, ди, кырда, ди, ятарга, ди. Бервакыт, баксам, ди, шундый ут кебек килеп төште, ди. Ул теге помойлыктарда булган. Шул ут кебек килеп төште, ди. Шуны күрдем дә, ди, ут кебек төште, ди. 12 чакрым киткән кешеләремнән ал-

дан чабышып життем, ди. Әле, ди, барсалар, ди. Син нек монда килдең? Шултике үземә куркыныч булды, ди. Ват аздыкы шул, төшә ул помойларга. Күрәсең, ул булган. Әтием этә иде, үзем күрдем. Ут кебек килеп төште, ди, и хатын сифатына әләнде, ди. Ялангач хатын сифатында. Мин шуны, ди, күрдем дә, ди, киткән рабочидан – халыктан алда чабышып життем, ди.

*Николаевка районы Зур Чирекле авылында
Сүлейманова Наҗсия Моталлиб кызыннан (1955) язып
алынды.*

* * *

Мин кече улымны үлэндерергә жыена идем. Шулай диванга яткан, көндөз иде. Йоклыйммыдыр, йокламыйммыдыр идем. Үзем дә бел-мим. Әле каршыма килеп бер бабай басты. Актан киенгән, сакаллы, зур гына буйлы, әле килде дә, балам, ди, син, ди, туй уйнарың, ди, эвәңә (өеңә. – И.Я.), ди, аракы-хәмер кертмә, ди. Әле мин, куркынып, сискәнәп киттем, кеше дә юк, ни дә юк. Әле инде оланнарым жыелдылар, сүләделәр туйга китәргә. Мин әйтәм, Хозур Ильяс килде каршыма, ул мэтәм этте: эвәңә аракы кертмә. Ярый, әни, диләр. Әлхәмдүлилләһи шөкер, эвемә аракы кергән юк.

*Николаевка районы Зур Чирекле авылында
Рамазанова Хәлимә Адельша кызыннан (1951) язып
алынды.*

Кое тоту

Ябылган коелар узып китәсең дә, изгеләр, кое газизлары, су газизлары – аларга да укыйсың. Кое тоткан, ди. Кое газизлары, су газизлары – һәрбер нәрсәнең хужасы бар аның. Мена алар кемнәндер өмет итәләр. Мена төшкә керә бит ул. Йә аягыңа бәләнә, йә кулыңа бәләнә. Шул газизлар бәләнәләр, өмет итәләр. Авырта. Йә раббым, дип, миңа эшкәрт инде, Раббым, илаһи, дип догаларны укыйсың, ни белгән догаларыңны. Әниемнең әнисенең капка төбөндә кое булган, элеккеге заманда. Мин әбиләргә йөри идем кунарга. 15–16 яшемдә булганмындыр инде. И минем аягыма чыкты сөялләр. Алар башта аз генә чыкты, аннан әрнергә тотынды, аннан күбәйделәр.

Йә, Раббым, мәйтәм ник кенә соң бу хәтле әрни минем бармагым. Бармакка менде берсенә-берсе инде. И мин төш көрәм: как-будто бу әби-нең капка төбөндә, мин аны белми идем элекке, шул кое, ул йер, капка төбөндә (бит) жир инде мына, шул кое сап-сары, үтә тонган бәке кебек и үтәкүренә ул. Шуннан түгәрәк кенә бер зур гына бака чыкты да минем

аягыма ябышты, и кечкенә бакалар чыкты, тагын ябыштылар аягыма. Мин аны иртән тордым да әбиемә сүләдем. Әби этте: «Кызым, бәбкәм, минем капка төбөндә кое, кое тоткан сине», – ди. Әби миңа догалар укыды. И шул догаларны укыганнан соң өшкерде дә, минем ул сүәлләр төнә белән коелдылар. Йә, Раббым, диде. Минем оныгымнан, Раузадан өмет итүче су, кое газизлары, диде. Өмет иткән булсагыз, диде, риза булыгыз. Сөзгә Рауза исемәннән, оныгым исемәннән шушы «Ясин» сүрәләремне укыймын, диде. Өмет итсәгез, жибәрегез, диде. И укырга тотынды. «Әлхәм» сүрәсен укый, «Әлиф-ләм», «Аятел-Көрси», «Фәләкь», «Нәс». Йә, раббым, Илаһи шушы оныгымнан, Раузадан өмет итүче кое газизлары, су газизлары, изгеләр, кемнәр генә өмет итә торгандыр, тоткан булсагыз, ебәрегез, риза булыгыз, аның исемәннән шушы «Ясин» сүрәләрен укыдым. Илаһи, үзең кабуллардан кылсаң иде. Раббым, үзеңнең ризалыгың өчен укыдым, илаһи амин. «Раббәнә», Аллаһу әкбар.

Коелды, бетте, әрнемәде, чыкмады.

Су тота инештә. Шул ук догаларны укыйсың. Су газизлары да бар. Көенкы аерым. Ябылган коелар бар. Ә су – инеш бит инде, ага, елга ага.

Изгеләр бар тагы. Изге адәмнәр. Алар да мени укыган, ниткән вакытта өмет итәләр инде. Укыйсың инде багышлаганда. Су, кое газизлары, изгеләр. «Ясин» укыганчы этәбез инде.

Хайваннар хужасы, тимерләр хужасы, ут хужалары. Зәңки бабай – хайваннар хужасы инде. Калганнарның исемнәрен белмим.

*Чардаклы районы Енганаево (Үрән) авылында
Яруллова Рауза Бари кызыннан (1949) язып алынды.*

Хозур галәйәссәләм

Безнең этиләрнең элекке жирләре булган. Хәзер бардык, ди, каршы Рәвизәләр белән. Алар үзләренең брат белә, ди. Мин үземә брат белә, ди. Киттек жирләрне карарга, ди. Алар үзләренә бер шалаш ясап ятты, ди. Мин үземә бер шалаш ясап яттым, ди. Йокымсырап китеп барам, ди. Шыкы-шыкы берсе шыкылдата, ди. Нәсә бар инде, дип этәм, ди. Башым күтәрдем дә, ди, бернәрсә юк, яттым, ди. Өз генә ятып тордым да, ди, тагын шыкылдата, ди. Әкертен генә кесәдән шырпыны алдым да, ди, кабылып карадым, ди. Кечкенә генә ап-ак сакаллы карт каршыма басып тора, ди. Хозур галәйәссәләм. Иртә белә торгач карадым, ди. Карасам, межаның нәкь уртасына ятылган икән, ди. Хозур галәйәссәләм булган, торырга кушкан, межага ятмаска.

*Яңа Малыклы районы Иске Исәнтимер авылында
Сәфәрғалиева Сәрия Сөнгатулла кызыннан (1941) язып
алынды.*

Жен алыштырган

Мин чыктым тормышка. Кайням бар. Күрше Халида апа сыерлар арканнарга киткән, аккурат абит вакытта, кыл абит вакытта. Сәгать 1 тулгач, 15 минут узгач укыйбыз намазны. Кыл абит вакытында намаз укырга ярамый. Бу абит вакытында да китә сыер арканнарга. Трактрный бригад янына. Монда кайтса, бишектәге яшь бала уже үзенеке тегел, алмаштырган.

Егырып керде, кайням Халиса исемне, барыбыз да үдә:

– Халиса апаа, Минжианым әллә нишләгән.

Әни егырып керде, кайнияна-әни. Ислак абыең да бар. Ирем дә бар. Без инде аннан соң гына кердек. Керсәк, дөрес, олан камыр кебек, олан моныкы тегел, камыр кебек, ярар. Әни аны, кайням-әни алды да бусагага ыргытты, мени ишек төбенә. Анда ыргытты да, эзрәк шулайрак төшерде инде ул.

– Ват, бәдбәхет, каан килдең, шунда кит, ват бәдбәхет, каан килдең, шунда кит. Бусына без кереп эләтек.

«Име-томы шул булсын,
Име-томы шул булсын,
Каан килдең, шунда кит,
Каан килдең, шунда кит.
Име-томы шул булсын,
Каан килдең, шунда кит», –

оланны алып шулай итә. (Кайням-әни бик гыйлем иде. Үз әнием дә бик гыйлем иде). Оланны ала да янадан бусагага ыргыта. Әле бит яхшы ук төшерә оланны. Еласа, еласын, еламагае. Ала, өч мәртәбә шулай төшерә. Ала-сала як-якка.

Жен алмаштырган, диделәр. Жен алыштырмасын өчен, үзең чыгып киткәндә, баланың баш очында китап, иске китап тора. Аннарысың чыгып киткәндә, баланың өстенә шулай аркылы йә пычак, йә качы куеп калдыралар иде. Бу бит инде Халида исемне апа оланга бернәрсә куймый, кайтса – оланны пәри алмаштырып куйган. Женне без мәлгүн диябез, жен димибез. Аны мәлгүн алыштыргание. Первай үзе өшкерде әни. Аннары бабайларны яшеп, бабайлардан азан әйтеп, шушы бала барыбер игә килде.

ЫШАНУЛАР, ЫРЫМНАР, ЙОЛАЛАР, ГОРЕФ-ГАДӘТЛӘР

Келәү

Яңгыр яумаса, сорыйбыз инде Ходайдан. Тау битләренә чыгып, инешләргә төшә идек тә, сорый идек Ходайдан:

«Яңгыр, яу-яу-яу,
Илэктән, чилэктән,
Пәрәмәчә-коймактан.
Бир, Алла, бир, Алла,
Биргәнеңне кире алма».

*Павловка районы Йәүли (Евлейка) авылында
Кәримова Ильмира Равил кызыннан (1966) язып алынды.*

* * *

«Арыштан, бодайдан, Без сорыйбыз Ходайдан. Бир, Алла, бир, Алла, Биргәнеңне кире алма.	Картафларга төп бир, Игеннәргә баш бир, Бир, Алла, бир, Алла, Биргәнеңне кире алма, кире алма».
---	--

*Павловка районы Йәүли (Евлейка) авылында
Шабакеева Рауза Мәхмүт кызыннан (1939) язып алынды.*

Бала юындыру

Оныкамны яткырдым һәйбәт, ап-ак иске өстенә яткырдым да шунда
тотындым ерларга:

«Анаңны – ана диеп бел.

Атаңны – ата диеп бел», – чабалар әл дә. Венигың кулыңда, һәйбәт
сабынныңсың.

«Апаны – апа диеп бел. Абзины – абзиң диеп бел. Әтиң кискән утын төгел. Әниң яккан мунча төгел. Әниләргә – әни әт.	Әтиләргә – әти әт. Әбкәңнә күргәч, акырма. Бабакның күргәч, бакырма. Абзиларга – абзи әт. Апаларга – апа әт».
--	---

Шулай тәүфиклы гына бала булып үс! Баламның баласы, йөрөгемнен
парәсе!

*Павловка районы Шомалак авылында
Сәйфуллина Разия Измаил кызыннан (1941) язып алынды.*

Тимрәү имләү

Аны сызалар. Аны кульча (кульча – тимер кольцо) белән сызалар
или күмер. Кыз хатынга – пятница, ирләргә – среда. Пятница, суббота,
воскресенье – өч көн рәттән сызарга кирәк. Йөртәсен, тимрәү кругында.
Имнәү атала ул.

«Әм-әм, әмрәмүн,
Тәм-тәм, тәмрәмен,

Ай китә — төн китә,

Тимрәү булса, син дә китә», — бу тимрәү имнәүе була.

Арпа чыкса, янмаган шырпы башын юешләтәсең дә, шул арпаның
өстенә сөртәсең.

*Чардаклы районы Абдулла авылында
Миннирәхимова Гөлнәра Иршат кызыннан (1972) язып
алынды.*

РИВАЯТЛӘР-ЛЕГЕНДАЛАР, АВЫЛ ТАРИХЛАРЫ, СӨЙЛӘКЛӘР

Коры елга

Без йәйәү киттек, 30 км Атлаш. Кулаткинский район. Апам инде, Алия апам анда чыкты. Кунакка барабыз. Атлашка еткәндә анда бер 1 км, шул төштә эни узалмый, аннан укый да инде, и китә. Әле авылга бардык. И эни сорый, анда соң нәстә булган? Аннан сүлиләр: анда аталар 26 кешене, шул Коры елгада. И аннан, Алланың эмере белән, ул төштән су акмый, үңге төштән китә, вот шул. И юмый үзләрен. Родник анда чыгып тора. Тал и су чыгып, агып тора. Шунда атканнар, үтергәннәр. Коры елга этәләр анда. Хәер куялар анда. Тимердән ясалган решеткалар, сетка, утыргычлар бар хәзер.

Әүлия зәрәте

Аля авыл юлында бар безнеке урман, Мәхмүт урманы, вот шул Мәхмүт урманында зәрәт. Минем хатын белән Саббиха йөриләр эләккә (жиләккә. — И.Я.) и анда бакчалары тетелгән аларныкы, ну анда урман эчендә. Бакча барып куйдым. Анда, ну, үлгән кемдер, ташлар гына куйганнар. Ташка язылмаган. Ике зәрәт анда. Ташлар. Бу якта, и бу якта. Шуны мин барып ухаживать иткәлим. Ну, үлгән кемдер. Кайсы этә туңып үлгән, кышын килгән дә шунда. Авыл очындагысы — көтүче. Ә бу эчтә, урманда, беркем белми. Вот анда әүлия зәрәте этәләр анарга. Әниләр барып уки, шундый бик кирәккәч. Төнне барып укыйлар. Айның 15 кичәләрендә. Укыганнарга Алла Тәгалә бирә, ди.

*Павловка районы Шомалак авылында
Сәйфуллин Наим Закир улыннан (1949) язып алынды.*

Ун Ындыр

Моңысы бабайлар сүлэгәнчә: 1552 елны Иван Грозный Ульяновна Татарияга бара. Хәзерге вакытта анда Ундра дигән авыл бар. Иван Грозный керә шул авылга. Ундра. Ул авыл булган — Ун Ындыр — ун бай булган анда. Су яхшы, аларның су тирмәннәре булган и ындырлары. Ындырда

көлтә өйгән, суккан, рабочий эшлэгән. Аларның үзенең столовые, пекарня булган. Бик зур авыл, татар авылы. Мәчетләре булган – бер мәчет диеп кенә ишеттем мин аны. Иван Грозный бага: авыл яхшы, татарлар. Приказ биреп, катржникларны чакырта, китертә. Әле саламны ташыйлар бер ындырдан. И весь яндыра, катржникларга этә:

– Выбирайте дүртәр хатын үзегезгә и киткән.

Әле болар күтәрелә Төмәнгә таба, направление булган.

Бабайлар этә иделәр Төмәннән килгән егетләр. Дүртесе дә татар. Берсе киткән Шомалакка. Берсе киткән Мордовылга, аннары ул авыл мукшыга эләнгән. И монда Шом бабай калган инде. Подваллар ясыялар үзләренә, торырга. Урман булган бу төш. Болар үләнәләр, семья. Берсен ебәрәләр кире Төмәнгә, аннан монда тагын килә халык. Алар куркканнар чукындырудан. Алар визде сибелгәннәр. Муратывкага Аля авыл племянниклары киткәннәр. Муратывкага Аля авылдан килгәннәр. Йәүли яшерәк бездән. Алар Төмән татарлары даже Николаевский район Черкли авылы. Алар да Төмәннән килгәннәр – Сайманнан күчкәннәр.

* * *

Авылның исеме Шомалак киткән. Кайсы елны икәннен бер кеше белми. Этә иделәр бабайлар: безнең территория кергән Саратывский губернияга. Саратывская губерния, Хвалынский уезд, Безобразкий волость, деревня Шомалак. Нидән Шомалак булган? Мәчет ясагач, селого күчкән инде. 1528 елнымы мәчет куйганнар. И шуннан киткән село булып инде. Бездән башлана өч су. Бездә су башы. Суга сокланып утырганнар монда борынгы бабайлар. Шомалак постоянно эпәй ашап торды. Йер бар ие, чәчтеләр, эшләделәр. Халык трудовой иде.

*Павловка районы Шомалак авылында
Бикбаев Якуб Хәсән улыннан (1933) язып алынды.*

Сайман

Сайман – тирән булмаган кечкенә елга дигәнне аңлата. Авылның тарихы 400 еллардан артыграк. Безнеке авыл 7 км озынлыгы. Килеп бер партия урнашканнар бирегәрәк, үзгә кавем – кабилә килгәч, алар тегендәрәк барып төзелә башлый. Ул этелә бездә яңавыл. Ул вакытта булган ераграк, ә хәзер инде алар бергә кушылган. Ә кайсылары әйтә, нигез салучы булган Сөләйман – Сайман киткән. Шундый юллар да бар:

«Безнең авыл бик зур авыл –

Жиде ярым чакырым.

7 мәчет булган. Хәзерге клуб – ул элеккеге мәчет».

1969 елны мин эшкә кердем савитка. 3300 кеше иде авылда, 700–800 якын өйләр. Терлек күп иде. Авыл буенда өч көтү: 500–600 гына сыер

иде, сарыкныкы аерым иде. Укучылар 1000нән артык, 2–3 сменада укыган вакытлар бар иде. 1973 елны 1300 укучы иде Сайман авылында.

*Николаевка районы Татар Сайманы авылында
Долгова Фатыма Исмаил кызыннан (1948) язып алынды.*

Чирекле

Әби-бабайлардан без ишетеп калганыбыз. Безне сүлиләрие Тюмень ягыннан килгән. Жиде семья. Вот шул килеп урнашкан булганнар безнекеләр Резлей төбенә – первый авыл Чирекле шунда булган. Анда рус авылы әл дә бар. Аннан тора-бара безнең бабайлар килеп табалар, бик матур гына чирәм өстенә су агып тора булган. Әтинең сүзе. И алар күченәләр бирегә. Монда бик зур урман булган. Кешеләр йөри алмаган, куе урман булган. Тимер юлның теге ягы наратлык, бу ягы каеннык булган. Куаклыкка күрә, черки күп булган, шуннан Чирекле калган.

*Николаевка районы Зур Чирекле авылында
Сөләйманов Хөсәен Юныс улыннан (1951) язып алынды.*

Папау авылы

Бер километрмы бар – поп торган. Шуның өчен Попов кушканнар. Бу безнең Ези бабайның сугышып алган йере. 25 ел сугышкан Ези бабай. Рәсеме бар клуб каршында. Ези ул Езиатулла булган. Ул служить иткән. Екатерина әткән:

- Сина нәрсә бирим? – дигән.
- Миңа бернәрсә кирәкми, йер бир, – дигән.
- Ә нишлисәң ул йер белән?
- Мин халыкны урнаштырыр идем.
- Ничек син кеше табырсың? – дигән.

Безнең бабайларны берәмләп йыйган авыллардан. Минем бабай игезәкләр табып килгән Чатказдан, әти сүли иде. Чатказ – ул Татарияда кадаыр шунда. Чатказдан әтинең бабалары. Без алты кеше жыелган. Бабам йыйып йөрегән. Аның кочыклары булган. Ул кочыкларны ияртеп йөргән. Бер авылга барган да, кочыкларыңны бирсәң, кеше табып бирәбез, дигәннәр. Ул кочыкка алыштырган кешене. Алабай дип кушканнар безнең нәселгә. Безнең Ези бабай – әниңеке. Әти ягы – Балтачай нәселе. Әтинең әтисе Мәхмүд бабай. Шушы Ези бабай 6 кеше алып килгән. Монда авылга урнашканнар. Бу бабаң урнашкан. Безнең монда бик матур су иде, буйдан-буйга авылны чыкканчы, ул бик каты матур су булган. Кыш чыккач, ул су баскан урнашкан бабаңнарны. Аннан алар күчкәннәр мондарак.

*Чардаклы районы Папау (Поповка) авылында
Гыйматдинов Назыйм Сәгыйрь улыннан (1932) язып алынды.*

Малаевка. Иске Үрәнбаш

Малаевка авылы. Шундыйрак кеше булган. Ул шуның исеме белән аталган. Безгә (Иске Үрәнбашка) алар Иске авыл этэләр. Малаевка элек татар авылы иде. Хәзер бар да бар. Ул яңа төзелгән, шуңа күрә анарга Яңа авыл (Малаевкага) әйтэләр. Аны йөрәтәбез Яңы Үрәнбаш диеп.

Иске Үрәнбаш элек була теге якта, юл бар. Иске зиярәтебез дә бар. Анда күмелгән кешеләребез дә бар. Анда төзелгән булганнар. Бик юл өсте булган ул якта. Аларны караклар бик бимазалаганнар. Орлаганнар, яндырганнар, кинаганнар. Аннан соң мондарак күчкәннәр. Ничәнчелны – этәлмим. Минем абыйлар, апалар – 30-нчы елгы бер олы апам. Ул да бу күчкән авылда туган 30-нчы елны. Анда, иске урында, бернәрсә юк. Авылны чыгасың да ерак анда бер күпер бар. Дмитровград юлы. Ә ул элеккеге Кандаш юллары, Старый Майна юллары булган. Хәзер анда юл яхшы – асфальт. Элекке инде Абдулловаларга аннан атлар белән Кызылсуларга, Питровски рус авыллары анда инде атлар белән бара торган булганнар. Ул урынга куаклар утыртканнар. Идрис куагы диләр. Идрис исемне абый, авыл күчкәчтән, тамга ясаган. Зиярәт калгачтан, янгарак чыгып, Идрис куаклары. Зиярәткә тамга ясап утырткан булган ул куакларны. Моннан бер 3 км бар.

Төпсез тоба, анда бармагыз, дияләр иде. Үрән елгасында Идрис куаклары тирәсендә. Якты күл, Күкерт сазы, Сыер куагы, Бүре куагы – печән чаба торган урыннар.

*Чардаклы районы Иске Үрәнбаш авылында
Мөбарәкшина Сәҗидә Харис кызыннан (1951) язып
алынды.*

Малаевка. Кечкенә Үрәнбаш. Иске Үрәнбаш

Безнең бабалар служивые булганнар. 1665 елны Саранск төбеннән примерно 100 семья китергәннәр Чардаклыга.

Северный сугышы тотына, Петр I тотына. Аларны вата безнең авылларга тараталар. 100 ызба кала – өй. Анда китерәләр пленныйларны. 100 семьяны бүлэләр. Бер өлеше – Папау, бер өлеше – Үрәнбаш, бер өлеше – Үрән, бер өлеше – Кызылсу, Иске и бер өлеше – Иртуган. Үрән белән Кызылсуга күбрәк киткән халык – бер 25 семья.

1790 елларны перепись була. Анда инде Иске авыл күчкән була. Күпердән монда күчә. Ник күчә? Бу юл Сибирский тракт дип аталган. Сибирьгә обозлар ебәрәләр. Авыл халкына аларны обслуживать итәргә авыр. Крестьян мәңге ярлы бит: 1000 ел. Урманда бандитлар, разбойниклар була, талау. Разрешение бирәләр күчәргә. Монда күл янына күчә. Шул күчкән вакытта 3 брат була. Әле өйләнгән була, берсе өйләнмәгән

була. Күчеп монда утыралар. Монда күл була, елга янында. И шуннан китә безнең авыл. Безнең авыл 1845 елгы примерно. Аңа хәтле Иске авыл хуторы дип саналган. Иң беренче татар авылы булган, аннары китереп утыртканнар урыс янынук.

Безнең авылның исеме – Кечкенә Үрәнбаш, теге яртысы – Малаевка. Хәзер бөтен төшкә Малаевка язалар. Халык Яңа авыл дип йөртә. Ә теге (Иске Үрәнбаш. – И.Я.) Иске авыл дип атала. Халык исемендә.

Минем бабай Сәйфетдин (1882), аның әтисе Туймәт, Туймәтнең әтисе Туйгалде, Туйгалденең әтисе Туктар.

*Чардаклы районы Малаевка
(Кечкенә Үрәнбаш, Яңа Үрәнбаш) авылында
Туйметов Марат Шәмсетдин улыннан (1952) язып
алынды.*

Исәнтимер

Риваятьләр буенча, безнең авылыбызның килеп чыгышы шушылай булган. Безнең Чирмешән буена килгән 3 кеше. Берсе – татар, берсе – мукшы, берсе – чуаш. Алар бергә балык тотканнар дус кына. Аннан соң татарның балтасы Чирмешәнгә төшөп киткән. Ул бик каты кайгырган. Чирмешәннән чумып-чумып эзлэгән. Ниһаять, балтасын тапкач, бик шатланып әйтеп куйган: «И, исән бул тимерем», – дип. Шушыннан инде безнең авылның исеме килеп чыккан – Исәнтимер. Исеме шушыннан килеп чыккан, дип сүлиләр.

*Яңа Малыклы районы Иске Исәнтимер авылында
Закирова Зария Гыйззатулла кызыннан (1956) язып
алынды.*

Әдәбият

1. Атлас татарских народных говоров/отв. ред.: Д.Б.Рамазанова, Т.Х.Хайрутдинова. Изд. 2-е, доп. и перераб. Казань: ИЯЛИ, 2015. С. 20–26.
2. Әхмәтжанов М.И. Мирасханә: фонд һәм коллекцияләр күрсәткече. Казан, 2005. Б. 77.
3. Материалы по татарской диалектологии. 1978. Вып. IV. С. 111. 2 Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. 77 колл, 2 п., сакл. бер. 31–33; 35–39; 42, 43, 46.
4. Садыкова Р.К. Таулы-чишмәле Кулаткы ягы. Ульяновск: Өлкә типографиясе «Печатный двор», 2018. – 200 б.

5. Садыйкова Р.К. Халкыбыз жәүһәрләре. Ульяновск: «Корпорация технологий продвижения» нәшр., 2011. – 192 бб.
6. Татарстан фәннәр академиясенң Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. 69, 76–77 колл.
7. Татар халык ижаты. Риваятьләр һәм легендалар/томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәrmәләрне әзерләүче С.М.Гыйләжетдинов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 266–267 бб.
8. Татар халык ижаты. Тарихи һәм лирик җырлар/томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәrmәләрне әзерләүче И.Н.Надиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 57–59, 76, 380, 382–383, 390, 395 бб.
9. Татар халык ижаты. Көнкүреш әкиятләр. Өченче китап/томны төзүче искәrmәләр әзерләүче Л.Ш.Жамалетдинов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 339 б.
10. Татар халык ижаты. Тылсымлы әкиятләр. Икенче китап/Томны төзүчеләр, искәrmәләрне әзерләүчеләр Х.Х.Гатина, Х.Х.Ярми. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 431, 433 бб.
11. Ямалтдинов И.И. Татарская фольклористика 20–60-х гг. XX в.. Собираание, публикация и научное изучение фольклора/И.И. Ямалтдинов. Казань: ИЯЛИ, 2016. С. 35–36.

О ВНУТРИГРУППОВОМ ДЕЛЕНИИ КАСИМОВСКИХ ТАТАР И ЕГО ИСТОКАХ

Касимовские татары являются самостоятельной группой татарского народа, образовавшейся от части золотоордынских татар, пришедших в Мецкерский юрт во главе с сыном хана Улуг-Мухаммеда султаном Касимом около середины XV в. После поселения в Мецкерском городке (позже ставшем известным как Касимов), эти татары (их было около 500 чел.) оказались в окружении татар-мишарей и мордвы. Хотя касимовские татары в основном с мишарями не смешивались, этнические контакты у них все-же были, что далее и будет показано.

В 1920-х гг. В.А.Гордлевским было описано подразделение сельских касимовских татар на три подгруппы: а'аймак' (белый аймак), 'ара айма' (черный аймак) и 'ара зыбыннар (черные зипуны) [Гордлевский: 1927. С.30–31]. Подробно этот исследователь указанные деления не рассматривал, хотя отметил, что к первой подгруппе относились «четыре села» – «дүрт сала» (Царицыно, Тарбаево, Болотце и Подлипки), а к третьей – заречные татары (т.е. живущие за р.Окой); всех остальных касимовцев он причислил к «черному аймаку». Другой исследователь – Б.А.Куфтин, полагал, что «белый аймак» включает 7 селений. Но он их не перечислил [Куфтин: 1929. С.140–141]. На правом берегу р.Оки он локализовал деревни из подгруппы «черных зипунов». Границы «черного аймака» Б.А. Куфтиным не уточнялись, очевидно, предполагалось, что к этому подразделению относятся оставшиеся селения [Там же]. В последнее время на внутригрупповом делении касимовских татар довольно подробно останавливалась Ф.Л.Шарифуллина. Согласившись с мнением предшественников относительно трехчленного деления касимовских татар, она к «белому аймаку» отнесла 5 селений (Подлипки, Царицыно, Тарбаево, Болотце и Тебеньково), указав на то, что четыре первых из них в народе известны и под общим названием «дүрт сала» [Шарифуллина: 1978. С.99; 1991. С.51]. В подгруппу «черных зипунов» она включила 8 селений, расположенных на правом берегу р.Оки (Толстиково, Сеитово, Ананьино, Рудаково, Экса, Колумбердеево, Баишево, Сафонове), которые, как оказалось, в народе еще известны как «у'яр татарлары» (приокские татары). По мнению данного исследователя, в середине XIX в. в «черный аймак» входили 67 деревень. Но в списке, приложенном к статье этого автора, в составе рассматриваемой подгруппы перечислены лишь 30 селений, причем 14 из них отнесены к числу пре-

кративших существование как татарские поселения в сер XIX – начале XX вв. [Шарифуллина: 1978. С. 119–120]. Заслуживают внимания и некоторые другие наблюдения Ф.Л. Шарифуллиной о внутригрупповой дифференциации касимовских татар. В первую очередь, это те, что связаны с поиском истоков существовавшего у них деления на три части.

Так, она выдвинула гипотезу о том, что деление на «белый» и «черный» аймаки связано с общепринятым у тюрков делением на две «стороны» два крыла [Шарифуллина: 1978. С. 99; 1991, С. 51]. Для обоснования своей позиции она привела несколько аргументов. Во-первых, термин «аймак» у касимовских татар применяется в смысле территориального объединения [Шарифуллина: 1978. С. 99]. Во-вторых, информаторы население «белого аймака» относили к группе, имеющей более высокую культуру и более высокое благосостояние. В то же время у тюрков эпитет «белый» (ак) был связан традиционно с обозначением социальных верхов [Шарифуллина: 1978. С. 99; 1991. С. 51].

Однако, при этом осталось необъясненным существование у касимовских татар в прошлом не двух, а трех-звенного деления. С целью выяснения истоков трехчленного деления касимовских татар нами был проведен анализ имеющихся историко-этнографических материалов с привлечением полевых данных. Ниже излагаются основные итоги проведенного исследования.

Начнем с полевых данных. [Полевые записи автора: 1983]. Представители «белого аймака» себя больше именуют «дүрт саланыкылар» – «четырёхсельскими». Они полагают, что «черноаймачники» их именуют так же. Кроме того, население «белого аймака» определяет себя еще и как «кәчим халкы» («касимовский народ») или как «мусульмане» («мөселманнар»). Себя «белоаймачники» считают более культурными. Эту характеристику подтверждают и «черноаймачники», полагающие, что по сравнению с ними население из «белого аймака» в прошлом действительно было более богатым и культурным. Выяснилось также, что «черноаймачники» представителей «белого аймака» на самом деле именуют как «четырёхсельскими» (варианты: «дүрт сала» и «дүрт сала халкы»), так и «белым аймаком» («а' айма»). Некоторые же информаторы из числа лиц из «черного аймака» указывали, что «белоаймачники» себя именovali и «белым аймаком» («а' айма» дип үзләре дә әйтте).

Теперь обратимся к характеристике «черного аймака». Сами представители этой подгруппы считают, что их наименование связано с тем, что их «черноаймачниками» называют представители как «белого аймака», так и «черных зипунов». При этом название «черный аймак» они объясняют своей принадлежностью в прошлом в основном к крестьянству.

Лица из «белого аймака» солидарны с такой самооценкой последних. Они прямо говорили, что «черным аймаком» рассматриваемое население считалось по нескольким причинам: они жили на «черной стороне» («кара як»); больше занимались крестьянством и перебивались на «хлебе с солью» («ипи-тоз белэн тордылар»), тогда как у «белоаймачников» было больше купцов. Оказалось, что люди из «белого аймака» представителей «черного аймака» называли или «народом черного аймака» («‘ара айма‘халкы»), или просто «черным аймаком» («ара айма‘»).

Перейдем к рассмотрению позиции «черных зипунов». Во-первых, они деление на «белый» и «черный» аймаки особо не дифференцировали, склоняясь к мнению, что обе эти подгруппы образуют «касимовский народ» («кэчим халкы») или «касимовскую сторону» («кэчим ягы»). Во-вторых, о себе они высказывались так, что «черными зипунами» («кара зыбын дип») их именует именно «касимовский народ в целом». По представлениям «черных зипунов», название их происходит от того, что у них, с одной стороны, по сравнению с «касимовской стороной» язык более грубый, а с другой – по одежде из черной шерсти – черных зипунов (кара зыбын), бытовавших у них в прошлом. «Белоаймачники» же заявили, что «черные зипуны» были очень «темным народом» («кара тормышлы халкы»). Ими отмечалась и языковая специфика черных зипунов (примешивание буквы «д» рядом с буквой «з» – например «бодз» вместо «боз»). На этих моментах и строилось осознание «белоаймачниками» своеобразия «черных зипунов». Что касается «черноаймачников», то они в целом солидаризировались с «белоаймачниками» в оценке черных зипунов. Но у них были и свои собственные представления о последних. Так, «черноаймачники» о «черных зипунах» высказались в том смысле, что они были «народом еще более темным, чем они сами» («бездэн дэ карарак халкы»), отчетливо называя представителей данной подгруппы «народом черных зипунов» («кара зыбын халкы»). Другие детали оценки «черноаймачниками» «черных зипунов» таковы: фиксировались определение различия в их языке и одежде (без конкретизации); особо подчеркивалось умение «черных зипунов» обращаться с лошадьми («вплоть до того, что они, якобы, умели «разговаривать» с лошадьми – «алаша белэн сөйләшә торган булганнар»).

Полевые материалы позволяют сделать выводы:

1. Выявлено противопоставление между «черными зипунами» и двумя остальными подгруппами касимовских татар, воспринимаемыми представителями «черных зипунов» как некая целостность «касимовский народ». У такого противопоставления имелась и объективная культурно-языковая основа.

2. В подразделении части касимовских татар на «белый» «черный» аймаки существенную роль играл социальный фактор – первые имели по сравнению со вторыми более высокий социальный статус. Обращает однако на себя внимание то, что представители обеих групп по отношению друг к другу применяли термин «халык» (народ), имеющий и определенную этническую нагрузку.

3. Население из подгруппы «черный аймак» реально взаимодействовало с «черными зипунами», тогда как по отношению к «белому аймаку» остается впечатление, что они с «черными зипунами» взаимодействовали больше через представителей «черного аймака».

4. Социальный статус «черных зипунов» был явно ниже, чем у «черноаймачников».

Теперь проведем более четкую локализацию трех подразделений касимовских татар. Согласно сведениям, собранным нами среди касимовских татар [Полевые записи автора: 1983], к «белому аймаку» в прошлом относились не только 4 крупных села (Яубаш-Болотце, Татарбай-Тарбаево, Шырын-Подлипки, Бием сала-Царицино), но и 4 небольших селения (Барамык-Барамыково, Кылчык-Кулчуково, Кибәнәк или Ибәнә-Кебеньково, Курски или Коверское). К «черным зипунам» информаторы относили татарское население правобережья р. Оки (деревни: Тустик-Толстиково, Ташлык или Кулбердеево, Сахун-Сафроново, Байыш-Баишево). Видимо к их числу следует отнести и татарское население селений Экса¹, Сеитово и Рудаково (в начале XX в. в них татары еще жили). Кроме того, отдельные информаторы в число «черных зипунов» включали и жителей деревень Бастаново и Молочная Гора, относившихся вообще-то к иной группе татар (так называемые «Бастанские татары» – о них см.: [Сборник: 1887]). Но большинство информаторов это мнение отвергло. В составе «черного аймака» перечислялись 18 населенных пунктов (Субак-Собакино, Алекич-Алькечиво, Пулянка-Поляны, Тюменү-Темгенево, Куснек-Кушниково, Чуриче-Черечеево, Аджурман-Джегурманово, Дөбәнәк-Дубники, Чуманай-Кадышево, Бирке-Беркеево, Тәнкәз-Танкачево, Чутай-Четаево, Казак-Казаково, Мәскәү-Мачково, Мынты-Мунтово, Шакшан-Шегашово, Карлар-Ахматово, Әлеш-Алишево). Кроме того, к этой группе можно, видимо, отнести еще два селения – Көчек (Кучуково) и Халым (Халымово) (см.: [Шарифуллина: 1978. С. 119]). Правда, в последней деревне татары не жили уже к середине XIX в. [Сборник: 1887]. Поэтому, отнесение ее к «черному аймаку» требует дополнитель-

¹ В работе Ф.Л. Шарифуллиной в состав селений «черных зипунов» наряду с д. Экса включается и д. Ананьино [Шарифуллина: 1978. С. 121]. На самом деле наименования Экса носила татарская часть д. Ананьино.

ного обоснования. Ф.Л. Шарифуллина к «черному аймаку» отнесла также деревни Түбән авыл (Шилино) и Югары авыл (Высокая) бывшего Елатомского уезда [Шарифуллина: 1978. С. 120]. Однако наши полевые материалы не позволяют делать столь однозначный вывод. Так, население д. Шилино отрицает вхождение в состав «черного аймака», указывая на отдельное положение своего села («безнең авыл аерым»). Более того, информаторы сообщили, что жители д. Шилино в случае прихода в их селение «черноаймачников», говорили: «'ара айма' халкы килде» («пришел народ черного аймака»), т.е. в данном случае налицо определенное противопоставление себя представителям «черного аймака». Представители «белого аймака» также не причисляют эти два селения к «черному аймаку». Но в то же время жители двух рассматриваемых деревень во время праздников и свадеб тесно общались с татарами из «черного аймака», во всяком случае, с населением некоторых деревень (например, д. Ахматово). Поэтому, эти два селения следует рассматривать как тяготеющие к «черному аймаку».

Значительный интерес представляют данные, указывающие на существование в прошлом между разными подгруппами касимовских татар как определенного противопоставления, так и сближающих их моментов. Нам приходилось слышать от «черноаймачников» [Полевые записи автора: 1983], что население «белого аймака» было их «потомственными врагами». Если представители подгрупп «черный аймак» и «черные зипуны» работали вместе и первые по отношению ко вторым употребляли термин «кара зыбын», в ответ «черные зипуны» их называли тем же именем «кара зыбын». Наконец, удалось зафиксировать довольно любопытное явление, когда «черные зипуны» называли «черноаймачников» трудно переводимым словом «ядэшләр». Анализ этого понятия показывает¹, что применение его по отношению к «черноаймачникам» являлось выражением, с одной стороны, единства двух подгрупп, а с другой – их отличия. О некоем единстве «черного аймака» и «черных зипунов» свидетельствует еще один факт: татары, входящие в первую подгруппу, во время ссоры между собой («бер-бере белән кырышканда») называли друг-друга «кара зыбын»ом. [Там же].

¹ В татарском языке имеется слово «ядәч», с которым связана игра «ядәч аеру» [Татар теленен анлатмалы сүзлеге: 1983. С. 628]. Суть игры заключается в том, что два спорщика после заключения пари, с применением специальной птичьей косточки стремятся во что бы то не стало выиграть (из игры выходить нельзя). При этом два спорщика становятся двумя составными одной системы. По мнению лингвиста Р.Г. Ахметьянова, высказанного автору во время личной беседы, этимология слова «ядәч»/«ядэш», кроме прочего, связана и с дуальной системой организации общества (соперники выступают как элементы единой социальной структуры).

При анализе внутригруппового деления заслуживают внимания и брачные связи касимовских татар. Так, представители «белого аймака» заключали браки с «черноаймачниками». Причем, более распространенными были браки мужчин из первой подгруппы с женщинами из второй подгруппы. Но они заключали браки и с «черными зипунами», а также с бастанскими татарами. С последними заключали браки и «черные зипуны» [Полевые записи автора: 1983; РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Ед. хр. 1250; Оп. 2. Ед. хр. 1301]. Жители деревень Шилино и Высокая имели брачные контакты как с населением «белого аймака» (деревни Царицино и Тарбаево), так и «черного аймака» (д. Темгенево). Кроме того, они были связаны через браки и с д. Азеево (а это ц-окающие мишари). Таким образом, получается как бы два брачных круга, хотя и не полностью изолированные: круг «белого аймака», связанный с «черным аймаком» и круг «черного аймака» с «черными зипунами», включающий и бастанских татар, а также некоторые другие села с мишарским населением.

На наш взгляд, приведенные выше факты отражают некоторые важные аспекты внутригрупповой дифференциации касимовских татар. Эта дифференциация видна и на культурологическом материале.

У касимовских татар выделяются два основных комплекса женских головных уборов – тастарный и платочный [Шарифуллина: 1985. С. 11; 1991. С. 76–77]. Первый и них был более характерен для «белого аймака» и «черных зипунов», а второй, характеризующийся своеобразным повязыванием платков – «авыз бәләү» – для «черного аймака» [Шарифуллина: 1976. С. 146; 1985. С. 12–13; 1991. С. 79–77]. Аналогичный способ повязывания платков был распространен в прошлом среди костромских татар – ногайцев по происхождению [Шарифуллина: 1976. С. 141]. Тастарный комплекс был распространен у ряда групп мишарей (темниковских, лямбирских, сергачских) и у бастанских татар [Шарифуллина: 1991. С. 77]. Однако, с последним комплексом вопрос обстоит сложнее. По данным Ф.Л. Шарифуллиной [Шарифуллина: 1976], составной частью его был волосник – «солавесь» (баш ‘эме), состоящий из двух элементов – шапочки-повязки и отдельного накосника – «чэч кап». Такой же волосник существовал и у мишарей д. Азево [Там же. С. 140]. Но вот что интересно: «чэч-кап» был характерен для «ч-окающих» (темниковских) мишарей, а «солавесь» («сылапцу», «сәлауц») – для «ц-окающих» [Мухамедова: 1972. С. 101–102]. Причем у последних он скорее всего являлся одним из древних элементов головного убора. Во-всяком случае, у лямбирских мишарей, сохранивших культурную близость с сергачской группой, несмотря на их «ч-окающий» говор, волосинок, конструктивно близкий к «чэч кап», назывался «салавыч» [Там же. С. 101. Рис. б]. Кроме

того, ряд своеобразных черт, присущих в большей степени одежде подгруппы «черный аймак», частично и «белого аймака» (это наличие камзолов с отрезной спинкой, штанов с ромбовидной вставкой, нагрудников больших размеров), находят аналогии среди костромских татар [Шарифуллина: 1976. С. 146]. Таким образом, у «белого» и «черного» аймаков обнаруживается общий этнокультурный компонент, возможно, ногайского происхождения. Причем «ногайских» черт больше у черноаймачников. Но в то же время намечается общность, основанная на существовании у представителей «белого аймака» и «черных зипунов» «мишарского» этнокультурного компонента. Этот этнокультурный компонент сочетает традиции двух групп мишарей, существенно отличающихся друг от друга (см., например: [Там же. С. 140]).

Итак, внутригрупповое деление касимовских татар имеет весьма сложный характер. Несмотря на то, что «белый» и «черный» аймаки не слишком дружелюбно относились друг к другу, между ними существовали брачные и иные связи. Правда своеобразные. То, что мужчины – белоаймачники женились больше на женщинах из «черного аймака», свидетельствует о более низком социальном статусе представителей последней подгруппы (аналогию см.: [Исхаков: 1980. С. 31]). Но в этнокультурном отношении «белый» и «черный» аймаки различались. Намечается определенное единство (близость) между «черным аймаком» и «черными зипунами» (через браки, этнонимы), хотя и противоречивое (см., например, систему «ядэшләр»). В этнокультурном же плане это единство более проблематично. Далее, замечен феномен «скользящего» характера определения уровня «культурности» у групп касимовских татар: «белоаймачники» более отсталыми считали «черноаймачников», которые, в свою очередь, к таковым причисляли «черных зипунов». Такую же картину мы наблюдаем и в сфере культуры. Например, у «черного аймака», своеобразие культуры которого достаточно выражено, можно обнаружить «мишарские» элементы культуры (рубahi с отложными воротниками) [Шарифуллина: 1985. С. 12]. А у «черных зипунов» в культуре имеются «ногайские» черты (штаны с ромбовидной вставкой [Там же. С. 13]).

В целом, эти данные говорят о том, что этнокультурное членение касимовских татар существует лишь в виде определенной тенденции. Кроме того, дифференциация касимовских татар на три подгруппы зиждется не только на этническом и культурном своеобразии, но и строится на основе социальных различий. Для лучшего понимания истоков деления касимовских татар на несколько частей обратимся к историческим материалам.

Согласно Ландратской переписи начала XVIII в., татарское население Касимовского уезда делилось на 2 «стана» – «Царицынский» и «Ахматовский» [РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Ед. хр. 172]. В первом их них насчитывалось 12 селений¹ (Царицыно, Торбаево, Болотце, Подлипки, Тебенекоево, Немичево, Коверская, Кучукбаево, Борамыково, Сафоновое, Баишево, Кулабердеево). Во втором «стане» перечислены 38 татарских селений². Нетрудно заметить, что с «Царицынским станом» в основном совпадает «белый аймак», а «Ахматовскому стану» соответствует «черный аймак». В этой структуре места для «черных зипунов» не оказалось – они разделены между двумя «станами».

Двучленное деление касимовских татар можно обнаружить и в более ранних документах. Так, в 1622 г. упоминаются «касимовские князья, мурзы и татары «Царева двора» и «Сеитова полка» [Вельяминов-Зернов: 1866. Ч. 3. С. 34]. А в 1579 г. известны «Царев двор» и «Сеитов двор» [Вельяминов-Зернов: 1864. Ч. 2. С. 81]. В обоих случаях они фиксируются как воинские подразделения.

Деление на две части у касимовских татар восходит видимо к начальному периоду существования Касимовского ханства. Можно высказать предположение, что «Ахматовский стан» был назван по имени одного из двух князей хана Касима [Вельяминов-Зернов: 1863. Ч. 1. С. 30]. С этой личностью скорее всего связано и название д. Ахматово (Карлар). Более того, еще В.В. Вельяминов-Зернов установил, что в Касимовском ханстве действительно существовало деление на две крыла [Вельяминов-Зернов: 1864. Ч. 2. С. 403]. Поэтому, подразделение касимовских татар на «белый» и «черный» аймаки в первую очередь следует увязывать с более ранним делением вот на эти два крыла, которое впоследствии приобрело социальный характер. При этом, однако, нельзя исключать из рассмотрения вопроса о существовании этнической основы внутригрупповой дифференциации касимовских татар.

Как было уже отмечено, в культурном отношении к мишарям ближе всего находились «черные зипуны». Этот вывод сделал еще Б.А. Куфтин, который писал, что у заокских татар заметны некоторые мишарские «черты». Он также полагал, что «настоящие касимовцы» эту подгруппу иногда называют «просто мишарями, несмотря на различия в языке с последними» [Куфтин: 1929. С. 141]. Вряд ли можно сомневаться в том, что

¹ Названия даются по источнику.

² Чегурманово, Большое Мышаево, Алкеево, Урсаево, Темешево, Коркадышево, Полянки, Куликеево, Кучниково, Мунтово, Алишево Большое и Малое, Ахматово, Шегашаново, Высокая, Шинулаи, Тончаково, Человеково, Собакино, Казаково, Масково, Дубниково, Дорошево, Кадишево, Темгенево, Малишево, Четаево, Халымово, Кунчюково, Рудаково, Екса, Елмаково, Толстово, Сеитово, Шемякино, Фроловская, Микулино, Смаиловка, Ташенка.

в состав касимовских татар вошел «мишарский» компонент. Скорее всего, этнокультурную близость касимовских татар с мишарями обеспечивают именно «черные зипуны». Возможно, что эта связь проходит через бастанских татар. Однако, бастанские татары во многом являются представителями «ногайского» этнокультурного компонента (см. об их языке: [Махмутова: 1974]). Последний же, как мы уже видели, был представлен как в составе «белого аймака», так и в значительно большей мере – в составе «черного аймака». В документах XV–XVI вв. содержатся упоминания о разных компонентах касимовских татар. В договорной грамоте от 1483 г. среди ясачных людей Касимовского царства у его правителя Данияра упоминаются: «бесерменин, мордвин и малярин» [Духовные и договорные грамоты: 1950. С. 126]. В последнем легко узнаются мишари. В другой грамоте от 1539 г., среди населения, живущего в «Темникове» (в более позднем Темниковском уезде – эта территория, похоже входила в состав Касимовского ханства (см.: [Черменский: 1962]), упоминаются «татары из тарханов и башкирцев и жожерянов» [Известия: 1889. С. 31]. Если «жожеряне» в данном перечне, это те же самые мишари, то «тархано-башкиры», по нашему мнению, были группой кыпчакско-ногайского происхождения. Имеются и другие данные, свидетельствующие о восхождении в состав касимовских татар ногайцев (детальнее см.: [Исхаков: 1998]).

В дальнейшем роль этнокультурного фактора в формировании трехчленного деления касимовских татар должна быть исследована более детально.

Литература и источники

1. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. СПб., 1863. Ч. 1.
2. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. СПб., 1864. Ч. 2.
3. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. СПб., 1866. Ч. 3.
4. Гордлевский В.А. Элементы культуры у касимовских татар (из поездки в Касимовский уезд). Рязань, 1927.
5. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
6. Известия Тамбовской ученой архивной комиссии. Вып. 23–25. Тамбов, 1889.
7. Исхаков Д.М. Татаро-бесермянские этнические связи как модель взаимодействия булгарского и золотоордынского-тюркского этносов //

- Изучение преемственности этнокультурных явлений. М., 1980. С. 6–38.
8. Исхаков Д. От средневековых татар к татарам нового времени (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.). Казань, 1998. С. 175–228.
 9. Куфтин Б.А. Татары касимовские и татары-мишари ЦПО // Культура и быт населения Центрально-промышленной области. М., 1929. С. 135–148.
 10. Махмутова Л.Т. Бастанский говор татарского языка // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1974. Т. 3. С. 29–47.
 11. Мухамедова Р.Г. Татары-мишари. Историко-этнографическое исследование. М. «Наука», 1972.
 12. Полевые записи автора 1983 г. // Архив ОЭ ИИ АНТ.
 13. Сборник статистических сведений по Рязанской губ. Т. VII. Касимовский уезд. Рязань, 1887.
 14. Татар теленең анлатмалы сүзлеге. Казан, 1983. Т. 3.
 15. Черменский П.Н. Материалы по исторической географии Мещеры // Археографический ежегодник за 1960 год. М.: изд-во АН СССР, 1962. С. 43–56.
 16. Шарифуллина Ф.Л. Традиционная одежда касимовских татар середины XIX–начала XX вв. // Из истории культуры и быта татарского народа и его предков. Казань, 1976. С. 133–146.
 17. Шарифуллина Ф.Л. Поселения и жилища касимовских татар середины XIX–начала XX вв. // Новое в этнографических исследованиях татарского народа. Казань, 1978. С. 95–122.
 18. Шарифуллина Ф.Л. Материальная культура касимовских татар (середина XIX–начала XX вв.). Автореф. дис. кан. истор. наук. Л., 1985.
 19. Шарифуллина Ф.Л. Касимовские татары. Казань: Тат. кн. изд-во, 1991.
 20. РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Ед. хр. 172. «Книга перечневая г. Касимова и уезда мурз и татар переписи ландрата В. Кольцова 1715 г.».
 21. РГАДА. Ф. 350. Оп. 1. Ед. хр. 1250.
 22. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Ед. хр. 1301.

**А.И. Бугарчев,
В.П. Емельянов,
О.В. Степанов**

НАХОДКИ ДЖУЧИДСКИХ МОНЕТ ИЗ СЕЛА ТАНКЕЕВКА (СПАССКИЙ РАЙОН РТ)

Аннотация: В статье казанских авторов рассматривается нумизматический комплекс из села Танкеевка. Приводится типология и метрология 12 серебряных монет ордынской чеканки. Отдельно выделяются крымский дирхам 680-х/1280-х гг. и 4 монеты с изображением коня и солнца. Приводится фототаблица с фотографиями всех 12 экземпляров.

Ключевые слова: дирхам, монета, Золотая Орда, Танкеевка, XIII–XIV вв..

Недавно в тезисах XXI Всероссийской нумизматической конференции была опубликована статья сотрудницы Болгарского музея-заповедника Е.А. Фёдоровой, где сообщалось о 28 медных монетах, происходящих из Танкеевки и хранящихся в Болгарском музее [Фёдорова: 2021]. Состав комплекса следующий: с именем ан-Насира – 4 экз. (чеканились в 1240–1250-е гг.), пулы «Тамга в треугольнике» – 2 экз. (1320-е гг.), пулы «Тамга в звезде» – 2 экз. и пулы «Лев и солнце» – 7 экз. (1330-е гг.). К 1340-м гг. относятся 4 пула «Двуглавый орёл», а к 1360-м гг. – 6 монет с именем Хызр хана. Известны типы, сохранившиеся в единичных экземплярах – пул Азака 732/1332 г., пул «Булгарская решётка» (конец 1330-х гг.) и пул «розетка» начала 1350-х гг.

В данном сообщении мы представляем серебряные джучидские монеты, найденные в с. Танкеевка. Все они приводятся в таблице 1.

Всего в таблице учтено 12 дирхамов различного веса. Здесь мы видим монеты номиналом в 5 дангов – 1,56 г (С/17), 4½ данга – 1,39 г (С/23–27, С/123, С/120), 3½ данга – 1,09 г (С/37–38) и фракции в 1–2 данга – 0,31–0,62 г (С/74, С/154). Монета 12 (С/253) обломана, может быть отнесена к номиналу 4½ данга (средний вес известных авторам 11 экземпляров 1,37 г).

Необычным явлением можно назвать находку крымского дирхама 686 г.х. на Средней Волге. Однако это не уникальный случай – в статье К.К. Хромова отмечается йармак 665/1266–1267 г., найденный в Татарстане [Хромов: 2007. С. 20]. Известны случаи обнаружения на Болгарском городище крымских пулов.

Вес приведённых в статье К.К. Хромова йармаков 686 г.х. имеет большой разброс значений веса – от 1,19 до 1,77 г. Большинство экземпляров весит 1,50–1,60 г, то есть соответствуют номиналу в 5 дангов.

Таблица 1

Джучидские монеты из с. Танкеевка

№	Эмитент	МД*	Время чеканки, г.х.	Вес, г	Примечание
1	Анонимный	Не указан	(665–672)	0,58	С/74
2	Менгу-Тимур	Не указан	671	1,37	С/23–27
3	Анонимный	Булгар	(672–673)	1,53	С/17
4	Менгу-Тимур	Не указан	(670-е – до 681)	1,07	С/37–38. Перечекан?
5	«Тула-Буга»	(Крым)	«822» (682–686)	1,29	[Хромов: 186]
6	Анонимный	Не указан	(конец 690-х – нач. 700-х)	1,33	С/123**
7–10	Анэпиграфный	Не указан	Последняя четверть XIII – I четверть XIV в.	1,31; 1,33; 1,33; 1,38	4 экз. С/120
11	Анэпиграфный	Не указан	«»	0,20	С/154
12	Анэпиграфный	Не указан	«»	0,56	С/253. Обрезана

*Монетный двор

**Датировка приводится по монографии А.И. Бугарчева и П.Н. Петрова [2018].

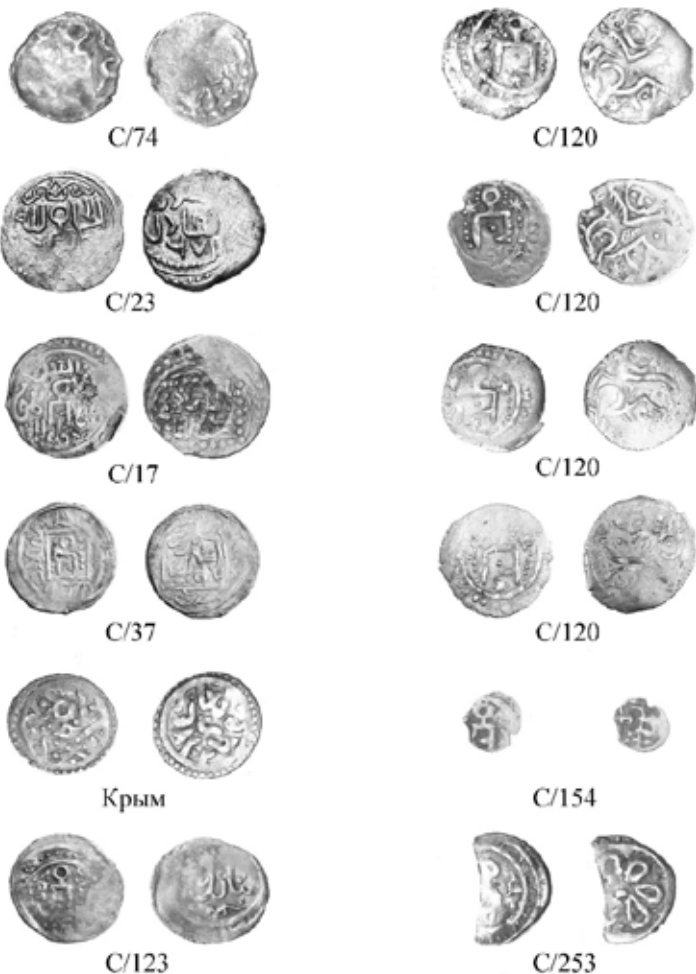
Отдельно рассмотрим монеты с изображением коня, С/120. Образ коня известен с раннеболгарского, языческого периода (IX–начало X вв.). Изделия в виде коня встречены в захоронениях Танкеевского могильника, например, щитки подвесок. Крылатый конь известен на изделиях из Больше-Тиганского могильника (прослеживаются сасанидские традиции). Образы коня – целые или фрагменты воплощались на различных предметах – крючки от колчанов, шумящие подвески, замки, накладки. В золотоордынское время известны коньковые замки. «Изображение коня – этого благородного животного – является неотъемлемой чертой всего прикамского древнего и средневекового искусства» [Валеева: 2006. С. 93–94].

При просмотре дирхамов С/120 нельзя не отметить мастерство мастера, вырезавшего штемпели. Очень чётко видны детали изображения коня – грива, элементы шкуры, а также лик солнца.

Отметим ещё одну особенность болгарских монет – это использование «основополагающего принципа исламской орнаментики – мил ал-фараг («заполнение пустоты»)» [Крамаровский: 2009. С. 584]. К изображениям и легендам постоянно добавляются различные точки, звёздочки, завитушки и другие мелочи, которые ставятся на лицевых и оборотных сторонах серебряных монет. Данный момент прослеживается и на дирхамах С/120.

Кроме перечисленного материала, из Танкеевки известно о находке обломка куфического дирхама X в.

Село Танкеевка расположено в 23 км к югу от современного Болгара, на границе с Ульяновской областью. В последнее время было издано несколько статей, посвящённых монетным находкам, происходящим с памятников Болгарской округи: село Красная Слобода (Емельянов: 2020), деревня Ржавец (Бугарчев, Степанов, Емельянов: 2020), селище Ага-Базар (Бугарчев, Пахомова: 2018), остров Семёновский (Бугарчев: 2017).

Фототаблица
Монеты из Танкеевки

Танкеевский комплекс известен, прежде всего, Танкеевским могильником, сложившимся во второй половине IX–X вв. Общее количество джучидских монет середины XIII – первой половины XIV вв. составляет 40 номеров, что свидетельствует о малозначительности данного поселе-

ния. Однако представленные монеты расширяют наши знания об определённом уровне денежных отношений, существовавших здесь в середине XIII – первой половине XIV вв.

Примечание: Номера фототаблицы соответствуют номерам таблицы 1.

Литература

1. Бугарчев А.И., Петров П.Н. Монетные клады Булгарского вилайета XIII – первой четверти XIV вв. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. – 336 с., илл.
2. Валеева Д.К. Художественные особенности изображения коня в искусстве Волжских Булгар домонгольского и золотоордынского периода // Город и степь в контактной Евро-Азиатской зоне. III международная научная конференция, посвящённая 75-летию со дня рождения Г.А. Фёдорова-Давыдова (1931–2000). М.: «Нумизматическая литература», 2006. С. 93–94.
3. Крамаровский М.Г. Город и городская жизнь в Золотой Орде // История татар с древнейших времён. Том III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV вв. / Гл. ред. М. Усманов, Р. Хакимов. Казань, 2009. С. 567–589.
4. Сингатуллина А.З. Джучидские монеты поволжских городов XIII в. Казань: «Заман», 2003. – 192 с.
5. Фёдорова Е.А. Джучидские медные монеты из села Танкеевка, хранящиеся в фондах БГИАМЗ // Двадцать первая Всероссийская нумизматическая конференция. Тверь 24–29 мая 2021 г. Тезисы докладов и сообщений. Тверь, 2021. С. 80–82.
6. Хромов К.К. Монеты западной части Улуса Джучи. Часть 1. Йармаки Крыма // Восточная нумизматика на Украине. Сборник публикаций, часть II. Монеты Джучидов XIII–XV вв. и сопредельных государств. Под общей редакцией К.К. Хромова. Киев: «Купола», 2007. С. 4–54.

*Р.Р. Аминов,
А.А. Бурханов*

**ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ
РАЗВИТИЕ ТАТАРСКИХ СЕЛ ЯНГИЛЬДИНО
(КАРМЫШ) И АЛЬМЕНЕВО КОЗЛОВСКОГО РАЙОНА
ЧУВАШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**
(по данным археологии, эпиграфики и архивным материалам)

Каждое татарское село и регион татарского мира имеют свои глубокие исторические и культурные корни, национальные традиции и природно-региональные особенности. Поэтому важными артефактами для изучения истории и культуры любого населенного пункта и региона являются сохранившиеся до наших дней историко-культурные объекты – памятники археологии, эпиграфики, архитектуры и промышленности, а также страницы жизни и деятельности талантливых уроженцев села и района – ученых, работников культуры и литературы, политических, религиозных и общественных деятелей, и, конечно, других местных жителей – представителей хозяйственного и промышленного производства, региональной интеллигенции и сельской общественности, которые своим трудом и деятельностью развивают духовное начало и обеспечивают дальнейшее развитие родного края.

Изучение истории ныне существующих и исчезнувших населенных пунктов является важнейшей задачей исторической науки, позволяющей расширить базу фундаментальных научных и краеведческих исследований в пределах конкретно изучаемого населенного пункта или административного района и в целом историко-культурного региона. Тем более это актуально для районов Предволжья в пределах Татарстана, Чувашии и сопредельных территорий Среднего Поволжья, пока недостаточно изученных в научном отношении.

Древняя, средневековая, новая и новейшая история Козловского, Зеленодольского и других сопредельных районов Горной стороны (Джебелстан, Тау ягы) – Предволжья в пределах современных Восточной Чувашии и Западного Татарстана – являются неотъемлемой частью истории татарского, чувашского и других братских народов Волго-Уральского региона.

Через рассматриваемый природно-географический и историко-культурный регион, являющийся контактной территорией в пределах Среднего Поволжья, в бассейнах Волги, Свияги и их притоков, с широкими

историко-культурными и торгово-экономическими связями, происходило взаимодействие многих этнокультурных групп и племен Волго-Уралья с древнейших времен до позднего средневековья. С возникновением и развитием государственности в Волго-Уральском регионе земли Предволжья, находившиеся в составе сначала Волжской Булгарии, затем Булгарского улуса Золотой Орды (Джучиева Улуса), а позже и Казанского ханства, продолжали играть важную роль как связующее звено между названными государствами и соседними этническими группами.

В северной части Предволжья расположена значительная южная часть Зеленодольского района и примыкающие к ней с востока земли Верхнеуслонского, а с запада – Козловского районов. В историко-археологическом отношении этот регион пока еще изучен слабо. Активное освоение территории региона в пределах трех названных административных районов происходит в эпоху бронзы, о чем свидетельствуют курганы Абашевской культуры. В XI–XIII вв. эти земли осваиваются болгарским населением, но особенно рассматриваемая территория была освоена в периоды Золотой Орды и Казанского ханства [Бурханов: 2003. С. 16–21; Фахрутдинов: 1975. С. 59–63].

Археологические исследования указывают на развитие тут укрепленных поселений – Япанчино (Луковское) и Альменево, где выявлены материалы XII–XIV вв. Городище Япанчино было не только крупным укрепленным фортификационным сооружением, но и одним из крупнейших торгово-ремесленных центров в бассейне р. Свияга, где особенно развито было гончарное и чугунно-литейное производство. Об этом ясно говорят достаточно мощный культурный слой по всей территории городища, выявленные остатки хозяйственно-производственных сооружений, комплекс керамических и других находок, характеризующихся домонгольско-болгарской и золотоордынской традициями [Бурханов: 2003. С. 17–20]. На восточной окраине современного с. Альменево (на границе Чувашии с Татарстаном) сохранились остатки укрепленного городища, известного под названием Альменевское (Керман – по монетам) или Иске-юрт (по данным местных жителей). В связи, с тем, что территория городища распахана и изрыта ямами для добыwania камня, культурный слой на памятнике сильно разрушен, но на его территории ясно видны следы рва, охватывающего городище с трех сторон – с севера, юга и юго-востока. Западный край выходит к реке. Длина сохранившихся частей рвов с южной и северной стороны доходит более 1000 м. В южной линии обороны отмечены предполагаемые следы башен в виде ям (7×7 кв. м). Почти на середине юго-восточного края рва расположены примыкающие к нему остатки дополнительного укрепления в виде че-

Р.Р. Аминов, А.А. Бурханов. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ И
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ТАТАРСКИХ СЕЛ ЯНГИЛЬДИНО
(КАРМЫШ) И АЛЬМЕНЕВО...

тырехугольника (7×11 м), окруженного вром шириной до 4 м. Площадь предполагаемого Альменевского городища (ещё – «Имянле Карабаша» или дубового укрепления, по данным местных жителей), составляет более 30 га.

В ходе разведработ местными жителями в 1938 и 1942 гг. на территории городища были выявлены клад серебряных монет золотоордынского чекана Кермана, серебряная цепь с подвесками и серебряная коробочка. Рядом, с местом находок обнаружены остатки земляных укреплений [Калинин, Халиков: 1954. С. 93–94; Фахрутдинов: 1975. С. 167].

В ходе осмотра нами территории в 2002 и 2016 гг. на берегу реки и разрушенных слоях городища были выявлены фрагменты керамической посуды, изделия из железа, камня и др., подтверждающие высокий уровень развития торговли и ремесла на территории этого города в XIII–XIV вв.

Неподалеку от Альменево на окраине с. Тау-Иле Зеленодольского района на высокой и крутой стрелке сохранились остатки городища Тавлино (Тавлинское). Общая площадь городища – 0,6 га. В ходе раскопок нами здесь была изучена структура оборонительных сооружений, выявлены следы ремесленных производств. Среди находок – фрагменты керамической посуды булгаро-золотоордынских традиций, изделия из железа (крицы, шлаки, формы для отливки металла), бронзы, камня, а также золотоордынская монета 1360-х гг.

Тавлинское и Альменевское городища служили важнейшими наблюдательными пунктами – форпостами в западных пределах доменной части Казанского ханства. Как и в золотоордынскую эпоху, в основных чертах территория Предволжья продолжала заселяться также в период Казанского ханства. Одновременно проявляется тенденция дальнейшего освоения новых районов региона еще более к северу. Так, именно в этот период заканчивается массовое заселение левобережной части низовий Свияги, о чем ярко свидетельствуют археологические данные и факты появления новых объектов эпиграфики казанских татар периода XV – первой половины XVI вв. Наши исследования в 2002 г. говорят о многочисленности надгробных плит периодов поздней Золотой Орды и Казанского ханства в ряде сельских кладбищ, в частности, в Татарском Танаево, Тавлино, Татарском Азеево, Большие Ширданы, Молвино, Кугушево, Айдарово, Бакырчы и др.

Отметим, что селений периода Казанского ханства, по сравнению с таковыми золотоордынского времени, в Северном Предволжье (в пределах Татарстана и Чувашии) меньше. Это объясняется, прежде всего, тем, что памятники XV–XVII вв. пока в регионе изучены слабо и, кроме того, основная масса селений Казанского ханства продолжает свое су-

ществование на том же месте и в настоящее время. Об этом также свидетельствуют тождественность названий селений Казанского ханства по данным писцовых книг середины XVI–начала XVII вв. и современных татарских сел этого региона в пределах современного Татарстана, Чувашии и других сопредельных территорий. А это требует проведения археологических работ по изучению непосредственно старотатарских селений. К примеру, небольшие археологические исследования на территории сел Альменево и Янгильдино показали в ряде мест наличие культурного слоя и находок (керамика, изделия из железа, стекла и др.), относящихся к концу XVI–XVIII вв.

Во второй половине XVI–начале XVII вв., после завоевания земель Казанского ханства Московским государством, резко изменилась политическая, демографическая и религиозная ситуация в Волго-Уралье, в том числе в Северном Предволжье и сопредельных территориях. Историю региона периода XVII–XIX вв. мы можем изучать на основе имеющихся письменных источников и сохранившихся археологических, эпиграфических и архитектурных памятников, а также музейных коллекций этнографического характера и материалов письменных документов, которые хранятся в различных архивах.

Памятники колониального периода (XVII–XIX вв.) в предволжских землях представлены в районах Татарстана, Восточной Чувашии и сопредельных регионах Волго-Уралья. В селах, расположенных на берегах рек, обнаружены круговая керамика и другие предметы татарской культуры, рядом выявлены татарские кладбища с надгробными плитами с татаро-мусульманскими эпитафиями. Но большинство объектов этого периода пока изучены недостаточно. Это традиционно объяснялось наличием комплекса письменных источников, а также тем, что локальная (региональная) история регионов не считалась в историографии исторической темой. Но изучение рассматриваемой территории периода XVII–XIX вв. археологическими методами достаточно актуально в силу явной недостаточности других источников и в связи необходимостью перенесения исследований с общих проблем истории на локально-региональный уровень. Только при таком характере исследования возможна «стыковка» археологических материалов с историческими данными и создание целостной, детальной картины этнокультурного развития региона в период позднего средневековья. Опыт наших исследований показывает, что только комплексное изучение историко-археологических и эпиграфических объектов, а также данных по истории населенных пунктов, может дать возможность объективного изучения и реконструкции исторического прошлого.

Р.Р. Аминов, А.А. Бурханов. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ И
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ТАТАРСКИХ СЕЛ ЯНГИЛЬДИНО
(КАРМЫШ) И АЛЬМЕНЕВО...

Предварительное изучение с. Янгильдино (Кармыш) позволяет нам говорить о том, что многие надгробные плиты на территории сельских кладбищ утеряны безвозвратно: либо они естественным образом ушли в глубь земли, либо были разбиты и перенесены на другое место. Изучение Янгильдинско-Кармышского кладбища позволило А.А. Бурханову выявить в 2016 г. 38 надгробных каменных плит, большинство которых являются сильно разбитыми фрагментами плит. Размеры сохранившихся до наших дней камней таковы: 38×56×8-5; 33×35×11; 24×32×12; 65×30×7; 37×38×5; 69×40×9; 28×40×7; 49×47×11; 48×40×33; 143×40-57-45×36-40 см. Остальные камни либо разбиты, либо ушли в глубь земли (видны лишь верхняя часть камня). Особый научный интерес представляет лишь 2 надгробные плиты. Нами изучены поверхности плит: часть сохранившегося текста снято на фото и сделана попытка их прочтения.

Первый камень (109×31×22 см) имеет рельефную надпись с арабской графикой. Надпись читается плохо, поэтому разобраны лишь последние строки:

- 1) ...лжамал
- 2) ...кызы, ...улла Мөхәммәд...углы-
- 3) -ның зәүжәсе 77 йәшдә
- 4) вәфат улды сиһишәнбе көн мәдфун.

Перевод со старотатарского языка: ...лджамал дочь...(жена...сына Мухаммад...) умерла в 77 лет, похоронена во вторник.

Второй камень. Здесь текст представляет лишь стихотворные строки (нет не имени, ни даты), имеет размеры 99х39х25 см. Надпись сделана путем углубленного изображения букв на камне.

Текст гласит на старотатарском языке:

*Гыйбрәт: Каберемнең таиын күрән вакыйф,
Улуб кыйл игътибар, риштә гомере кисәр;
Әлбәттә монкаризын хәл, бән ки бер мескенмен,
Бәнем өчен дога кыйл, Сәне һәм шамил улсун
Рәхмәте гыйззе вә жәлл.*

Перевод: *Назидание: О увидевший мою могилу,
Остановись и обрати внимание,
твоя жизнь тоже оборвется, исчезнет.
Я – бедный, за меня помолись
и пусть Аллах тоже тебя помилует.*

(чтение А.М. Гайнутдинова)*.

Предварительно эти эпиграфии, на основании материала и стиля, можно датировать серединой XIX в.. Также в сельском кладбище зафикси-

рована плита с арабографической эпитафией XIX–XX вв., огражденная железной решетчатой оградкой. Надпись гласит сверху: Мөхәммәтжанов Сабиржан 21.X.1880–30.X.1948, а внизу: Мөхәммәтжанов Шәмсебану 12.. 1885–9.XI.1966. Несмотря на то, что эта эпитафия относится к XIX–XX вв., она представляет собой дополнительный фактологический материал по истории с. Янгильдино (Кармыш).

Интерес представляет и обзор архивных данных по истории д. Янгильдино и Альменево, хранящихся в Национальном архиве Республики Татарстан.

В НА РТ сосредоточена различная информация. К примеру, в фонде 2 (Казанская казенная палата) хранятся ревизские сказки 1834 (VII), 1850 (IX) и 1858 (X) гг. ревизий.

Анализ дел Ф. 2 позволяет проследить динамику численности не только д. Янгильдино, но и соседних с ней населенных пунктов, в частности, таких как Альменево и Семенчина. Кроме того, представляется возможность установить, в какую волость входила д. Янгильдино на протяжении исследуемого периода. Известно, что с течением времени происходило реформирование административной системы Казанской губернии. К примеру, если в начале XIX в. д. Янгильдино относилась к Аттиковской волости Чебоксарского уезда, то в 1850 г. населенный пункт входил в Липовскую волость того же уезда. В Ф. 2 отложились материалы VIII – 1834 г. [НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 145], IX – 1850 [НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 275], X – 1858 гг. [НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 406] ревизий. Ревизионные материалы позволяют также определить социальный состав деревни. Так в д. Янгильдино проживали не только крестьяне из татар, но и крещенные татары, отставные солдаты и солдатские дети.

Особый интерес представляет Ф. 1 (Канцелярия Казанского губернатора), где мы обнаруживаем информацию о недовольстве крестьян Чебоксарского уезда в связи введением общественной запашки в 1842 г. [НА РТ. Ф. 1. Оп. 2. Д. 369]. Данное дело позволяет определить позицию янгильдинцев и альменевцев при установлении новой повинности.

Отношение к существующей власти сельчан в начале XX в. демонстрирует сохранившаяся переписка о распространении революционной агитации среди крестьян д. Альменево [НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 592]. Также в фонде отражены взаимоотношения и особенности социальной жизни крещенных татар д. Янгильдино во второй половине XIX в. и татар-мусульман в начале XX в. [НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 857; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 876; НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 6705].

Сюжеты социально-экономической деятельности и духовной жизни населения также нашли свое отражение в документах фонда [НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 4954; НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 4699; НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 6379].

Р.Р. Аминов, А.А. Бурханов. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ И
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ТАТАРСКИХ СЕЛ ЯНГИЛЬДИНО
(КАРМЫШ) И АЛЬМЕНЕВО...

При изучении динамики численности населения д. Янгильдино и д. Альменево важными представляются исследование ряда факторов, влияющих на ее изменение, таких к примеру, как эпидемии, неурожай, пожары [НА РТ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 207; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 2892; НА РТ. Ф. 1. Оп. 5. Д. 1091].

Кроме того, нельзя не отметить и данные о рекрутах, которые позволяют дополнить сведения о численности населения деревень и ее убыли [НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 1153; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 2848; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 3308].

Раскрыть социографические особенности сел в контексте изучения истории Казанской губернии помогают прошения разных лиц Чебоксарского уезда во второй половине XIX в. [НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 2892; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 4673; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 5658; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 5732; НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 7394].

В фонде 324 (Казанская губернская чертежная) содержатся геодезические описания уездов Казанской губернии, в том числе Чебоксарского. Более того, обратившись к данному фонду представляется возможным проследить процесс Генерального межевания и размежевания в д. Янгильдино и д. Альменево с конца XVIII – до начала XIX вв.

Содержание Ф. 174 (Казенная губернская земельная управа) способствует изучению вопросов земельных взаимоотношений в Янгильдинском и Альменевском крестьянских обществах в начале XX в., непосредственно накануне революционных событий 1917 г. [НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 77; НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 98; НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 158; НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 168].

Очевидно, что в НА РТ сосредоточен довольно широкий пласт архивных материалов по д. Янгильдино и д. Альменево. Причем большая часть данного материала не введена до сих пор в научный оборот.

Возвращаясь к истории татарских сел Козловского района Чувашии XVI–XIX вв. отметим, что второе рождение Альменево и появление с. Янгильдино относится к концу XVI – началу XVII вв. В частности, с. Альменево являлось в XVII в. поселением служилых татар: в селе было 4 двора и три помещика – Уразмет Уразгильдеев, Атабайк Сабаков и Тюмень Башиев. В деревне в 1721 г. проживало 53 мужчин, а в 1747 г. – 69 мужчин [Бикбулатов: 2013. С. 22].

Деревня Янгильдино была основана в начале XVII в. Первые упоминания о населенном пункте мы находим в перечневой книге Свияжского уезда 1646–1652 гг., тогда тут проживали 10 душ м. п. [Бикбулатов: 2013. С. 10].

Самые первые точные данные о д. Янгильдино относятся к началу XVIII в. (1719–1724 гг., I ревизия).

Указ «О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу ревизских душ, об определении воинских и избрании земских комиссаров для заведывания всех сборов с крестьян для содержания войска, и о счете земских комиссаров в собираемых ими деньгах и припасах» вышел 26 ноября 1718 г. [ПСЗ РИ: 1830. Т. V. № 3245. С. 597]. Согласно ему, отныне переписывались не дворы, а «души мужского пола», о которых в течение года следовало собрать сведения (сказки). Этот вид учета получил название «ревизия» (от латинского «revisio» – «пересмотр»).

При проведении I ревизии (1719–1724 гг.), как уже было сказано, учитывалось лишь количество мужского пола, поэтому определить общее количество населения не представляется возможным. По сведениям за 1720 г., здесь насчитывалось 197 мужчин [РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Д. 2960. Л. 1135–1139], для того времени это было довольно крупное поселение.

В конце XVIII в. (1795 г. V ревизия) в д. Янгильдино проживало уже 374 души м.п. и 462 души ж. п. (836 душ об. пола). Как видим, мужская часть населения увеличилась на 177 чел. (89,8%). Налицо явное преобладание женщин над мужчинами (55,3% и 44,7% соответственно) [РГАДА. Ф. 1354. Оп. 147. Д. Я-2. Л. 1]. Для сравнения в соседних деревнях: Семенчина – насчитывалось в это же время 161 душа м. п. и 184 души ж. п. (или 345 душ об. пола), в Альменево 165 душ м. п. и 175 душ ж. п. (или 340 душ об. пола) [РГАДА. Ф. 1354. Оп. 147. Д. Я-2. Л. 1]. Как видим, во всех трех населенных пунктах численность женского пола была больше.

По материалам VIII ревизии (1834 г.) в д. Янгильдино насчитывалось уже 117 дворов татарских крестьян, в которых проживало 468 душ м.п. и 469 душ ж.п., что в совокупности составляет 937 душ об. пола. Кроме вышеупомянутых 117 семей в селе зафиксировано 36 дворов крещеных татар (117 душ м. п. и 123 душ ж. п. или 240 чел.). Таким образом, 20,2% от общего числа населения деревни Янгильдино (1186 душ об. пола) составляли крещеные татары. В среднестатистической янгильдинской семье проживало 6,66 чел. Любопытно, что Мухаметкул Мукминев, Абдулатиф Курманаев, Батырша Бадамшин, Бадямша Алямшин, Нигаметулла Мурсалимов, Фатхулла Мурсалимов имели по две жены. Очевидно, что в небольшом количестве в д. Янгильдино практиковалось многоженство [Фэтхуллин: 2003. С. 73–190].

Много или мало 6,66 чел. в средней семье, можно судить сравнив положение в это же время (1834 г.) в 14 поселениях нагайбаков Оренбургского казачьего войска, где в среднем одна семья состояла из 5,82 чел., у татар-казаков из мусульман того же Оренбургского войска переведенных в сословие «башкир» в начале XIX в. в различных поселениях ситуация уже по материалам VII ревизии (1816 г.) была разной у ногайцев-казаков

Р.Р. Аминов, А.А. Бурханов. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ И
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ТАТАРСКИХ СЕЛ ЯНГИЛЬДИНО
(КАРМЫШ) И АЛЬМЕНЕВО...

Кондуровской слободы (10,02 чел.), Никитинского редута (8,35), Воздвиженской крепости (10,15), Желтого редута (6,79), татар-мусульман д. Новочеркасской (6,93), Верхние Чебеньки (5,27), Нижние Чебеньки (5,04). Необходимо сказать, что в данных поселениях также наблюдалось многоженство, что отразилось и на числе среднестатистических данных в пользу их возрастания [Аминов: 2016. С. 261–263].

Численность населения д. Янгильдино во второй половине XIX в. можно обозначить рассмотрев списки населенных мест Казанской губернии за 1859 г. В частности, выясняется, что в деревне проживало 262 семьи, в которых насчитывалось 765 душ м. п. и 786 душ ж. п. (1551 душа об. пола). К сожалению, нет данных о соотношении татар-мусульман и крещеных татар [Список населенных мест: 1866. С.150]. Примечательно, что годом ранее – в 1858 г. (X ревизия), численность мужского пола в д. Янгильдино равнялась 767 чел., то есть спустя год усматривается убыль на 2 чел. мужского пола [ЦИА РБ. Ф. И–295. Оп. 8. Д. 805. Л. 2 об.].

Для определения численности в более поздний период мы обратились к архивным материалам Центрального исторического архива Республики Башкортостан, в частности к фонду И–295 (Оренбургское магометанское духовное собрание), в котором отложились сведения о прихожанах местной мечети. К примеру, в 1890 г. в д. Янгильдино насчитывалось 1252 души м. п. и 1143 души ж. п., всего 2395 душ об. пола [ЦИА РБ. Ф. И–295. Оп. 8. Д. 805. Л. 2 об.]. Очевидно, что мы можем говорить об увеличении населения за 56 лет на 1209 чел. (101,9%). Что касается крещеных татар, то их количество возросло до 419 душ об. пола (на 74,5%), несмотря на положительную демографическую динамику, их доля уменьшилась до 17,4%. Важно отметить, что к этому времени крещеные татары окончательно отпали в ислам и ассимилировавшись в составе мусульман были приписаны в мусульманский приход.

К 1897 г. в д. Янгильдино число населения достигло 2600 чел. (1305 мужчин и 1295 женщин). Ко второй трети XX в. наблюдается демографический спад. Так, в 1939 г. количество янгильдинцев сократилось до 2063 чел. (931 душ м. п. и 1132 души ж. п.) [Бикбулатов: 2013. С. 12], то есть за 42 года их число уменьшилось на 537 чел. или 20,6%.

В наше время, в 2010 г., в д. Янгильдино проживало 162 души м. п. и 222 души ж. п. (384 души об. пола) [Численность населения: 2012. С. 30]. Парадокс, но численность мужской части населения в 2010 г. была меньше, чем по материалам I ревизии (1720 г.) на 35 чел. (17,7%). Объяснение в том, что на протяжении XX в. большая часть населения деревни переселилась в г. Казань, Чебоксары и в другие близлежащие города и поселки городского типа.

Таким образом, можно констатировать, что если в 1720 г. в д. Янгильдино насчитывалось 197 мужчин, то уже к концу XIX в. (в 1890 г.) доля мужского населения возросла до 1252 чел., в основном увеличение численности происходило за счет естественного прироста населения. Но, несмотря на положительную демографическую динамику, предположительно со второй трети XX в. население деревни уменьшалось за счет миграционных движений жителей деревни Янгильдино (Кармыш) в города и райцентры, находящиеся в данном регионе.

*Выражаем благодарность кандидату филологических наук А.М. Гайнутдинову за содействие в изучении эпитафий.

Литература:

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02. Казань, 2016.
2. Бикбулатов Р.Х. Янгильдино – родовое гнездо Кармыша. Казань: ООО «Новое знание», 2013.
3. Бурханов А.А. Древности Предволжья. Материалы и исследования по археологии Золотой Орды и Казанского ханства. Выпуск. 3. Казань: «Gumanitarya», 2003.
4. Калинин Н.Д., Халиков А.Х. Итоги археологических работ за 1945–1952 гг. // Труды Казанского филиала АН СССР. Серия исторических наук. Итоги археологических работ 1945–1952. Казань: Таткнигоиздат, 1954.
5. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. (ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. V. № 3245.
6. Список населенных мест по сведениям 1859 г.: Казанская губерния / под ред. А. Артемьева. – 2-е изд. СПб.: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1866.
7. Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория. Казань: Таткнигоиздат, 1975.
8. Фэтхуллин Шамил. Мәңге яшә, Кармыш: Тарихи бәяләмә. Казан: «Матбугат йорты» нәшрияты, 2003.
9. Численность населения городских округов, муниципальных районов, городских и сельских поселений, населенных пунктов Чувашской Республики по итогам Всероссийской переписи населения 2010 г. Стат. Сборник/Чувашстат. Чебоксары: [Б.и], 2012.
10. НА РТ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 207.
11. НА РТ. Ф. 1. Оп. 2. Д. 369.
12. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 857.

Р.Р. Аминов, А.А. Бурханов. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ И
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ТАТАРСКИХ СЕЛ ЯНГИЛЬДИНО
(КАРМЫШ) И АЛЬМЕНЕВО...

13. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 876.
14. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 1153.
15. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 2848.
16. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 2872.
17. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 2892.
18. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 3308.
19. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 4673.
20. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 5658.
21. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 5732.
22. НА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 7394.
23. НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 592.
24. НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 4699.
25. НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 4954.
26. НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 6379.
27. НА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 6705.
28. НА РТ. Ф. 1. Оп. 5. Д. 1091.
29. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 145.
30. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 275.
31. НА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 406.
32. НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 77.
33. НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 98.
34. НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 158.
35. НА РТ. Ф. 174. Оп. 1. Д. 168.
36. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Д. 2960.
37. РГАДА. Ф. 1354. Оп. 147. Д. Я – 2. (красная).
38. ЦИА РБ. Ф. И – 295. Оп. 8. Д. 805.

Ф.Ә. Бәйрәмова

МИШӘР ИЛЕНЕҢ ТАТАР АВЫЛЛАРЫ

Бу дөньяда татар милләте кебек авылларга бай башка бер халык бармы икән? Бүгенге көндә милләтебездә дүрт меңнән артык авыл барлыгы билгеле, әле бу хисапка чит илләрдәге татар авыллары кермәгән. Миңа калса, Себердәге, мишәр җирләрендәге татар авыллары да әле тулысынча саналмаган, ә алар йөзләгән. Бу авыллар бик үзенчәлекле, кайсы үзенең борынгы тарихы белән, кайсы бөек шәхесләре белән, кайсы динилеге, кайсы миллилеге белән башкалардан аерылып тора. Татар авылларын барлау, бу авылларның тарихын, алардан чыккан бөек шәхесләргә милләтебезгә җиткерү – галимнәрнең, язучыларның, зыялыларның изге бурычы. Мин үзем дә, кайсы төбәккә генә барсам да, анда берничә татар авылына барып кайтуны, халык белән очрашуны, мәчет-мәктәпләрдә булуны бурычым дип саныйм.

Мишәрләр турында шактый күп язылды, аларның тел үзенчәлекләре, халык авыз иҗаты, тарихлары турында да фәнни хезмәтләр, китаплар басылып чыкты. Әмма татар халкының өчтән берен тәшкил иткән мишәрләрне тулысынча ачып бирү өчен болар бик аз. Бигрәк тә аларның борынгы тарихы һәм бүгенге көннәре, авыл тарихлары аз өйрәнелгән. Моның төп сәбәбе – аларның күпчелегенең Татарстаннан читтә яшәүдә, үз тарихларын язарлык галимнәрнең аз булуында, булганнары да урыс телендә генә язганга, дип уйлыйм.

Мишәрләрне борынгы заманнарда бортаслар дип атап йөрткәннәр һәм аларның соңгы меңьеллыкта берничә башкалалары булган – Юлау, Наручат, Төмән һәм Сарыкылыч. Еллар үтеп, мишәрләр үз кенәзлекләре белән яши башлагач та, алар Алтын Урда, урыс дәүләтләре составында булганда да, бу шәһәрләр озак еллар бие үзәк ролен үтиләр әле. Минә бигрәк тә бу яклардагы Темников (Төмән) һәм Наровчат (Наручат) шәһәрләре кызыксындырды, чөнки мишәрләрнең тарихын алардан башка күз алдына китереп булмый. Мишәр тарихында зур урын тоткан, фәнгә «Темников кенәзлеге», «темников татарлары төмәннәр» атамалары белән

кереп калган Темников-Төмән кайда соң ул, анда хәзер кемнәр яши, татарлар бармы, булса, үзләренең борынгы бөөк тарихларын беләләрме?

Тарих – бик гыйбрәтле мәктәп, ул һәркемгә сабак бирә, нәрсә өчен көрәшсәң, шуны аласың. Заманында дәүләт дәрәжәсендәге үз мөстәкыйль биләмәләрен тоткан, хан дәрәжәсендәге бәкләре, биләре булган, башка-ла-ташкалаларда яшәгән мишәрләрне дә тарих бер күтәрәп, бер төшереп сыный, зурлый һәм хурлый, хак белән батылны аерырга өйрәтә...

Мәгълүматлардан күренгәнчә, Мишәр илендә барлыгы меңнән артык татар авылы яшәп ята. Бу – бик зур сан, төп халык булган жирле милләтләрдә генә шушы кадәр авыллар булырга мөмкин. Урыс чыганакларына һәм күпчелек галимнәрнең хезмәтләренә караганда, бу татар авыллары XVII–XVIII гасырларда гына барлыкка килгән, гел кайдандыр күчеп утырган булып чыга. Безнең фикеребезчә, бу дәрәжәләргә туры килми, мишәр-татар авыллары бу якларда бик борынгыдан яшәп киләләр, алар бортас-болгар заманында да, Алтын Урда чорында да, Казан ханлыгы, Мишәр кенәзлегә вакытында да булган, зур шәһәрләрне ашатучы, дәүләткә гаскәр бирүче булып торган. Бортас-мишәрләрнең башкалалары Юлау, Наровчат, Төмән, Сарыкылыч һәм башка калалары юк ителгәч тә, халык юкка чыкмаган, менә шушы авылларга таралып, исән калган һәм бүген дә яшәп ята...

Шуны да билгеләп үтергә кирәк – Пенза-Мордовия төбәге милләткә дистәләгән талант һәм акыл ияләрен биргән. Наровчаттан чик аша гына авылларда һади Такташ, Габдрахман Әпсәләмов, Гафур Колахмәтов, Шәриф Камал, Фәхрислам Агиев, Мөхәммәтша Мамин, Әхмәт Китаевлар туган, Мирза Мәхмүтов, Рәшит Сүняев, Шамил Тарпищевларның да нәсел тамырлары шушы төбәктән... Шулай ук Еникеев, Акчурин, Тенишев, Кудашев кебек затлы мишәр-татарларының да нәсел башы биредән. Бөтен төрки-ислам дөнъясына билгеле Муса һәм Заһир Бигиевләрнең да нәсел тамырлары хәзерге Пенза өлкәсенең Кикин авылына барып тоташа. Репрессия корбаны, танылган драматург Кәрим Тинчурин Аккүл-Тархан-Таракановка авылында туып-үскән. Сугыш кырларында мәңгегә ятып калган Гадел Кутуй Татар Кынадысыннан. Революцион эсәрләре белән танылган, татар радиосына нигез салган, шулай ук репрессия корбаны Шамил Усманов та Пенза өлкәсенең Татар Пәндәлгесе авылында туып үсә.

Өйтергә кирәк, Пенза төбәгендә яшәгән мишәр-татарларның чукынганы да, чукынмаганы да хәтер күзәнәкләрендә бөөк тарихларын саклыйлар, мәгърифәтле, зур талант ияләре булулары белән аерылып торалар. Тархан авылында туган шагыйрь Михаил Лермонтов – әнисе ягыннан татар, Наровчатта туып-үскән Александр Куприн да чукындырылган татар хатыны Колынчакованың улы. Куприн үзенең татар нәселеннән, Чың-

гызхан варисы булуын беркайчан да яшермэгән, әсәрләренә псевдонимны да «Али-хан», дип куя торган булган.

Күргәнебезчә, XIX–XX гасырларда да Пенза төбәге милләтебезне, Казанны зур талантлар биреп, баетып торган. Моңа өстәп, шушы төбәктән чыккан дистәлэгән дин әһелен, мөфтиләренә дә санарга була. Шулай ук «Татар халык ижаты» томлыкларына кергән йөзлэгән бәет һәм борынгы жырларның да нәкъ менә шушы мишәр якларыннан язып алынганлыгын әйтеп үтәргә кирәк, аларга тиңнәр юк! Ләкин XX гасырның икенче яртысыннан Пенза төбәге милләтебезгә татар язучылары үстереп бирүдән туктады, моның аянычлы сәбәбе – биредә татар мәктәпләренен, татарча укытуның юкка чыгуында иде.

ПЕНЗА ӨЛКӘСЕ

Тарихтан билгеле буганча, бүгенге Пенза төбәге заманында Төрки һәм Хәзәр каһанлыклары составында, Болгар һәм Алтын Урда дәүләтләре карамагында булган, хәтта шушы арада, XIV–XV гасырларда, «Мишәр Йорты»–«Мещерский Юрт» дип аталган мөстәкыйль үз дәүләтчелегендә дә яшәп алган. Пенза төбәгендә мишәр-татарлар яши, заманында алар скиф, һун, кыпчак һәм бортас атамаларын йөрткән, төрки телле, мең ел буга ислам динен тоткан халык. Хәзерге Түбән Новгород өлкәсеннән башлап, Рязань, Мордовия, Пенза төбәге тулысынча шушы гаярь мишәрләр кулында булган. Мишәр Йортының башкалалары булып Сарыкылыч (хәзерге Саров), Төмән (Темников), Наручат (Наровчат-Нурижан-Мохша) торган, шулай ук Юлау (Городище), Золоторевка кебек зур шәһәрләре булганлыгы да билгеле. Алар арасында бигрәк тә Наровчат-Нурижан аерылып тора, чөнки ул 1312–1320 елларда Алтын Урданың төньяк башкаласы була. Үзбәк хан (Мөхәммәт Солтан) үзе дә бу елларда Наровчатта яши, 1312 елда ислам динен Алтын Урданың дәүләт дине, дип, биредә игълан итә, дип уйларга кайбер нигез бар.

Бортас-мишәрләр борынгыдан бик тырыш булып, таш эшен дә, кирпеч эшен дә яхшы белгәннәр, 60–70 чакрым саен бөтен уңайлыклары булган калалар салганнар, бу юлаучылар өчен дә уңайлы, сүздә эшләре дә гөрләп барган, яу чапканда да ул калалар ярдәм иткән. Алтын Урда жиме-релгәннән соң, бу шәһәрләрнең бер өлеше – Казан ханлыгы составында, бер өлеше урыс дәүләте кул астында кала, аларның соңгы язмышлары турында мәгълүмат юк диярлек. Бу бортас-мишәр-татар калаларының бер өлеше юкка чыга, бер өлеше урыс кирмәннәре буларак, XVII гасырдан тагы тарих битләрендә күренә башлый.

Элек-электән бу төбәк ханлы һәм данлы, китаплы, динле, мәгърифәтле төбәк булган. Әмма татар дәүләтләре берәм-берәм юкка чыккач, хансыз һәм гаскәрсез калган халыкның да хәле гаять авырлаша, татар иле

тәре явы астында кала... Мишәр морзаларының бер өлеше, мал-мөлкәт-ләрән югалтмас өчен, урыс патшалары канунына буйсынып, чукынырга мәжбүр була, бер өлеше, иманны саклап калу өчен, бар байлыгыннан баш тарта һәм, «чабаталы морза»га әйләнеп, дөнья буйлап тарала. Гади халык исә бик авырлык белән, чукындыру гарасатларын үз башларыннан кичереп, барыбер ислам динен саклап кала һәм туган туфрагында яшәвен дәвам итә...

* * *

Пенза өлкәсендәге татар авыллары турында берәз мәгълүмат биреп үтик. Өлкәдә барлыгы 47 татар авылы бар, алар 15 районда таралып урнашкан, күпчелеге Каменка, Городище, Кузнецки, Неверкино, Сосновобор районнарына туры килә. Алар арасында Урта Әләзән кебек ун мең кеше яшәгән бик зурлары да, Кикин, Татар Кынадысы авыллары кебек уртачалары да, Татар Пәндәлгесе кебек бетеп ятканнары да бар. Югарыда саналган авылларда булып, бу хакта «Мишәр Йорты» дип аталган мәкаләмдә язып чыккан идем (Кара: [Бәйрәмова: 2006. 52–124 б.]). Пенза өлкәсендәге татар авыллары тарихы жирле авторлар тарафыннан да шактый яктыртылды, менә аларның кайберләре: *Кадир Акъегет*. Пенза татарлары. Казан, 2001; *Кадир Акъегет*. Алты авыл. Казан, 2010; *Р.Т. Марданов, Н.Б. Китаева*. Средняя Елюзань. Казань, 2006; *Гильдеев Н.А.* Татары Пензенского края. Москва, 2008; *И.М. Ишкин*. Кутеевщина. Пенза, 2008; *З.А. Абузяров*. Алеево. Москва, 2009; Татарская энциклопедия Пензенской области (главный редактор и составитель Ф.М. Зюзин). Пенза, 2017.

Хәзерге Пенза өлкәсендә бик борынгыдан калган калаларның иң билгелеләре – *Городище-Юлау* һәм *Золоторевка*. Татар дәүләтенң башкаласы булган урында аңа хезмәт күрсәтә торган ваграк шәһәрләр һәм авыллар да булган, алар илгә гаскәр биргәннәр, иген иккәннәр, мал көткәннәр, һөнәрчелек белән шөгыльләнгәннәр. Дошман яулары килгәндә, алар да читтә калмаган, ил белән бергә яу чапкан, ил белән бергә янган, ил белән бергә дан алган һәм ил белән бергә генә исән кала алган. Бу якта шундый данлыклы калаларның берсе – Городище шәһәре, ул бүген дә исән, район үзәге булып яшәп ята.

Городище

Пензадан 50 чакрымнар ераклыкта урнашкан зур булмаган шәһәрчек, 8 меңгә якын кеше яши, шуның нибары 270-е – татарлар. Ә районда исә 50 мең кешенң 19700-е – татарлар, бу район халкының 26% тәшкил итә, калганы – урыслар, берәз әржән-мукшы, чувашлар да бар. Шәһәр урман итәгәндә, бик матур Юлау һәм Кечкенә елгалары кушылган урында, Самара-Мәскәү трассасы өстендә урнашкан. Урман эшкәртүдән кала әллә

ни промышленностьлары юк, күпчелек халык үз йортларында, үз хужалыклары белән көн күрә. Мәдәният өлкәсендә уңай күренеш, дип, Туган якны өйрәнү музейен күрсәтергә була, педагогия көллияте бар. Атаклы кешеләрдән биредә академиклар Петр Вавилов һәм Лев Ивановлар туган, тарихчы Василий Ключевскийның балачагы биредә үткән.

Тарихи чыганақлардан күренгәнчә, шәһәргә нигез 1681 елда урыс хәрби кирмәне буларак салынган. 1670 – острог, 1678 елда чиркәү һәм бистә төзелгән, әмма алар күчмәннәр тарафыннан жимертелгән, дигән хәбәрләр дә бар. Городище каласы бик борынгы, тарихта бортас заманнарыннан ук билгеле, хәтта бортас дәүләтенең башкаласы булып торган Юлау шәһәре урынында утырган. *«Построен на месте Юловского городища (XI–XIII вв.), – дип яза бу хакта “Мой город” сайты. – По мнению некоторых археологов, на его месте находилась столица Буртасского княжества, входившего в состав Волжской Булгарии»*. XIX гасыр тарихчысы Н.А. Фирсов та Бортас шәһәренең бик зур булуын, әле X гасырда ук биредә 10 мең кеше яшәвен, аларның бер өлеше мөселманнар булуын һәм шәһәрдә ике мәчет тотуларын яза: *«В мордовском городе Буртасе часть жителей еще в XV. исповедали мусульманскую веру; для них были построены две мечети – соборная и простая»* [Фирсов: 1886. С. 72]. Бортаслар бу вакытта Болгар дәүләте составында булгач, аларның ислам динен тотулары да гажәп түгел. Ә менә Фирсовның Бортас шәһәрен мордваның дип язуы гажәпләндерә, чөнки биредә мукшылар элек тә күп булмаганнар, хәзер дә алар татарлардан азрак, шуңа күрә Юлау-Бортас ул вакытта ислам динендәге бортас-мишәрләренең башкаласы булган булырга тиеш.

Юлау шәһәрлегендә борынгы каберлекләрдән чыккан табылдыклар бу урында инде 2 мең ел буе кешеләр яшәгәнлеген сөйли. Дөрөс, өйрәнелгән гадәт буенча, биредә иң борынгы тарихны фин-угырларга, иң беренче чиратта, мукшыларга, аннан соң бортасларга бирәләр, татарлар күп очракта Батый ханга ияреп килгән басып алучылар итеп карала, ә төп тарих урыслардан башлана. Югыйсә, бу якларда гомер-бакый төрки халык – бортас-мишәрләр яшәгән һәм аларның жирләре төрки дәүләтләр составында булган.

Бортасларның Юлау шәһәре олы юл өстендә – Болгардан Киевка бара торган урында төзелгән, ул юлаучыларга туктап ял итү өчен бик уңайлы жирдә булган. Галимнәрнең язуынча, ул 22 гектар жирне биләп торган, бөтен шәһәре белән кәрван-сарай ролен үтәгән. Археологик казу нәтижәләреннән күренгәнчә, Юлау шәһәре 4 метр биеклектәге валлар белән уратып алынган булган, бу жир өемнәре ишелмәсен өчен, махсус шомартылган соры ташлар белән тышланган, алар бүген дә яхшы сакланган.

Бүгенге көндә Городищениң үзендә дә бик матур мәчет салып куйганнар. Ул олы юл өстендә, узганнар белән киләчәкне тоташтыручы бер символ булып, ялгызы басып тора. Кала мәчете инде 2002 елда ук ачылган булган, биредә даими рәвештә намазлар укыла, укыту да оештырылган.

Югары, Түбән һәм Урта Әлзән

Тирә-якны шаулатып яшәп яткан – Югары, Түбән һәм Урта Әлзән авылларын белмәгән кеше юктыр. Урта Әлзән авылы – Россиядә генә түгел, дөньяда иң зур татар авылы. Анда ун меңнән артык кеше яши, бу Городище шәһәре халкыннан да күбрәк. Унике мәчете, мәдрәсәсе, ике урта мәктәбе, меңәрлэгән эшмәкәре, чит илләр белән сәүдә итәрлек халкы булган бу татар авылын мин чын мәгънәсендә татарлыкның үрнәге дип атыйм! Бу авылдан 7 мөфти чыккан, ел саен йөзлэгән кеше Хаж кыла, аракы эчмиләр, хәрәм ашамыйлар, ат итеннән башка итне танымыйлар. Менә алар – шушы бортас-мишәрләр, Алтын Урда ханнарының дәвамчылары инде, булдыклылык, лидерлык аларның каннарында, иман – жаннарында, егетлекләре – гамәлләрендә. Һәр татар менә шундый булганда гына милләт сакланып калырга мөмкин!

Минем фикеремчә, элеккеге зур калалар янында аларны тукландырып торучы салалар да булган һәм Урта Әлзән – нәкъ шундый «иярчен» авылларның берсе. Дөрөс, урыс архивларындагы документларга нигезләп, бу авылны 1681 елда барлыкка килгән, дип язалар, әмма бу дөрөслеккә туры килми. Безнең уебызча, Әлзән авылы бортас чорларынан ук яшәп килә, ул Алтын Урда заманында да булган, тирә-яктагы калаларны ризык белән тәмин иткән һәм кирәк чакта гаскәр биргән. Урта Әлзән турында энциклопедиягә тиң китап язган жирле тарихчылар моны үзләре дә таныйлар: *«Буртасы являются одними из предков нынешних татар, проживающих к западу от Волги, в том числе и татар Средней Елюзани, – дип яза алар. – 70 болгарских памятников, открытых в Пензенской области, показывают, что р. Сура действительно служила западной границей Волжской Булгарии... О центральном городе Буртасии Якут ал-Хамави оставил следующее сообщение: “Буртас – имя города и области. Там живут мусульмане, имеется большая мечеть”. Археологическими остатками этого города следует считать так называемое Юловское городище»* [Марданов, Китаева: 2006. С. 26–27].

Бортас-Юлау каласының иярчене булган Урта Әлзәннең Алтын Урда чорында да яшәп ятуы турында кире каккысыз дәлил бар, ул – биредә Алтын Урда хезинәсе табылу. 1886 елда авыл янындагы урманда Үзбәк хан һәм башка татар ханнары исемнәре язылган көмеш тәңкәләр табыла. Әлегә вакыйга – татарларның бу тирәдәге авылларда шул ерак чорлардан ук яшәгәннәрен аңлата. Моңа югарыда телгә алган китап авторлары

да игътибар иткэн һәм нәкъ шулай дип бәяләгәннәр. *«Еще в 1913г. известный саратовский краевед А.А.Кротков предположил, что в XIVв. Кузнецкий уезд был населен татарами, скорее всего оседлыми, раз в руках одного человека скопились такие значительные суммы денег, – дип яза алар. – Это, в свою очередь, дает возможность предположить, что территория Средней Елюзани уже тогда была заселена татарами, то есть тремя веками раньше первого (дошедшего до нас) упоминания в письменных источниках»* [Шунда ук. 37б.]. Шул ук А.А.Кротков үзенң «Материалы к археологической карте Кузнецкого уезда» дип аталган мәкаләсендә Урта Әлзән авылы янында 2 борынгы курган барлыгын да язып калдырган [Труды СУАК: 1913. С. 172].

Кыскасы, бу тирәдәге татар авыллары, бигрәк тә, Урта Әлзән, борынгы Юлау-Городище белән бер яшътә, бер тамырдан булырга тиеш.

Качкару – Кыти иле...

Пенза өлкәсенен Белинский районына урнашкан Качкару авылы рәсми документларда Кутеевка дип атала, халык телендә – Качкару, Кыти иле дип йөртелә. Авыл Пензадан йөз чакрымнар ераклыкта, Мәскәү-Тамбов юлы өстенә урнашкан, Белинский районында бердәнбер татар авылы. Дөрөс, ул халык телендә «Алты авыл» дип атап йөртелгән төбәктә урнашкан, әмма татар авылларының башкалары янәшәдәге Каменка районына кереп калган.

Урыс архивындагы чыганаclarга таянып, Качкару авылы XVIII гасыр башында барлыкка килгән, дип язалар, чөнки бу жирләр патшага тугры хезмәт иткән өчен Арслан Полкаев дигән татарга биләмә рәвешендә бирелгән. Әмма ул чакта бу татар авыллары бөтенләй булмаган, дигәнне аңлатмый, авыллар булган, патшага тугры хезмәт иткән кешеләргә бу жирләр авыллары белән бергә тапшырылган. Шул ук вакытта яңа жир биләүчеләргә ияреп килгән татарлар да, китеп баручылары да булган, әмма бу татар авыллары яшәүләрен дәвам иткәннәр. Безнең фикеребезчә, Пенза төбәгендәге иллеләп татар авылы бу төбәктә идарә иткән борынгы бортас-мишәр дәүләтләренен, таш калаларының тарих арбасыннан чәчрәп төшеп калган алтын кыйпылчыклары...

Качкару... Заманында 7 мәчетле татар авылы... Архив чыганаclarыннан күренгәнчә, биредә инде 1723 елда ук 343 ир-ат яшәгән, димәк, тагы шуның хәтле яки аннан да артык хатын-кыз, балалар да булган, бу исә XVIIIгасыр башында Качкаруда меңнән артык кеше яшәгән дигән сүз. 1745 елда исә авылда 404 ир-ат, 1762дә – 435, 1795 елда 540 ир-ат һәм шуның хәтле хатын-кыз яшәгәнлегә билгеле. Ә инде XIX гасыр башында, ягъни, 1805 елда Качкаруда 708 ир-ат, 766 хатын-кыз яшәгән, һәр татар гаиләсендә жиде-сигез бала булганлыгын истә тотсак, Качкару ул вакытта өз шәһәрән хәтерләт-

кән. Хәер, хәзер район үзәге булып йөргән Белинский шәһәрән дә, элеккеге Чембарны да шушы авылларның татарлары төзегән һәм тотып торган бит! Качкару авылы элек-электән бай, хәллә авыл булган, жирле тарихчы Кадир Акъегетнең язуынча, *«1864 елда биредә 4 мәчет, 1 икмәк кибете, 3 ярма тегермәне, 2 тимерчелек, 5 эҗил тегермәне эшләгән»* [Акъегет: 2010. 95 б.].

Тарихи документлардан күренгәнчә, Качкару авылын да көчләп чукуындыру афәте әйләнеп үтмәгән, бу тема әле аерым өйрәнүне сорый. XVIII гасыр урталарында авыл, нигездә, йомышлы татарлардан, морзалардан һәм берничә чукуындырылган татардан тора. *«В 1762 г. в деревне Кутеевщине 435 служилых татар, из них мурз 52 и новокрещенцев 5 душ»*, – диелә архив документларында [ГАПО. Ф. 60. Оп. 4. Д. 69]. Игътибар итегез – XVIII гасыр уртасында Качкару авылында 52 морза-татар дворяны яшәгән! Алар кая киткән соң? Шушы чордагы рәхимсез чукуындыруларга ризалашмыйча, алар бар мал-мөлкәтләрен калдырып, дөнья буйлап таралганнар... Бу морзаларның бик азлары чукуынып авылда калган, әмма XX гасыр башында алар барысы да яңадан ислам диненә әйләнеп кайткан. Бүгенге көндә ерак Себердә, Уралда, Татарстанның Тау ягында, Төркиядә, Финляндиядә, Америкада Качкару авылыннан чыккан затлы нәсел кешеләрен очратырга мөмкин.

Бу авыл элек-электән үзенең затлы кешеләре, морза-дворяннары белән данлыклы булган. Әйтик, узган гасырларда биредә морзалардан – Дашковлар, Избяковлар, Дулатовлар, Үтәшевлар, Бигловлар, Ишмәмәтовлар, Куликеевлар, Кулалаевлар, Акжигитовлар, Үзбәковлар, Макуловлар яшәгәнлегә билгеле, кайбер нәселләр хәзер дә Качкаруда яшәп яталар. Авылга исем жирбиләүче татар Сәет морза Биги улы Кутеев фамилиясеннән алынган, диләр, шуннан Кыти иле атамасы килеп чыккан. Качкару атамасы исә Качюкаев фамилиясеннән алынган, дигән версияләр бар. Архив чыганакаларыннан күренгәнчә, Качкаруда XVIII гасырда һәм соңрак Агаевлар, Акжигитовлар, Әхмәтовлар, Байкиннар, Бибияковлар, Богдаловлар, Дашкиннар, Дубиннар, Ижбирдеевлар, Ишкиннар, Кайбелевлар, Калимкиннар, Караяковлар, Качикаевлар, Кутеевлар, Манкеевлар, Милгизиннар, Масаутовлар, Неврюзиннар, Одинокоевлар, Сукркаевлар, Тумеркиннар, Үзбәковлар, Уразгилдеевлар (Разгилдеевлар), Чекуркаевлар, Юсеевлар, Яваевлар яшәгән һәм бу нәселләрнең кайберләре бүген дә биредә яшәп ята. Мишәр-татар фамилия-атамалары, гомумән, үзе зур тарих. Алар бик борынгы чорларга – бортас, хәзәр заманнарына, Алтын Урда хан-морзаларына, тарханнарына барып тоташа. Арада кайбер урысча фамилияләрнең очравын көчләп чукуындыру нәтижәсе, дип карарга кирәктер, әмма бу татарлар инде күптән, моннан йөз ел элек ислам диненә кайтканнар, алар бүгенге көндә мөселманнар.

Качкару авылының тагы бер асыл сыйфатын әйтмәсәк, язмабыз тулы булмас иде. Биредә бик борынгы татар халык җырлары сакланып калган, алар Казан галимнәре тарафыннан өйрәнеләп, фәнни китапларга да кертелгән. Шундыйлардан мин данлыклы мишәр җыры «Әбделмән купис», «Үзөбез яшьләр», «Бичараны картка бирәләр», «Чит-ят җирләрдә», «Гашыйклыкка күңел бирмәгез», «Алтын алмам, ятларга каласың», «Оныта алмыйм», «Әллә нигә сине яратам» һәм башка моңлы җырларны әйтер идем. Авыл үзенең тарихын, кешеләрнең язмышын шул җырларына теркәп калдырган, Качкаруның үзешчән башкаручылары аларны онытмасыннар, файдалансыннар иде...

Качкару авылында бүген ике мәчет, урта мәктәп, мәдәният сарае, медпункт, почта, шәхси кибетләр эшләп тора. Авыл элек бик нык хужалыкның үзәге булган, хәзер инде колхоз таралган, аның урынында берничә фермер хужалыгы барлыкка килгән. Авылда бүгенгесә көндә дә меңнән артык кеше яши, халык үз көнен үзе күрә, мал тоты, бакча үстерә, яшьләр якин-тирә шәһәрләргә юл тоты. Мәктәптә татар теле укытыла, Туган як музей эшли, үз ашханәсе бар.

Индерәү – догалы татар авылы...

Пенза өлкәсенең көнчыгышында, Ульяновски чигендә, йөзьяшар нарат урманнары арасында, гажәп матур тагын бер татар авылы урнашкан. Җирле халык аны Индерәү дип йөртә, рәсми документларда исеме – Индерка. Авыл Пензадан 120 чакрымнар ераклыкта, бик җайлы һәм матур урында – Сура елгасы буенда урнашкан, район үзәге Сосновоборга нибары 5 чакрым гына, тимер юл станциясе – 12 чакрым ераклыкта, Кузнецк шәһәре – 30 чакрымда. Күршәдә генә – татар авылы Бистән, березары – Гадел Кутуйның туган авылы Татар Кынадысы, ерак түгел – Шамил Усмановның туган авылы Татар Пәндәлгесе, Пензага таба – Әләзән нәр тезеләп киткән... Ул авыл аша узганда авылның баш-башындагы догалы зур такталар (баннерлар), Индерәүнең төрле почмакларыннан күренеп торган мәчет манаралары, татар байларыннан калган таш келәтләр һәм яртылаш жимерек булса да тез чүкмәгән мәгърур кызыл кирпич бина, гажәп матур, зәвыклы йортлар – болар барысы да юлаучыны таң калдыра. Авыл башындагы тактага «Индерка 1685 г.» дип язылган, моны авылга нигез салынган ел дип тә, рәсми чыганаclarда беренче тапкыр очраган вакыт дип тә кабул итәргә мөмкин.

Индерәү авылы тарихын өйрәнүчеләр аның барлыкка килү датасын XIV гасыр белән дә бәйләләр. Әмма бу торак урыны мордваларныкы булырга тиешлеге языла, тик бу да дөрөслеккә туры килмәс. Бу тирәләр тоташы белән мишәр-татар авылларыныкы булган, һәм бернинди дәлилсез

үз тарихыңны башкаларга бирергә ашыгу – зур ялгыш, ә читтә яшәүче татарларда мондый хәл еш очрый.

Өйтергә кирәк, Индерәү авылы Алтын Урда чорларында ук булган, Казан ханлыгы чорында яшәгән, ханлык жимерелү белән, бу авыл да зур авырлыктар күргән. Авыл тарихын өйрәнүчеләр дә моңа игътибар иткән, әмма ахыргача ачмаган. *«В этом районе раньше были сплошные леса, в которых после разгрома Казанского ханства было множества беглых татар, особенно много было беглецов на Башмак-горе, которая является самой большой возвышенностью, находящейся недалеко от с. Индерка»*, – дип яза алар [Вестник: 2005. С. 6–7]. Безнең уебызча, Башмак-тауда качып ятучы татарлар әллә кайдан килгән кешеләр булмаган, ә шушы тирәдә туздырылган татар авылларының халкы булган. Дөньялар берәз тынычланган кебек тоелгач, алар яңадан таудан төшөп, кара урманнардан чыгып, үз авылларында яши башлаганнар...

Ө 1685 ел датасы кайдан алынган соң? Төбәк тарихын өйрәнүчеләренң әйтүе буенча, алар бу датаны «Саратовский листок»тан алганнар, имеш, шушы чорда авыл йомышлы татарларга бирелгән. Бу, әлбәттә, бәхәсле мизгел, жир бирелгәнме, эзер авыл бирелгәнме, бирелсә, кемнәргә бирелгән – алар барысы да документлар нигезендә расланымга тиеш. Шушыңа таянып, 2010 елда Индерка авылы үзенең 325 еллыгын билгеләп үткән, әмма, һәрхәлдә, авылга кимендә 700 ел...

Ө менә XVIII гасыр башында Индерәү авылы инде тулы канлы тормыш белән яшәп ята, бирегә тирә-күрше өязләрдән – Пенза, Сарански якларынан да татарлар күчеп килә башлый. Бу хакта төбәк тарихчылары менә нәрсә яза: *«Существование Индерки в начале XVIIIв. подтверждается фактами, имеющимися в книге Хвощева “Очерки по истории Пензенского края”, ссылающегося на результаты второй ревизии 1717–1718гг.: “...Деревня Индерка – 345 душ мурзы и татары, перешли из Пензенского и Саранского уездов”»* [Вестник: 2005. С. 7]. Бу XVIII гасыр башында Индерәү авылында 345 ир-ат яшәгәнлеген аңлата, димәк, тагы шул чама хатын-кыз да булган, нәтижәдә, меңгә якын сан чыга, әле бала-чагалар исәпкә кермәгән булымга да мөмкин. Ул вакыт өчен бу бик зур сан инде!

Шунысын да әйтеп үтәсе килә, бу авыл башта Усман исемен йөртә, аннан янәшәдәге елга исеме белән Труев Аланы (Труевская Поляна) дип атала башлый, бары тик XVIII гасыр азагында, янәшәдә тагы ике Урыс Труевы барлыкка килгәч, Мөбин бай, артыннан йөрөп, авылны Индеркага әйләндерә. Индерәү-Индерка – янәшәдәге Ендырка-Ындырчы елгасы исемнән алынган, диләр...

Индерәү авылында чукундырулар булганмы-юкмы – ул хакта төгәл мәгълүматлар юк, әмма бу якларда чукундыруның бик көчле булганлы-

гын искә алсак, бу фажига Индерәүгә дә кагылгандыр, мөгаен. Авылда Куликов, Поддялов кебек урыс фамилияле татарларның булуы да шулай уйларга этәргеч бирә. Моның өстенә, бу тирәдәге татар ирләре иң авыр эшкә – лашманлыкка мәжбүр ителәләр, алар, кара урманнарны кисеп, кораблар ясау өчен бүрәнә ташыган... Бу гаять авыр эштә күпләр үлгән, күпләр гарип калган, әмма аннан котылу мөмкин булмаган. Хәзер дә Индерәү һәм Балык авыллары арасындагы иске урман юлын «лашман юлы» дип йөртәләр икән, ул Сура (Сор) елгасына кадәр килеп җиткән, аннан ары инде кораб бүрәнәләрен сал белән агызганнар.

Әмма тормыш никадәр авыр булса да, барыбер бер эзгә төшкән – татарлар гаилә корганнар, зур нәсел калдырганнар, бөтен каршылыкларга үч итеп, үрчегәннәр... 1862 елда Индерәү авылында инде 2 мең кеше яши, 5 мәчет эшли [Списки населенных мест: 1862. С. 64]. Ә 1894 елда инде халык саны 3 меңгә җитә, 5 мәчет, мәдрәсә була, 5 кибет эшләп тора, атна саен авылда базарлар уза, халык исә игенчелек, терлекчелек, урман кисү, сал агызу, йон эшкәртү белән шөгыльләнә. Кеше ышанмаслык хәл – тагы 10–15 елдан Индерәү халкы инде 4 меңгә җитә, 1912 елда авылда инде 7 мәчет эшләп тора, 4 мәктәп-мәдрәсә була. Авыл халкы арыш, солы, тары, көнбагыш чәчә, моның өчен заманча техниканы файдалана, күп итеп мал тотта, Индерәүдә базарлар гөрләп тора... Авылда эре байлар, зур сәүдәгәрләр, жир биләүчеләр барлыкка килә. Шуларның иң билгелесе, әлбәттә, Мөбин бай Баишев.

Баишевлар йорты каршында куш манаралы мәчет бар, аны Мөбин байның хатыны Хәдичә абыстай салдырган, диләр. Имеш, Баиш бай йорты белән мәчет арасында жир астыннан юл бар икән, дип тә сөйләләр. Гомумән, әйткәнебезчә, Индерәүдә хәзер 5 мәчет бар, аларның барысы да эшләп тора. Авыл халкы динне белә, намаз укучылар, ураза тотучылар да шактый.

Казаннан шактый еракта, кара урманнар уртасында яшәп ятса да, Индерәү авылы милләтебезгә шактый күп гыйлем ияләрен һәм билгеле татарларны биргән. Дөрес, аларның кайберләрен Казанда белеп тә бетермәскә мөмкиннәр, әмма бу кешеләр Пенза төбәге өчен бик билгеле кешеләр, араларында бөтен Россия буенча танылганнары да бар. Алар бүген бөтен ил буенча яшиләр һәм хезмәт итәләр. Араларында галимнәр дә, хәрбиләр дә, эшмәкәрләр дә бар... Гомумән, бу авыл элек тә аягында нык басып торган, хәзер дә яхшы яши. Әйттик, 1970-нче елларда биредә җәнлек фермасы ачып, затлы кеш жанварлары үрчетә башлыйлар, аларның баш саны 50 меңгә кадәр җитә. Зур-зур төзелешләр – урта мәктәп, хастаханә, мәдәният сарае һәм башкалар да шул елларда эшләнә кала. Ул вакытта авыл үзенең суганнары белән дә тирә-юньдә дан тотта. Авылга газ, су кертелгән, урамнарда асфальт җәелгән, йортлар матур һәм төзек, шөһәрдәгедән ким түгел. Авыл башындагы урман читендә ике катлы хастаханә һәм картлар

йорты эшләп тора, аннан ерак түгел урта мәктәптә балалар гөрләтеп укып ята. Индерәүдән читкә китү нык кимегән, киресенчә, элек киткәннәр дә жәннәт кебек туган авылларына янадан кайта башлаганнар. Биредә хәзер заманча сәүдә үзәкләрен дә, эшмәкәрләрнең офис-биналарын да, шәһәрчә ял паркларын да күрергә мөмкин. Шунысын да әйтергә кирәк, Индерка авылында 1959–1962 елларда «Искра» дип аталган газета да чыккан, ул айга ике тапкыр, 500 данә дөнья күргән һәм халыкка бушка таратылган. Мәктәптә бик бай музей эшләп килүен дә әйтергә кирәк. Анда борынгы экспонатлардан алып, халыкның бүгенге тормыш-көнкүреш әйберләре дә урнаштырылган, Индерәүнең узган гасырлардагы тарихы, сугыш чорлары ачык чагылдырылган, милли киёмнәребез, эш кораллары, элеккеге фотолар куелган. Индерәү авылы элек-электән жырға-моңга бай, мәдәниятле авыл булган, шунлыктан, татар галимнәре дә бирегә махсус килеп, бу якларның халык авыз ижатын өйрәнгәннәр.

Шушы берничә гасыр вакыт эчендә Индерәү авылы төрле чорларын узды, аның бәхетле дә, бәхетсез чаклары да булгандыр... Әмма авыл халкының бүгенге тормышы шөкер итәрлек, күпләргә үрнәк булырлык, сөенеп-куанып яшәрлек. «Алар ничек шундый тыныч-имин тормышка ирешкәннәр соң?» – дигән сорауга Пензада яшәүче татарлар болай дип җавап бирде: «Бу авыл гөнаһтан, хәрәмнән бик курка, хәрәм кермәсен, дип, зур сәүдә белән дә шөгыйльләnmиләр, мал артыннан читкә чапмыйлар, үз тырышлыклары белән, булганына канәгать булып, тыныч тормыш алып баралар», – диделәр.

Бистән-Гөлбостан

Бу авыл турында мин телевизордан карап, матбугаттагы язмаларны укып, берәз белә идем инде. Мине бу татар авылының жырлап торган исеме дә, анда сирәк һөнәр ияләре – кое казучылар яшәве дә нык кызыксындырды.

Бистән авылы Пенза өлкәсенең көнчыгыш чигендәге Кузнецк районына урнашкан булып чыкты, биредән Ульяновск һәм Саратов өлкәләренә дә ерак калмый. Районда тагы берничә татар авылы бар, алар арасында әйтелгән Гадел Кутуйның туган авылы Татар Кынадысы һәм Шамил Усмановның туган авылы Татар Пәндәлгесе аеруча билгеле. Бистәннән 2–3 кенә чакрым ераклыктагы, 5 мәчетле, 4 мең кеше яшәгән инде сөйләнгән Индерка татар авылы да тирә-якта бик билгеле авыл. Ә Бистән-Гөлбостан алардан кайсы яклары белән аерылып тора соң, яки ул бу татар авылларындагы бөтен асыл сыйфатларны үзгәлтү туплаганмы – мин шул сорауларга да җавап табарга тырыштым...

Дөрәсен әйтергә кирәк, Бистән авылының тарихы әле тиешенчә өйрәнелмәгән һәм язылмаган. Кайбер чыганаclar буенча, авылга 1650 елда ни-

гез салынган, дилэр, бу дата Бистән авылы башындагы баннер-тактага да язылып куелган. Кайбер риваятьләр буенча, авылга XVI гасырда Темников ягыннан килгән төмән татарлары нигез салган. Тагы да ераграк чорларга китсәк, Алтын Урда, Болгар чорларында ук Гөлбостан дип аталган шәһәр булганлыгы билгеле, әмма аның кайда икәнлеген белүче юк. Бу тирәдәге кырлардан Алтын Урда тәңкәләренә табылуын, бу жирләрнең элек-электән бортас-мишәр, хәзәр биләмәләре булганлыгын истә тотсак, Бистән-Гөлбостан авылының тамырлары бик тирәндә булырга да мөмкин...

Бистән авылы, чыннан да, гөлләр-чәчкәләр үсеп утыра торган бакча-бостанны хәтерләтә. Ул Труев елгасы буена урнашкан, тирә-ягында урман-кырлар, болынлыклар, авыл эчендә саф сулы кизләү-чишмәләр агып ята, күлләре бар, Бистән үзе дә кышларын ап-ак карга, жәйләрен яшеллеккә төрәнә... Авыл йортлары таштан һәм агачтан, бик матур, милли бизәкләр белән эшләнгән, газы-суы кертелгән, юллар яхшы. Авылда 2 мәчет эшләп тора, яңа урта мәктәп бар, биредә татар теле предмет буларак укытыла, күрше урыс авылы балалары да Бистән мәктәбенә йөрәп белем ала.

Әйткәнемчә, Бистән халкының сирәк очрый торган төп һөнәре – кое казу, биредән һәр жәйдә йөзләгән ир-ат, төркем-төркем булып, Мәскәү тирәләренә кое казырга чыгып китәләр икән. Кул көче белән башкарыла торган бу гаять авыр, әмма бик тә изге, кирәкле һөнәр Бистән халкын ашлы да, эшле дә итә, бәрәкәт китерә. Әмма бу эшнең фажига белән беткән очраклары да бар икән – 30–40 метр тирәнлектә жир ишелеп, кое казучыларның шунда күмелеп калган очраклары да булган...

Бистән авылында беркайчан да мәчет эшләвеннән туктамаган. Анда хәзер дә 1895 елда салынган агач мәчет бар, бу мәчеттә хәтта Сталин заманында да биш вакыт намаз укыганнар, ябарга ирек бирмәгәннәр. Халыкның сөйләве буенча, совет заманында да 13 карт бу мәчеттә көне-төне намаз укыган, авыл халкына иман, иминлек һәм бәрәкәт сорап, көне-төне дога кылган. Һәм Бистәнгә менә шул иман, иминлек, бәрәкәт килгән, әлхәмдүлиллаһ! Сугыш вакытында авыл башындагы икенче мәчетне читтән ябарга килгәч, мылтык тотып бер Бистән агае аларга каршы чыккан. «Менә биредә 5 патрон, мәчеткә кагылсагыз, шулар беткәнче сезгә төбәп атам», – дигән. Тегеләр, артларына да карамыйча, авылдан чыгып качканнар, ул мәчеткә дә кагылуы булмаган...

Бүгенге көндә Бистән авылында ике мәчет гөрләп эшләп тора, иске мәчетне дә кушып санасаң, өчәү, дигән сүз. Иске мәчетне кирпеч белән тышлап, 1990-нчы еллар башында яңына өр-яңа таш мәчет салып куйганнар, алар икесе дә эшләп тора. Бу мәчетләр тоташтырылган, икесе үзе бүрәнәдән тора, ә яңасының өчә агач белән тышланган, бик нурлы, ямьле мәчетләр. Ирләр һәм хатын-кызлар залы гаять зур, аерым, аларда

көн саен биш вакыт намаз укыла. Шулай ук мәчет каршында мәдрәсә эшли, дини дәрәсләр уздырыла. Бистән авылыннан Хажда булучылар да шактый икән, шулай ук Россиянең һәм ислам илләренең дини уку йортларында белем алучылар да бар, алар исә алган белемнәрен авылдашлары белән дә уртаклашалар.

Мәчет янында гына Бистән балалары өчен аерым бинада «Мөселман балалар бакчасы» ачылган, бирегә өйләдән соң дин сабаклары алырга, уйнарга һәм тәмле итеп ашарга жыеналар. Монда сабыйлар кечкенәдән Аллахны белеп, Аның нигъмәтләрен танып үсәләр, бу балаларның иманлы, тәүфыйклы буласылары бүгеннән үк күренеп тора. Бу мәдрәсә-бакчаларның барысын да мәчет тотта. Шулай ук авылның икенче башында тагы бер мәчет төзегәннәр, анда да биш вакыт намаз укыйлар.

«Милләтнең нинди икәннән беләсез килсә, аның хатын-кызларына кара», диләр. Ә Бистәндә хатын-кызлар дини, әдәпле, эшчән булып күренде миңа. Алар намазын да укыйлар, балалар да үстерәләр, тормышны да ирләре белән бергә алып баралар. Хатын-кызлар турында сүз чыккач, авыл чишмәсендә – кизләүдә күргәннәремне язып үтәсем килә. Әйткәнемчә, Бистән йортларына су кертелгән, мунчасы, ванна-душлары – барысы да өйдә, чит ил кер юуу машиналары да эшләп тора. Әмма Бистән хатын-кызлары юган керне кизләүгә төшеп чайкыйлар икән. Мин анда салкын кыш көне бардым, кизләү улагында чиратлап кер чайкаган татар хатын-кызларын күреп, гажәпкә калдым. Аларны ирләре машина белән тау астына төшереп куя һәм көтеп тора, хатын-кызлар исә галош һәм перчаткаларын киеп, боздай салкын суда кер чайкыйлар... «Болай кер чиста була, порошок исе килми, аллергия булмый, юган киёмнәрдән табигать исе, салкын һава исе килеп тора», – диделәр алар елмаеп. Бүгенгесе көндә Бистән хатын-кызлары кебек мондый уңган, булдыклы, тырыш, чиста хатын-кызлар дөньяда бик аз калгандыр, мөгаен... Ә ирләре турында инде әйтеп тә тормыйм – алар 30–40 метр тирәнлеккә көрәк белән казып төшеп, кешеләрне сулы итәләр, могжиза тудыралар, дөньяга бәрәкәт китерәләр! Аллахы Тәгалә аларны рәхмәтләре белән сакласын һәм якласын иде!

Бистәндә мин тагы бер нәрсәгә игътибар иттем – биредә халык бик тырыш булса да, башка мишәр авыллары кебек, чәчрәп, күзгә кереп тормый, аларда ниндидер бер тыныч тыйнаклык бар. Телләре, сөйләшүләре дә әдәби телгә бик якын, мишәрлек белән казанчалык арасында. Алар үзләре моны мәктәп, Казан ягыннан килгән татар теле укытучылары тәэсире, дип аңлаталар, бигрәк тә инде мәрхүмә булган Мөршидә ханым Рәхмәтуллинаны олылап искә алалар. Чыннан да, телебез, динебез өчен, мәктәпләрдә татар телен саклап калу өчен, Татарстаннан татар теле укытучысы булып килгән Мөршидә ханым тиңе булмаган эшләр башкараган, авыл халкына

милли һәм дини үрнәк күрсәтеп, бу дөньядан китеп барган, сүзләребез аңа дога булып барсын иде! Авыл халкы мине дә аңа охшатып каршы алды, «Безнең Мөршидә ападан соң татарча болай матур итеп сөйләүчене ишеткәнебез юк иде», – диделәр. Эчкерсез сүзләре өчен рәхмәт аларга.

Бистән авылында мине сокландырган тагы бер нәрсә булды – биредә авылның баш-башына, чишмә юлына һәм мәчет янына Корьән аятьләре һәм хәдисләр язып, дүрт зур баннер-такта куелган. Бу да бик сирәк күренеш, моны башка урыннарда да кулланырга кирәк.

Бистән-Гөлбостан – мәгърифәтле авыл, аның үз язучылары, көй чыгаручылары бар. Әйтик, шушы авыл кешеләре Хәсән Патрай һәм Кәбир Нигъмәти 2005 елда «Безнең Бистән – Гөлбостан» дип аталган китап бастырып чыгарганнар, ә 2010 елда «Гюль-Бустан – Цветущий сад» дип аталган затлы фотоальбом дөнья күргән. Авылның үз жыры да бар, ул «Сагындым сине, Бистән» дип атала, аның сүзләрен Ринат Шабакаев, көен Кәбир Нигъмәтжанов язган.

Әйтергә кирәк, нәсел җепләре бу авылга бәйле, төрле юнәлешләрдә халыка хезмәт күрсәтүче шактый милләттәшләребез бар. Бистән-Гөлбостан да үзенең талантлы, тырыш уллары белән горурулана ала.

МОРДОВИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ

Бүгенге көндә Мордовиядә 67 татар авылы бар. Әлбәттә, берничә баруда гына бу татар авылларын йөрөп бетерү мөмкин түгел, алай да мин аларның кайберләрендә булдым һәм укучыларга шул хакта мәгълүмат бирәсем килә. Темников районында гына да 15 татар авылы бар: *Айки, Зур Татар Карае, Боркас, Верәс, Янак, Янгураз, Идәй, Кечкенә Татар Карае, Митрәл, Сухово, Тархан, Татар Адае, Татар Акашы, Татар Тювие, Шурбино*. Алар үзәктән бик еракта, кара урман эчләрендә булуга карамастан милләт булып сакланып, татар булып яшәп яталар. Заман җилләре борынгы мишәр-татар авылларына да кагылып үткән, дингә һәм миллилеккә зур зыян салган, әмма халыкны барыбер юкка чыгара алмаган.

Темников каласы һәм төбәктәге татар тарихы

Темников шәһәре Мордовиянең иң көнбатышына, Түбән Новгород чигенә урнашкан кечкенә генә кала булып чыкты. Шәһәргә кергәндә үк, «Темниковка 1536 елда нигез салынган», дип язылган биек стела тора. Әйе, бу чыннан да шулай, ә аңа кадәр Темников-Төмән-Кала биредән 8 чакрым ераклыкта, Мокша елгасының сул ярына урнашкан булган. Ул урында хәзер Старый Город дип аталган урыс авылы. Иске Темников-Төмән шәһәре тау башында һәм түбәндәге үзәнлектә урнашкан булган. Хәзер ул урыннар инде бушлыкка әйләнгән, казу эшләре дә алып барылмый, килеп өйрәнүче дә юк. Авылда, нигездә, урыслар яши икән,

соңгы вакытта Саровтан жәйге ял өчен йорт сатып алучы татарлар да күренә башлаган.

Старый Город авылында *Тенишев, Рязанов, Кадомин* фамилияле урыслар да бар икән, бу исә биредә хан заманнарыннан калган татарларның чукундырылуы һәм урыс милләте составына күчүе турында сөйли. Шунысын да әйтергә кирәк, бу яклар бик иртә урыс кул астына керә, Алтын Урда заманында ук Мишәр Иле, ярлык белән, Мәскәү кенәзләренә тапшырыла. Бу хакта тарихчы Галимжан Орлов китабында танышып була (Кара: [Орлов: 1992. С. 7]). Кызганычка каршы, без Иске Темниковтагы татар тормышы турында бик аз беләбез, югыйсә, ул биредә милли һәм дини үзәкләрнең берсе булган бит. Иске-Калада инде меңәр еллар буге тормыш барган, ә Мишәр Иле (Мещера) турында урыс елъязмаларында 859 елда ук теркәлеп калдырылган. Иске-Кала бик матур һәм жайлы урынга урнашкан – урман белән капланган сөзәк таулар, аста мул сулы Мохша елгасы агып ята, ул, бөтен Мишәр Илен үтеп, Наручатлар аша Рязань – әржән (эрзя) жирләренә ашыга... Елга буен куе әрәмәлекләр, болынлыклар каплаган, монда мал йөртәргә дә урын бар, тау өстендә урманнарны төпләп, иген чәчәргә дә мөмкинлек булган. Борынгы бортас-мишәрләр аучылык белән дә, игенчелек, терлекчелек белән дә, умартачылык белән дә шөгыльләнгәннәр, кирәк чакта, яу да чапканнар, шәһәрләр-авыллар төзөгәннәр, эш һәм сугыш кораллары ясаганнар, ныклы нәсел калдырганнар...

Темников татарлары, бигрәк тә морзалар, мишәр түрәләре бу чорда начар яшәмиләр. Мәскәү алып барган сәясәتكә хәерхәһ булганнары һәм урыс патшаларына дөньяны яулап алырга ярдәм иткәннәре өчен, мишәр-татарларга вакытлыча тимиләр. Сәид Еникеевның китабыннан күренгәнчә, 1597 елда Темников өязендә татарларның 443 биләмәләре була, 1612 елда бу сан инде 475кә житә. Ә Темниковның үзендә исә бу чорда 163 татар йорты, 172 урыс хужалыгы була, күрәсез, урыс гаскәриләре һәм чиркәү әһелләре хисабына, аларның шәһәрдә саны артканнан-арта бара. 1625 елда инде Темниковка воевода итеп тә урыс кешесен куялар, аның кул астында 388 татар морзасы хезмәт итә [Еникеев:1999].

Темников музеедагы мәгълүматлардан күренгәнчә, 1678 елда төбәктә 57 Еникеев фамилияле морза, 50 – Акчурин, 32 – Дәүләткилдеев, 31 – Кудашев, 19 – Тенишев, 18 – Бибарсов, 17 – Тугушев, 15 – Дашкин, моннан тыш берничә Кугушев, Мансырев, Дивеев, Ишеев, Кулунчаков һәм Шихмаметовлар булган. Татар-мишәр морзаларының барысы да дип әйтерлек тирә-юньдә зур жир биләмәләренә, авылларга ия булалар.

Бүгенге Темников каласын урыс шәһәре, дисәң дә ярый. Шәһәрдә барлыгы 8 меңләп кеше яши, районда – 23 мең. Район халкының 60% – урыслар, 30% – мордвалар, 8% татарлар тәшкил итсә, шәһәрдә

күпчелек урыслар яши. Темниковта татарның үзе дә, эзе дә күренми, биредә мәчет тә, татар зираты да юк, мөселман мәете булса, күрше татар авылларына алып кайтып күмәләр икән. Шәһәрдә татар мәктәбе турында сүз дә була алмый, биредә хәтта милли оешмалар да юк! (Ниһаять, соңгы елларда Темников шәһәрендә дә мәчет салынганлыгы билгеле булды. – Ф.Б.)

Тарихтан билгеле булганча, әле XVII–XVIII гасырларда да Темников шәһәрендә меңләгән татар яшәвенә, мәчетләре, мәдрәсәләре булуга карамастан, бүген исә бу тарихның эзе дә калмаган. Шәһәрдә ник бер урам татар исемен йөртсән, ник бер йортка татар тарихы буенча такта кадаклансын! Югыйсә, биредә урысларга Казанны, Әстерханны, Себерне, Нугай Урдасын яуларга ярдәм иткән татар морзалары яшәгән бит, алар урыс гаскәре сафларында Европага, Кырымга, Төркиягә яу чапканнар, Рәсәйне дәүләт буларак саклап калырга ярдәм иткәннәр. Һәм мәңгегә онытылганнар... Бәлки шулай булырга тиештер дә, чөнки бу татарларны үз милләттәшләренә, мөселманнарга каршы файдаланганнар да, кирәкләре беткәч, тарихтан сызып ташлаганнар... Алар урысларга кирәкми, татарлар да милләтнең бу фажигасен искә төшерергә яратмыйлар.

Бүгенге Темников шактый фәкыйрь шәһәр булып чыкты, анда промышленность та юк, төзелешләр дә алып барылмый. Биредә бер генә югары уку йорты да юк, шул ук вакытта правослау үзегә төзеп куйганнар, чиркәү эшләп ята. Шәһәрне мәдәни яктан да алга киткән, дип әйтмәс идек, бөтен Темниковка бер китап кибете таба алмадым, жирле универмагның бер почмагында китаплар саталар, әмма алар арасында Темников турында ник бер китап булсын!

Ярый ла 1901 елны чукындырылган татарлар – Ишеевлар, Кулунчаковлар, Чуриловлар, Ушаковлар тарафыннан нигез салынган Туган якны өйрәнү музейе бар икән. Музей үзе исә адмирал Федор Ушаков исемен йөртә, ул биредән ерак булмаган Санаксар монастыренда жирләнгән. Музейда исә төбәк турында китап түгел, буклет яки юлкүрсәткеч-путеводитель дә юк булып чыкты. Күренеп тора, биредә китап язучу, китап чыгаручы кебек культура юк, тарих бер калыпка салынган, аңа яңа караш та, яңа эзләнүләр дә юк. Алай да, бу музейда татар тарихын барыбер әйләнеп үтә алмаганнар, экспонатларда милләтебезнең үткәне шактый чагыла, аларны күрә һәм танып белергә генә кирәк... Музейда Темников өязендә яшәгән татар морзаларының исемлеге дә, татарлар белән бәйлә кайбер патша фәрманнары да, татар морзаларының нәсел шәжәрәләре һәм рәсемнәре дә куелган. Әйтик, иң түрдә Ринат Шаһгали улы Кудашевның нәсел шәжәрәсе, Россия дворяннар союзы тарафыннан бирелгән дипломы, үз фотосы һәм борынгы татар гаиләсе фотосы куелган, боларны музейга Ри-

нат әфәнде үзе тапшырган булырга тиеш. Ә менә башына калфак, өстенә милли күлмәк һәм камзул кигән кызның татар икәнлеген язмаганнар, музей хезмәткәрләре аның турында «Портрет неизвестной», диделәр. Тарихи хезмәтләрдә берәз актарынгач, бу туташның Софья Петровна Ишеева булырга тиешлеге ачыкланды, аның рәсеме 1881 елда ясалган булган. Бәлки бу Софья-Суфия чукуындырылган татар булгандыр, әмма киёмнәре нәкъ безнеңчә, казан татарларыныкы кебек – башта калфак, өстә милли камзул, озын җиңле кие зәңгәр төстәге күлмәк, бармак саен алтын балдак... Темников районында бүген дә Тенишев, Енгальчев кебек татар фамилиясен йөрткән урыслар барлыгы беленде, бу шушы төбәккә генә хас күренеш икән. Шуңа ук вакытта Үзбәковлар, Урусовлар, Мамлеевлар, Акбулатовлар, Агисевлар фамилиясен йөрткән татарлар Темниковта бүген дә яшәп ята...

Итәк

Темниковтан ике генә чакрым ераклыкта Итәк шәһәрлеге булган, бу турыда шәһәр музеенда да күп мәгълүмат бар. Бу урында татар каласы булган, бәлки Темниковны да иске урыныннан нәкъ менә шушы Итәк шәһәре өстенә күчереп салганнардыр. Биредә кешеләрнең безнең эрага кадәр мең ел элек үк яшәгәннәре билгеле, бу хакта шәһәрлек урыныннан табылган күп санлы борынгы табылдыклар сөйли.

«Итязовское городище. Один из древнейших памятников нашей страны, – дип язылган Темников музеендагы тактада. – Раскопки 1951 и 1965 гг., на основании найденных предметов, позволили установить, что впервые оно было заселено еще за тысячу лет до нашей эры; потом до VIII–IX вв. нашей эры и в третий раз – в XIII или XIV в. Здесь жили последовательно русские, мордва, татары. Курган на краю городище имел сторожевое назначение».

Әйе, биредә татарлар яшәгәннән без үзәбез дә яхшы беләбез, шәһәрлекнең исеме дә, аннан табылган борынгы әйберләр дә татарлыкларын кычкырып торалар. Мишәр-татарларның биредә урыска хәтле үк яшәгәннәре дә билгеле. Итәкнең татар шәһәрлеге булуын Мордовия энциклопедиясе дә танырга мәҗбүр (Кара: [Энциклопедия: 2004. С. 370]).

Кызганычка каршы, узган гасыр урталарында Темников музейе ябылып тора һәм андагы табылдыклар Сарански шәһәренең Туган якны өйрәнү музеена озатыла. Хәзер аннан Итәк шәһәрлеге табылдыкларын эзләп табуы шактый кыен. Алай да, археолог Альфред Халиковның югарыда телгә алган хезмәтенә таянып, без Туктамыш ханның Итәктән табылган мөһере турында фикер йөртә алабыз: *«XV–XVI гасырларда монда мордвалар һәм төрки халык яшәгән авылларны биләүче йомышлы морзаларның җирләре урнашкан булган, – дип яза ул. – Бу тору җирләренең кайберләре, мәсәлән*

Итэк шәһәре, феодаль кирмәннәр (замоклар) тибында булган булырга мөмкин. Әлеге шәһәр калдыгында Туктамыш исеме язылган бик әһәмиятле тамга (мөһер) табылган» [Халиков: 1974. 102 б.].

Дөрөсен әйткәндә, Итэк шәһәре тулысынча өйрәнелмәгән, тарихта үзенең лаеклы бәясен алмаган әле. Моның төп сәбәбе – аның татар тарихы белән бәйле булуында. Казанның бу якларга кулы житми, ә мордва галимнәренә татар тарихы кирәкми. Шуңа күрә биредә татар тарихы белән бәйле урыннарны ачалар да ябалар, ул турыда шауламыйлар, язмыйлар, күтәрмиләр. Яки, киресенчә, мукшы тарихы белән бәйләргә тырышалар. Мәскәү, урыс галимнәре исә бу хәлне күрмәмешкә салыналар, чөнки бу илдә татардан кала берәүгә дә татар тарихы кирәк түгел...

Тархан

Темников шәһәрәннән ерак түгел, олы юл өстендә, Тархан авылы урнашкан. Бу авыл бик борынгы булырга тиеш, зиратның борынгылыгы, кайбер фамилияләрнең нәсел шәжәрәләрендә 1444 елдан ук күрсәтелүләре, аерым традицияләр шул хакта сөйли. «Список населенных мест Пензенской губернии» (1869) дигән хезмәттән күренгәнчә, авылда ул вакытта ук 63 хужалык булган, бу – кимендә 300–400 кеше яшәгән, дигән сүз. Тархан авылы хәзер дә шул чама, анда 300дән артык кеше яши, күпчелеге татарлар, килгән урыс-мукшылар да бар икән. Авылда җирле хакимият урнашкан, урта мәктәп, 2 мәчет, медпункт, почта, кибетләр бар. Шунысын да әйтергә кирәк, Тархан авылы – районда татар теле предмет буларак укытыла торган бердәнбер авыл.

Ә инде дин мәсьәләсенә килгәндә, авылда 2 мәчет булса да, намаз укучылар бик аз. Ул мәчетләрнең искесе мәет кирәк-яраклары өчен склад булып тора, икенчесе әле яңа, гасыр башында гына ачылган.

Авылның исемеңнән үк күренгәнчә, биредә борынгыдан ук хан ярлыгы бирелгән тарханнар, идарәчеләр яшәгән булырга тиеш. Шакиржан хәзрәт Кутыев исә бу тирәдә ханнар яшәгән, дип бара, аларның зиратлары да биредән 12 чакрымнар ераклыкта икән. *«Без иң беренче шул зиратта яткан ханнарның рухы өчен дога кылабыз, – диде ул. – Ул урын “Палдеж зираты” дип атала, элек анда татар авылы булган. Бер ханның хәтта аяк очына атын да күмгәннәр, башка кабергә, әлбәттә... Ул зиратта бер генә хан күмелмәгән, дип сөйлиләр иде...»*

Бу яктагы татар морзаларын атлары белән бергә бер зиратка күмүләре турында урыслар да язып калдырган. Әйтик, күршедәге Ельников районы тарихына багышланган китапта бу турыда кызыклы мәгълүмат бар: *«Один из первых исследователей истории Краснослободского уезда – священник Иван Беляев записал множество интересных легенд и преданий. Княгиня Анна Алексеевна Еникеева поведала ему историю о*

своем предке – татарском князе Еникее: “...Долгое время Еникей был воеводой Темникова, ходил с Грозным на Казань и был за то пожалован царской милостью; и он умер татарин... Был похоронен близ деревни Сафаровки, около рощи, в особом склепе. По его завещанию, над могилой в глухом, бездверном стойле (корм подавали через особое отверстие) был заложен его любимый конь, невольный затворник по слову деспота-господина”». Татарларны атлары белән бергә күмү бик борынгы мәжүси чорларда да булган, мөгаен, бу як бортас-мишәрләрнең дә каннарында шул сакланып калгандыр...

Тюви (Тви)

Темниковтан ерак түгел тагы ике татар авылы – Тюви (Тви) һәм Татар Карае урнашкан. Шунысы үзенчәлекле, Татар Тювие авылы Рус Тювие белән кушылып беткән һәм картада, Мордовия энциклопедиясендә бары тик Русское Тювеево буларак кына күрсәтелгән. Югыйсә, биредә яшәүче халыкның яртысы – татарлар! Хәер, Мордовия энциклопедиясе урыс авылының татар авылы нигезендә барлыкка килүен танырга мәжбүр: *«Русское Тювеево, деревня, сельский административный центр в Темниковском районе, – дип яза алар. – Название антропономии от тюркского имени Тювей. Возникло в татарском населенном пункте как русская община, которая во 2-й пол. XIX в. стала называться деревня Русское Тювеево. В “Списке населенных мест Тамбовской губернии” (1866) Русское Тювеево – село казенное и владел из 164 дворов Темниковского уезда»* [Энциклопедия: 2004. 266 б.].

Безгә калса, заманында бу бары тик татар авылы гына булган, чукындырулар нәтижәсендә, авыл икегә бүленгән. Чөнки чи урысларга татар авылына килеп утырудан бер мәгънә дә юк, Тюви авылының бер өлеше, чукындырулар сәбәпле, башта – христианлашкан, аннан урыслашкан булырга тиеш. Хәер, биредә урыс дигәннәре дә татарча сөйләшә булып чыкты, һәрхәлдә, муенына тәре аскан бер урыс ире безнең белән саф татарча сөйләште, аның йөзе дә татарныкы иде. Авылда башкалар да бер-берләреннән әллә ни аерылмый, ә хакимият өчен алар барысы да – урыслар инде...

Алай да, биредә татарлар яшәгәннен искә төшереп, авыл уртасында мәһабәт таш мәчет балкып утыра. Аңа кимендә йөз ел, диделәр, Мәскәүдә яшәүче бер игелекле авылдашлары кайтып, борынгы мәчетне яңадан торгызган. Әмма биредә намаз укучылар юк, шуңа күрә мәчет бикле тора. Авыл нинди зур булса да, биредә мәктәп юк, башта аны Итәк дигән урыс авылына күчәргәннәр, аннан – Темниковка. Авыл сабантуйларның да нәрсә икәннен белми, татар артистларының да бирегә килгәне юк икән. Кыскасы, тагы бер татар авылы күз алдында урыс сазлыгына

батып бара, дингә тотынып исән калырга мөмкинлекләре булса да, мәчет тә, жаннары да буш тора...

Татар Карае

Биредә Карайлар да өч булып чыкты – Бәләкәй Татар Карае, Рус Карае һәм без бара торган Зур Татар Карае. Бәләкәй Татар Карае урысның белән кушылып беткән, дияргә була, алар картада да бер авыл итеп күрсәтелгән. Ә менә Зур Татар Караен беркем белән дә бутап булмый, аны урыс авылынан тирән чокыр аерып тора, татар авылы айлы чишмә белән башланып китә, манаралы мәчет белән дәвам итә... Исеме Зур Татар Карае булса да, бу авыл әллә ни зур түгел, анда нибары алтмышлап хужалык бар икән, аларда 150ләп кеше яши, диделәр. Барысы да татарлар, бу авылда урыслар яшәми. Минә Зур Татар Карае авылы үзенә төзеклеге, матурлыгы, тәртибе белән таң калдырды! Биредә һәр йорт курчак өен хәтерләтә, төзелеше, бизәкләре музейга куярлык дәрәжәдә камил һәм соклангыч иде! Без әле авылга килгәч тә, керәсе урыннарыбызга кермичә, озак кына шул йортларны фотога төшереп йөрдек...

Зур Татар Карае – урман эчендә утырган жыйнак кына авыл, Саров атом шәһәре бик якин булып чыкты.

Әйе, Зур Татар Карае авылы – нурлы, иманлы авыл, биредә мәчет эшләп тора, жомга намазлары укыла. Авылда элек башлангыч мәктәп булган, аны Рус Караена күчәргәннәр. Югыйсә, Рус Караенда балалар юк дәрәжәсендә, ә Зур Татар Караенда һәр гаиләдә өчәр бала икән. Авылда яшыләр күп, биредә читкә китмиләр, халыкның күпчелеге ит белән сәүдә итә, тирә-як шәһәрләренә хәләл ит белән тәмин итә. Бу да бик саваплы эш, шуңа күрә халыкның тормышы тәртипле һәм бәрәкәтле. Әйткәнемчә, халык мул яши, газ, су өйләргә кертелгән, йортлар бай, һәр гаиләдә 2–3 машина.

Татар Караеның тарихы белән кызыксынып, авылның иң өлкән кешеләре белән танышырга уйладык. Алар Фәридә апа Сәләхова һәм Әлфия апа Поздняковалар булып чыкты. Соңгы фамилия сезне гажәпкә калдырмасын, чөнки биредә ярты авыл Поздняковлар фамилиясен йөртә, шулай ук Ялышев, Кичемасов, Чекашевлар да шактый. Мин урыс фамилияләрен чукундырудан калмадымы икән, дип кызыксындым. Авыл халкы бу турыда төгәл генә белми булып чыкты, Зур Татар Караенда чукундыру булмаган, дип баралар. Бөтен тирә-юндә булгач, ул биредә дә килеп житкәндер инде, әмма моны өйрәнүче юк. Безнең өчен бу авыл халкының бүген татар-мөселман булып калуы кадерле. Минем фикеремчә, бу тирәдәге татар авылларына нигезне борынгы гасырларда ук Сарыкылыч-Саровтан күчкән татарлар салган булырга тиеш, ягъни, бу авылларга кимендә 500–600 ел. Шулай ук борынгы Итәктән һәм

Тәмән-Темниковтан да күчеп утыручылар булгандыр мөгаен, чөнки алар кул сузымында гына.

Интернетның Темников районы буенча сәхифәсендә дә Зур Татар Карае авылының борынгылыгы белән килешәләр, ана XVI гасырда нигез салынган, дип баралар. Алар язуынча, авылның исеме Акчура Караев атлы татар морзасы белән бәйлә икән: *«Деревня Большое Татарское Караево – татарское село в Темниковском районе, – дип яза алар. – В “Списке населенных мест Тамбовской губернии” (1866) Татарское Караево – село казенное из 51 двора Темниковского уезда. Основано в XVI в. служилыми татарами на Темниковской засечной черте юго-восточной границе Российского государства. В “Книге письма и дозору Ивана Усова да Ильи Дубровского 1614 г.” сообщается, что в деревне Караеве Алмамбет, Акбулат, Качура Агишевы и другие имели земельные владения. Название-антропоним: в царской грамоте об учинении сыска в Адарове поместья князь Акчюрина в 1685 г. о человеке, закрепившем свое имя за населенным пунктом, сообщается: “За Алмакаем Теребердыевым поместье, что преже сего за князь Акчюрою Караевым”. Имена и фамилии Караевых закрепились за многими населенными пунктами Тамбовской губернии: деревня Татарское Караево и Русское Караево в Темниковском уезде; село Карай (Пущино), сельцо Карай (Молчановка), село Архангельское Карай (Салтыково), деревня Нескучный Карай, деревня Новоселенный Карай (Алтуфьевка), село Сухой Карай (Петровское), и село Сухой Карай (Арбеньевка) Кирсановского уезда, деревня Сухой Карай (Трескино), деревня Карайчик (Васильевское) Борисоглебского уезда».* (Интернеттан алынды.)

Күрәсез, Карай исемен йөрткән авыллар күп булган, алар соңыннан барысы да урыс атамасын йөртә башлаган. Ягъни, бу Карай авылларында яшәгән татарлар да, чукундырылганнан соң, әкрәнләп урысларга әйләнгәннәр, яисә, күчеп киткәннәр, дигән сүз. Зур Татар Карае авылы янәшәсендәге Рус Карае да күктән төшмәгән, чукундырылган татарлардан барлыкка килгән авыл булырга мөмкин. Бу тема бөтенләй өйрәнелмәгән килеш кала бирә.

Латыш, Латышовка

Мордовиянең Кадошкин районына кергән ике татар авылына юл тоттык, аларның берсе – Латышовка, икенчесе – Иса авыллары. Латыш авылында күренекле галим Рәшит Сүнәевның этисе, Исада – әнисе туып үскән. Латыш шактый зур, тәртипле татар авылы булып чыкты, ул олы юл өстенә урнашкан, газы-суы кергән, хакимият үзәге үзләрендә, урта мәктәп, мәчет, клуб бар. Авылда 650 кеше яши икән, халык игенчелек һәм малчылык белән шөгыльләнә, фермерлары да бар, 600 чакрым

ераклыктагы Мәскәүгә барып эшләүчеләр дә бар. Шулай ук район үзегенә якынлыгы, ерак түгел электротехника заводы булуы, Кадошкинода Голландия технологиясе белән роза чәчәкләре үстерүче теплицаның эшләп торуы да авыл халкына файдалы. Халыкның милли ягы да көчле булып чыкты, биредә саф татарча сөйләшәләр, сабантуйлар уздырыла, Казаннан артистлар да килеп, татарча тамашалар күрсәтеп китәләр икән.

Без авылның тарихы, бигрәк тә аның ни өчен Латышовка дип аталуы белән кызыксындык. Кайберәүләр әйтүенчә, бу исем, имеш, әсир ителгән латышлардан калган, әмма авыл халкы моңа каршы, алар авыл атама-сын һәм тарихын Алтын Урда татарлары белән бәйлиләр. Бу исем, шулай ук, янәшәдә аккан Потиш елгасы белән дә бәйле булырга мөмкин, чөнки «л» һәм «п» тартыкларының чиратлашуы фәндә күзәтелә торган күренеш. Мәктәп музееда исә без Латыш авылының кыскача тарихы белән дә таныша алдык, аны мәктәп укучысы *Байчурин Рафаэль* башкарган булып чыкты. *«Село Латышовка было основано в 1669–1670 гг., – дип яза ул. – Владели им татары Латышове – выходцы из Темниковского уезда. В так называемой десятне 1669–1670 годов говорится, что вместе со своим отцом станичную службу на Инсарской пограничной сторожевой черте нес мурза Осташко Латышев. Однако есть и другое мнение – что первопоселенцами Латышовки были исключительно татары – выходцы из Золотой Орды периода ее распада. До середины XVIII в. село называлось “Новые Выселки”. В 1864 г. насчитывалось 217 дворов, в которых жили 1470 жителей. 1642 человека насчитывалось в 1938 г.. В 1970 г. жителей 1000 человек. В 2008 г. 261 двор, из которых 248 жилых, жителей 607 человек. Родилось 7 детей, умерло 14 человек»* [Байчурин Рафаэль. Кулъязма хезмәт].

Әйе, бу авыл шактый борынгы булырга охшаган, анда узган гасырларда ук меңләгән кеше яшәгән. Латыш авылы Темников һәм Наровчат шәһәрләре арасына урнашкан, бирегә кайсыннан килеп тә мишәр-татарлар урнашкан булырга мөмкин. Мин авылдагы фамилияләргә дә игътибар иттем – Талдытовлар, Симаевлар, Турчаевлар, Хансәяровлар, Алешовлар, Алдаркиннар, Потишевлар, Сюняевлар, Байчуриннар, Кодряковлар, Долоткозиннар... Болар арасында бик борынгылары да, яңараклары да бар, урыс фамилияләре дә очрый. Мин авылда чукындыру булу-булмавы белән дә кызыксындым, моңа төгәл җавап бирә алмадылар, ә менә күрше Поляны (Иса) авылында чукындыру булган булырга тиеш, диделәр. Әмма бу тема беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән.

Урта мәктәптә музей да бар, ул авылның һәм халыкның узгандагы һәм бүгенге тарихын чагылдыра. Мәктәпнең үзенә дә йөз ел булып чыкты, ул Хәсән мулла салдырган мәдрәсә бинасына урнашкан. Ә Хәсән мулланың

үзен 1918 елда комсомоллар үтерә һәм мәктәп-мәдрәсәнең идән астына яшереп куялар. Соңыннан исә Хәсән мулланы табып, зиратка күмәләр, мәдрәсәсен мәктәп итеп алалар. 1970 елларда яңа мәктәп салына. Биредә татар теле укыту беркайчан да бетмәгән, хәзер дә татар теле һәм әдәбияты укытыла икән. Латыш авылы балалары Казанда һәм Саранскида татар теле буенча олимпиадаларда катнашып, алдынгы урыннарны алып кайтканнар. Һәр елны мәктәпне тәмамлаучыларның 60–70% югары уку йортларына керә икән, укытучыларның исә барысы да шушы мәктәпне тәмамлаучылар. Өйткәнәбезчә, дөньякүләм танылган галим Рәшит Сюняевның нәсел тамырлары – шушы авылдан. Латыш авылы шулай ук данлыклы якташлары галимнәр Хәлил Сюняев, Шамил Әхмәтов белән дә горурлана алалар.

Иса авылы

Ул Иса елгасы буена урнашкан зур гына татар авылы булып чыкты. Авылның үзәндә жирле хакимият урнашкан, 9 еллык мәктәп, мәчет, клуб, шәхси кибетләр, газ-су кертелгән, жирләрнең күпчелеген Мәскәү фермерлары алган. Авылның тарихы махсус өйрәнелмәгән, халыкның сөйләве буенча, аңа нигезне Темников татарлары салган, сөйләмнәре дә аларга якын икән. Иса авылы карталарда нигәдер Большая Поляна дип күрсәтелгән.

Авил белән танышуыбызны мәчеттән башладык. Ул бик матур урынга, күл буена урнашкан, шуңа күрә «Күл мәчете» дип атала. Элек бу авылда 7 мәчет булган, чөнки авылда халык күп яшәгән, мөхәлләләр дә, байлар да күп булган. Шунысын да әйтергә кирәк, узган гасырларда мондагы мәчет күл эчендә, свайлар өстендә торган, аны коммунистлар заманында юк иткәннәр. Шулай ук шушы мәчетләрне салдырган һәм үз акчасына тоткан Усман байны да коммунистлар атып үтерә. Усман байны Николай патшаның киңәшчесе булган, дип сөйләләр, ул заводлар тоткан, авылына да нык ярдәм иткән, күперләргә хәтле салдырып калдырган. Авылның хәтта үз гидростанциясе дә булган икән.

Иса авылы хәзер дә үзенең атаклы якташлары белән горурланып яши. Иса авылыннан чыккан шәхесләрнең иң билгелесе – ул суыр жырчы һәм халык көйләрен туплаучы Абдулла ага Кротов иде. Казан шәһәренең Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында Абдулла Кротовтан язып алынган йөзләгән татар халык жырлары саклана. Алар арасында ерак тарихка караганнары да, мишәр-татарларның бүгенге тормышын чагылдырганнары да бар. Шулар арасында, әлбәттә, бу якларда узган заманнарда иң популяр булган «Әбделмән купич» жыры. Шушы жырны бүген дә бу якларда бик яратып башкаралар. Риваятьләр буенча, имеш, Әбделмән купич ялган акчалар ясаган һәм шуның өчен

кәтер киткән. Әмма аңа яла яккан булулары да бар, чөнки Рәсәй империясе һәрвакыт күренеп торган татарларны юк иткән, ул патша заманында да шулай булган, советлар да беренче булып Усман бай кебек кешеләрне тотып атканнар, бүген дә татарларны яратмыйлар... Чөнки бу илгә, бу империягә бай татар да, укымышлы дини татар да кирәкми.

Иса авылының мәчетендә булып, намаз да укыдык. Биредә жомга намазларына 30–35 кеше йөри икән, бу аз түгел, әлбәттә. Авылда 1906 елда ук мәдрәсә булган, 1913 елда исә авылда яшәүче мең ярым кешенең 158е гарәпчә укый-яза белгән. Күренеп тора, Иса авылы элек-электән мәгърифәтле, традицияле авыл булган. Исадагы фамилияләргә дә игътибар иттем, алар – Долотказиннар, Кильдеевлар, Тумпаровлар, Мангутовлар, Капкаевлар, Маракаевлар, Яналеевлар, Әлмәшевлар һәм башкалар... Авылда чукындыру булганмы-юкмы – әйтүе кыен, әмма урыс фамилиясен йөртүче татарлар бар. Кыскасы, авыл тарихы өйрәнелмәгән һәм күп нәрсәләр ачыклау көтә. Әмма Иса халкы төшөп калганнардан түгел, тырышып-тырмашып тормыш итеп ята, телен онытмаган, динен булдыра алганча тота. Аллахка тагы да ныграк якынайсалар, Аллаһ та аларга якынаер, иншаллаһ, ярдәменнән ташламас!

Әзүркә

Бу авыл – дөньяда мин белгән иң дини татар авылы. Әзүркә авылында берничә тапкыр булдым, дини халкы белән мәчеттә тәрәвих намазлары укыдым, милләттәшләремдә кунак булдым. Аларның бәрәкәтле тормышларына карап, тагы бер тапкыр сокландым. Биредә яшәүче 3 мең кешенең барысы да дип әйтерлек, биш вакыт намаз укый, ураза тота, авылда Хаж кылучылар йөзләгән, гарәп илләрендә дистәләгән кеше дини гыйлем ала. Авылда 11 мәчетнең 11 манарасыннан көнгә биш тапкыр азан яңгырый, мәчет эчләре намаз укучы мөселманнар белән тулы була. Биредә хатын-кызлар барысы да хижابتан, яулыктан, ирләр – сакаллы. Хәтта мәктәп балалары да дин тота, намаз укый.

Әзүркә авылындагы муллык турында озак язарга мөмкин, биредә мишәр-татарлар бай тора, өйләр икешәр-өчәр катлы, һәрбер гаиләдә берничә машина. Болар хәләл сәүдә белән көн итәләр, дин юлында булганга, тормышлары бәрәкәтле һәм мул. Биредә ирләр гайрәтле, хатыннар эдәпле, барысы да милли һәм дини тәртиптә. Мишәр-татарларның борынгы бабалары нәкъ менә шулай яшәгәннәр кебек тоела, шуңа күрә алар аерым кенәзлекләр, калалар һәм салалар тотканнар. Кызганычк, Әзүркә авылы тарихы да өйрәнелмәгән, өйрәнелгән кадәресе нибары XVII–XVIII гасырга гына кайтып кала. Кайдан килгән бу гаярь, куркусыз, башбирмәс халык? Әллә гомер буге шушы жирдә, шушы туфракларда яшәгәннәрме?

Мөгаен, шулайдыр, алар – Төмән-Сарыкылыч-Наровчат татарларының варисларыдыр, затлы милләтнең дәвамчыларыдыр...

Темников районы белән янәшәдәге Ельников, Торбеево, Ковылкино районнарында да татар авыллары шактый, аларда һади Такташ, Габдрахман Әпсәләмов кебек әдипләребез дөньяга килгән. Саранскига таба олы юл өстендә дә татар авыллары таралып ята, алардан күп зыялыларыбыз чыккан. Шулай ук Еникеев, Акчурин, Тенишев, Кудашев кебек затлы татарларның да нәселләре Темников-Төмән тирәсеннән башланганын ачыkladык. Әйтелгәнчә, Мордовиядә, Татарстанда һәм Башкортостанда, Себердә һәм Уралда, Мәскәүдә һәм Петербургта, Төркиядә һәм Америкада, Финляндиядә һәм Австралиядә бу яклардан чыккан меңләгән милләттәшләребез яши һәм ижат итә.

Кыскасы, кайсы якка китсәң дә – үзебезнең жирләр, үзебезнең мохит, татар дөньясы. Мәңге шулай булсын!

Әдәбият

1. Фәүзия Бәйрәмова. Алтын Урдам – Алтын жирем. Казан, 2006.
2. Вестник музея. Индерка, 2005.
3. Кадир Акъегет. Пенза татарлары. Казан, 2001.
4. Кадир Акъегет. Алты авыл. Казан, 2010.
5. Р.Т. Марданов, Н.Б. Китаева. Средняя Елюзань. Казань, 2006.
6. Мордовия. Энциклопедия. Саранск, 2004.
7. А.М. Орлов. Мещера. Мещеряки. Мишаре. Казань, 1992.
8. Пензенская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г. СПб., 1869.
9. Саид мурза князь Еникеев. Очерк истории татарского дворянства. Уфа, 1999.
10. Списки населенных мест Российской империи, Саратовская губерния. С.Петербург, 1862.
11. Список населенных мест Пензенской губернии (1869).
12. Татар халык ижаты. Тарихи һәм лирик жырлар. Казан, 1988.
13. Труды СУАК. Вып. 30, 1913.
14. Н.А. Фирсов. Обзор внутренней жизни инородцев пред временем вступления их в состав Московского государства. // Ученые записки Казанского университета, вып. 1–2. Казань, 1886.
15. А.Х. Халиков. Татар халкының килеп чыгышы. Казан, 1974.
16. В.А. Юрченков. Мордовский народ: веки истории. Саранск, 2007.
17. ГАПО. Ф. 60. Оп. 4. Д. 69.

ТОРМЫШТАН ЯМЬ ТАБЫП ЯШӘУЧЕ ХАЛКЫМ
(Түбән Новгород өлкәсендә 2011-нче елда узган экспедиция буенча¹)

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 2011-нче елгы комплекслы экспедициясе Түбән Новгород өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең милли-мәдәни мирасын өйрәнде. Бу төбәктә матур итеп, тормышның ямен тоеп яшәгән милләттәшләребезнең тел үзенчәлекләрен өйрәндек, халык иҗатын, сәнгать үрнәкләрен барладык.

Түбән Новгород өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезне нигезгә тарлары яки сергәч татарлары/мишәрләре дип тә атыйлар. Татар халкының мәшһүр моң ияләре Рәшид Ваһапов, Хәйдәр Бигичев, татар совет язучысы Кави Нәҗми, виртуоз баянчы Рамил Курамышин, филология фәннәре докторы Айсылу Садыйкова – шушы якта туып үскән шәхесләр. Популяр актер Марат Башаров, хоккей буенча дөнья чемпионы Зинәтулла Биләлетдинов, шахмат буенча халыкара мастер Рәшид Нәҗметдинов, атаклы теннисистлар Марат и Динара Сафиннарның да чыгышлары Нигезгә төбәгеннән. Шушы танылган шәхесләр генә дә биредә никадәр максатчан, нык ихтыярлы, булган халык яшәвен раслап тора.

Зимә буе арымсак, арымсак... Бу жыр юллары хәзерге вакытта риваятькә әйләнеп калган «Жимчәчәк» (Зимцәцәк) дигән яшьләр уены жырыннан. Халыкның үткәне генә түгел жырлары да риваятьләрдә генә саклана. Аерым сүзләренң мәгънәсе дә әкрәнләп онытыла бара. Камка авылы өлкәннәре жырның аерым строфаларын гына искә төшерә алды. Су буйларында гөрләп торган яшьләр уеннары да, аулак өйләр дә әкрәнләп сөйләкләргә күчкән, алар турында әби-бабайлар риваять итеп оныкларына гына сөйли. Бүгенге максатым халык жырлары турында язу түгел, шулай да бөтен оныкларның әбиләре яки дәү әниләре булмавын истә тотып, бу жыр турында язасы иттем. Яз көне Пыяна елгасында су тонгач, яшьләр «Жимчәчәк әйтергә» су буена яки мәчет янына жыйелган. Егетләр кызлар белән танышкан. Бер-берсен ошатып йөргән яшьләр бер-берсен «Челбәй» дип атаганнар. Ул яраткан кешен, сөйгәннән дигәнне аңлаткан. Уен барышында кара-каршы тезелешеп баскан егетләр һәм кызлар бер-берсенә багышлап жыр жырлаганнар.

«Зимцәцәк, зимцәцәк,
Зимә буе арымсак, арымсак,
Арымсакка ни кирәк, ни кирәк?
Бүдер-бүдер бүз кирәк, бүз кирәк!

¹ Текстта авторның экспедиция материаллары үзгәртелмичә бирелә.

Зимцәцәк, зимцәцәк,
Зимә буге арымсак, арымсак,
Арымсакка ни кирәк, ни кирәк?
Бөдрә чәчле кыз кирәк, кыз кирәк! »

Зимцәцәк сүзе *зим* сүзеннән, яз көне су өстенә чыккан юка боз дип аңлатты безгә бу сүзнең мәгънәсен Оркия апа (Хөсәенова Рукия Саттар кызы, 1927 елда туган). Арымсак су буенда үскән чәчәк булырга мөмкин. Галимнәр жимчәчәкне умырзая чәчәге дип аңлаталар. «Жимчәчәк» уены борынгы мәжүси ритуал-йоланың бер элементы буларак формалашкан. Ул татарларда гына түгел башка халыкларда, мәсәлән, тажикларда, үзбәкләрдә «Бойчәчәк» исеме белән мәгълүм булган. Төп эчтәлегә – язгы кояшны мактау, Жир-Ананы котлау, гаиләләргә ныклык, иминлек теләү.

1958 елда узган фольклор экспедициясе вакытында «Жимчәчәк» уены жыры, Камка авылында галимнәр тарафыннан язып алынып, «Татар халык ижаты» сериясенә «Йола һәм уен җырлары» томында урын алган. 1984 елда «Жимчәчәк» җырын фольклорчы галим Айсылу Садыкова язып ала.

Мәдәнә авылының шәрәк мәчетләре стилиндә төзелгән мәһабәт мәчете ерактан күренеп, авылга ямь биреп тора. Ул зур комплекс булып, биредә мәчет тә, туган якны өйрәнү музейе да, килгән кунакларны урнаштыру өчен кунакханә дә уйланылган булып чыкты. Авыл ямьле – ике катлы кирпеч йортлар, төзек урамнар, татар авылларының визит карточкасы булган чөлтәрле тәрәзә наличниклары, өй кыеклары. Авыл исеме Мәдәнә елгасыннан алынган.

Халисә апа (Насыйбуллина Халисә Хөсәен кызы, 1915 елда туган) авылның үткәне, халыкның йолалары, гореф-гадәтләре, үзенең тормышы турында сөйли. Бу якның туй йолалары – кыз багулар, башкода жибәрүләр, задатка бирүләр, чаршау печәргә барулар турында сөйләгәндә апа үзенең унбиш яшьтән кияүгә чыгуын да, тормышының төрле мизгелләрен дә искә төшерде. Ул сүз арасында үзенең тормышына шөкрәна кылып, улы-килене, оныкларына рәхмәт укый, безгә эшебездә уңышлар, үзебезгә бәхет-куанычлар теләргә дә онытмый. Мәдәнә авылының Ак әбие белән очрашу-танышу күңелдә якты хисләр уятты.

Сафаҗай *яки* *Сабачай* авылы бу яклардагы иң борынгы татар авылларының берсе. Риваятьләр буенча, авылга Алтын Урда дәверендә Әстерхан һәм Касыйм якларыннан килеп урнашучылар нигез сала. Шулар рәвешле Сафаҗай авылының килеп чыгуы XIV–XV йөзләргә нисбәт ителә. Документаль чыганаclarда авыл исеме беренче тапкыр 1630 елда, хезмәткә билгеләнеп (служилые татары) жир бирелгән кешеләр турындагы мәгълүматка бәйле рәвештә искә алына.

Сафажай авылы һәрвакыт – барлыкка килгән көнөннән бүгенгә кадәр – үзенә гыйлем ияләре белән мәгълүм авыл. Шушы авылда туып-үскән мәгърифәтче галим Хөсәен Фәезхановның исеме бөтен татар дөньясына мәгълүм. Галим 1860 елларда Санкт-Петербург университетында гарәп теле һәм төрки телләр, каллиграфия һәм чагыштырма лингвистика фәннәрен укыта. Татар халкының этногенезын, тарихын, төрки халыклар тарихын өйрәнә. Хөсәен Фәезханов бигрәк тә белем бирү системасын үзгәртүгә, европалаштыруга, укыту программасына дөньяви фәннәр кертүгә багышланган хезмәтләре белән мәгълүм. Хөсәен Фәезхановның туганы Габделгалләм Фәезханов та тирән белемле, икътисад буенча фәнни хезмәтләр язган кеше буларак тарихка кергән.

Сафажай халкының иң яратып сөйли торган, күп санлы риваятьләренә кергән шәхесләре – Хәбибулла ишан яки шәйх, аның уллары, оныклары, мөридләре. Хәбибулла Әлмөхәммәтов Бохарада һәм Казанда укый. Казанда Ш. Мәржани һәм Х. Фәезхановларда белем ала. Сафажайга кайткач, мәдрәсә сала. Балалар укытудан тыш, медицина белән кызыксына. Хәбибулла хәзрәткә төрле чирләрдән дәва эзләп, бик ераклардан да килгәннәр. Хәзрәтнең төрле жимеш агачлары, чәчәкләр үскән бакчасы да риваятьләргә кергән. Хәбибулла Әлмөхәммәтовның сигез баласы була, күбесе гомерләрен балаларга белем бирүгә багышлаган. Хәбибулла хәзрәтнең олы улы Мухсин (Мухисинәт) хәзрәт тә атасының эшен дәвам итүче була. Ул мәдрәсә житәкли, жәдитчә белем бирүгә корылган сигезьеллык мәдрәсәгә нигез сала. Кешеләр дәвалый, биология белән кызыксына. Мухсин хәзрәт, танылган селекционер И. Мичуриннан яңа сортлы җиләк-жимеш агачлары алдыры, зур бакча үстерә, умартачылык белән шөгыльләнә. Хәзрәтнең әлифба төзүе һәм балалар өчен китаплар язуы да билгеле.

Хәбибуллиннар династиясеннән 40тан артык укытучы, зур галимнәр чыккан.

Хәзерге вакытта авыл – 2500 халык яши торган заманча, матур авыл. Авыл халкы жылы сүз белән үзеннән чыккан укымышлыларны искә ала, алар белән горурланып яши. Үзе дә Мухсин хәзрәтләр нәселенә килене булган Фәимә апа (Муксенятова Фәимә Абдрахмановна, 1947 елгы) безгә шактый гына риваятьләр сөйләде.

Авыл тарихынан

Безнең авылда иске каберлек бар, ул авылга беренче булып килгәннәрнеке. Астрахань ягыннан сигез баба килә. Биредә чуваш авыллары була. Чуваш кызларын ислам диненә кертә, аларга өйләнәләр. Бабаларның дүртесе өйләнгән, дүртесе өйләнмәгән була. Чувашлар бу җәрдән күчеп китәләр.

Иске зиратны сукаларга телиләр, әмма сукалый алмыйлар, сука төрәннәре сына.

Хәбибулла хәзрәт

Хәбибулла хәзрәт Казаннан укып кайта. Пароходта кайтканда аны суга аталар. Карасалар, ул батмаган, һава куыгы эчендә икән. Пароходка кире күтәрәләр. Бөтен кеше өстендәге киеме дә юешләнмәгәннен күрә. Хәбибулла хәзрәт үзен суга бәргәннәрен дә белми.

Хәбибулла хәзрәт гарәп хәрәфләрен сөйли торган хәрәфләр дип атый торган була. Ул 15 яшендә хәрәф танымаган. Аннары үзлегенән укырга өйрәнгән. Аның үзлегенән укырга өйрәнүен күрә, бурлаklar Казанга укырга бирергә алып китәләр. Казанда 12 ел укый. Мәрҗани хәзрәтнең китапханәсеннән китаплар алып укый. Аннары Бохарага укырга китә. Кайткач, халыкны дәвалый.

Июльдә һәр елны ураган була. Ул юлында бөтенесен тетә. Ураган безнең авылга керми.

Халык хәзрәт янына килә. Хәзрәт халыкны җыеп тау башына китә. Болыт болар турысына килә. Ишелеп йөри. Халык тәкъбир әйтә. Болыт ыңгыраша. Хәзрәт камчы белән суга болытка. Болыт икегә аерыла. Шуннан соң Хәбибулла хәзрәт сырхаулый. Әйтә, һәр гаептә тәкъбир белән чыгыгыз, халык укысын, ди. Авылга пәри кермәсен, ди. Безнең авылга ураган бер дә керми.

Муксәнят бабай

Киләләр, әйтәләр Муксәнят бабайга: «Безнең кызыбыз үгә керә алмый, аңа кирпеч белән бәрә», – диләр. Ярый, Муксәнят бабай ызбага килә, керә. Моңа бәрми. «Хәзер кызыгыз керсен», – дир. Өстәл төзиләр. Сумар (самовар) куялар өстәлгә. Кыз керә. Өстәлгә шап итеп мичтән алынган кирпеч килеп төшә. Барысы да чыгып китә. Муксәнят бабай гына кала. Ул утыра да, әй, дир, адәм баласы, дир, кил, дир, яныма утыр, дир. Янына кеше килми, Муксәнят бабай җил килгәнне генә тоя. И сүләшәләр болар. «Син кем буласың?» – дир хәзрәт. «Мин бу урамда барысының да пицләрен (мич) салган кеше. Әмма мине беркем дә искә алмый. Шуңа күрә мин бик авыр хәлдә. Миңа дога кирәк. Миңа дога кылучы юк. Минә сагынучы булмаганлыктан, минем җаным да бозылды», – дир бу. «Мин дога укысам, синең җаның тынычлык табармы? Моннан китәрсеңме?», – дип сорый хәзрәт. «Мин китәм, әмма башкалар бу йортны тутырып торырлар. Бу шундый урын», – ди. Кем генә тормасын, бу нигездә яши алмый. Ул урында йорт та бетә. Хәзер берәү дә йорт салмый.

21-нче елда бик каты ачлык була. Хәзрәт урманга барып кизләү казый. Шуннан кайтканда яңгыр ява.

Куй Суы

Бервакыт Куй Суы авылының мулла өен талаганнар. Көзгеләрне, самоварларны алып китәләр. Шулкакыт жыл-давыл чыга. Бөтен урланган әйберләрне алып кире урынына кайтарып куя.

Су анасы

Бервакыт абзый кайтып килә икән. Караса, берәү судан сикереп чыга. Бер карасаң бүре кебек тә, ди, шул ук вакытта хатын-кыз кебек тә икән. Нәрсә булды соң бу, дип, яңадан әйләнен килсә, су анасы чәчен тарап утыра икән.

Яңа Мочали. Галимнәр авыл исемең килеп чыгышын моңар кабиләсе исеме белән бәйләләр. Риваятьләргә караганда, Яңа Мочали – Касыйм ягыннан күчеп килгән авыл. Хәнәфи абзый (Гимранов Хәнәфи Абдулхак улы, 1944 елгы) үзләренең башка тирә-як авыллардан аерылып торуларын да билгеләп китә: «Без ак тәнлерәк, ямьлерәкләр без», – ди ул. Авылның бүгенге көне, халкы, йола бәйрәмнәре турында Хәсәнова Роза Хәнәфи кызы (1975 елгы, мәктәп директоры) һәм Низаметдинова Рамиля Ярулловна (1974 елгы, китапханәче) эзлекле итеп сөйләп бирделәр. Информантлар, яшә булуга карамастан, им-томнарны да, йолаларны, ышану-ырымнарны да яхшы беләләр.

Әүлиялар кабере

Безнең авыл янында «Әүлия кабере өсләре» дигән изге җир бар. Алар Иван Грозный узган вакытта аңа каршы, чукындырылуга каршы көрәшкәннәренң кабере. Иван Грозный Мочалигә керә алмаган. Халкы мөселман булып калган. Халык әүлияләрне җиде булган, дип тә сөйли. Хәзер кабер өстенә ташлар куелган. Бирегә ераклардан киләләр. Бер баласы булмаган кеше килеп, өч куй суя, шуннан соң баласы туа. Теләк кабул булсын өчен әүлиялар каберен җиде тапкыр әйләнергә кирәк.

Йорт анасы

Йорт анасы һәр ызбада була. Яңа йортка күчкәндә Йорт анасын да күчерәләр. Йорт анасы күчсә өчен иске йорттан яңа йортка ухватка атланып барырга кирәк.

Мунча пәрие

Мунча пәрие дә һәр мунчада була. Аларның вакыты төн. Төнгә уникадан соң мунча керергә ярамый. Мунча пәриенең зәһмәте тияргә мөмкин.

Красный Остров авылы исемең килеп чыгуын биредә үскән кызыл тал белән бәйләп аңлаттылар. Бу агачлар авылга кызыл төс биргән, ул бер утрау булып аерылып торган. Красный Островта бу якның фольклоры, йола-бәйрәмнәре турында укытучылар – Гүзәл Әхәтовна Азизо-

ва (1957 елгы) һәм Кадрия Саяровна Әрмиханова (1959 елгы) сөйләде. Зөһрә ападан (Сөләйманова Зөһрә Билал кызы, 1937 елгы) авыл җырларын, түмә (төймә) такмакларын язып алдык. Татар халык җырларының сүзләре мәгънәле, көйләре матур, тагын бер тапкыр халыкның тапкырлыгына, татар теленең байлыгына, сыгылмалыгына сокланабыз.

*«Агыйделкәй алкын, суы салкын,
Барма якын, дулкын какмасын.
Бер битеңдә – кояш, берсендә – ай,
Яман күздән Ходаем сакласын».*

Зөһрә апа бу якның үзенчәлекле туй йолалары, яшьләр һәм балалар уеннары турында сөйли.

Чүмбәли – Мәдәнә елгасы буенда урнашкан төзек матур авыл. Авылда заманча яңа йортлар белән рәттән революциягә кадәр салынган берничә борынгы йорт та сакланган. Чүмбәли – татар халкының мәшһүр җырчысы Хәйдәр Бигичевның туган авылы. Авылның исеме бу авылга нигез салган Вәли исемле кеше белән бәйләп аңлаталар.

Чембәли

Безнең Чембәли шуннан килә. Бер егет булган Чембәли (Чын Вәли) атлы. Ул Мәдәнә елгасы буенда яшәр өчен уңайлы урыннарны күреп, биредә авыл корырга уйлаган. Авылга аның исеме бирәләр. Бу сүз картлардан килә (Шаряпов Мансур Мостафа улыннан язып алынды, 1929 елгы).

Рәйхана апа (Мусина Рәйхана Аббас кызы, 1927 елгы) гомере бие укытучы булып эшләгән. Ул хәзер балалар аз булуга көенеп, 1952 елда Чембәли мәктәбендә меңнән артык бала укуын искә төшерә. Рәйхана апа халыкның йола-бәйрәмнәре, уеннар турында сөйли. Туй йолалары – «кыз күрендерү», «кияү күрендерү», «кыз бирнәсе», «кияү келәте», бала туу һәм бәби чәе, гает бәйрәмнәре белән бәйле йолалар, яшь киленне сынаулар турында информация бирә. Һәрбер бәйрәмгә нинди ризыклар әзерләнүен дә сөйләп бара. Бу якларда һәрбер бәйрәм табынына умак (коймак), күптермә, төче күмәч куелган.

Яшь киленне сынау

Киленнең һәрбер эшенә бик аһамият бирәләр иде. Килен идән юганда ничек юганын карыйлар. Мунчаланы турымы йөрттер, алла болганмы? Тактаны буйдан-буйга юса, уңган килен булачак, диләр. Әгәр дә болган эшләсә, идәнне дә юа белми, болган бетерә, диләр.

Элеккеләр икмәк бастырганнар. Зур куашияда икмәк басканнар. Килен беренче тапкыр икмәк пешергәндә шуның эченә сала булганнар көмеш акча. Баскан вакытта шул акчаны таба алса, димәк, килен уңган

була, ул камырны баса белә. Камырны үзләтә. Әгәр таба алмаса, ул килен уңмаган булыр, имеш. Камырны үзләтә алмады.

Килен кеше – ким кеше, дигәннәр. Килен килгәч, гел сынаганнар. Киленгә башикалар белән бер өстәлдә ашарга ярамый, каенагасы алдында сүләргә ярамый, беләкләре күренмәсен, йөзен каплап торсын.

Күптермә

Күптермә белен кебек була. Тары ярмасын юып, сөттә бүрттерәсең. Ул берәз пешә, бүртә, үтә пешми. Аннан аны суытып, йомырка, май, шикәр комы, чүпрә, он, тоз салып болгатасың. Камыр куге түгел, коймак камыры кебек була. Ике сәгатъ ачий. Купы (аш чүмече, половник) белән майлы табага саласың, жәелеп китәргә тиеш. Элек мичтә, утка каршы пешерә идек. Хәзер духовкада пешерәбез.

Куй суы атамасының килеп чыгуын галимнәр мордва теленнән керегән, дип аңлаталар. Мордвалар авыл буендагы елгачыкны «Кууси-ва» дип атаганнар. Татарлар бу атаманы татар теленә якынлаштырып һәм мәгънә бирергә омтылып, Куй суы дип үзгәрткәннәр. Куй суы авылы бу төбәктә иң беренче ачылган мәчет-мәдрәсәләргә бәйле рәвештә мәгълүм авыл. Куй суы мәдрәсәсенә 1762 елларда (якынча дата, 1806 ел дигән версия дә бар) нигез салына. Аның беренче указлы имамы һәм мөдәррисе Абделжәлил хәзрәт була. Мәдрәсәгә укырга башка авыллардан да киләләр. Дин нигезләре белән беррәттән гарәп һәм фарсы телләре, арифметика да укытыла. Куй суы халкы Абделжәлил хәзрәтнең оныгы Садек абзый турында риваять-легендалар сөйли. Садек абзыйның да төп эше мәдрәсәдә балаларга белем бирү була. Соңрак ул ишан була. Озак еллар узуга карамастан, авыл халкы бу кешеләрне онытмаган, зур хөрмәт белән искә ала. Абзыйлар яшәгән нигезгә хәзер дә халык барып йөри. Бирегә нәзер әйтеп, төрле проблемаларны чишүдә ярдәм сорап, ераклардан киләләр. Садек абзый турындагы истәлекләрне һәм изге нигез турында шушы йортта яшәүче Зөбәйдә апа (Мирсияпова Зөбәйдә Жамалетдин кызы, 1936 елгы) сөйләде.

Садек абзый

Садек абзый бик изге кеше була. Ул кешеләрнең нинди уй белән килгәннәрен дә белеп торган. Ул үлгәндә әйткән, мин булмам, дигән, ишегем бикләнгән булса, дигән, теләкләрегезне әйтеп туфрагыма килсәгез дә теләгегез кабул булыр, дигән. Ихлас күңел, яхшы уй белән сорасагыз, барысын да бирә. Мәскәүнең әүвәлге муллалары бу йортта укып чыкканнар. Үлгәннә ике йөз елдан артык. 41 яшендә үлгән. Ике баласы булган.

Ике тапкыр хажга барган. Беренчесендә ялгыз барган. Аннан әнисе әйтә, улым, ди, син хажда булдың, ди, мин, үләрмен озакламый, хажда

булмадым, ди. Садек абзый әнисен аркасына асып, икенче тапкыр хажҗа чыгып китә. Ике ел ярым барганнар.

Биредә аның караваты, өстәле, креслосы үзе ясаган. Дисбесе, сондыгы да үзенеке. Аларны хаждан китергән. Ул сондык белән китергән булган төрле үләннәр, шулар белән дәвалаган.

Балалары булмаганнар күп килә. Татарлар гына түгел, башка халыклар да килә. Балалары туа.

Нәрсә кирәк, караватына тотынып сорарга кирәк, ихлас күңел белән, кешеләр морадларына ирешә.

Бу авылда икенче информантыбыз – Роза апа (Зиннәтова Роза Хәсән кызы, 1937 елгы) хәзер Түбән Новгород шәһәрәндә яши, авылга жәен ял вакытында һәм бәйрәмнәрдә кайта. Роза апа Су анасы, Әздака турында сөйләде. Ул башкарган жырны да без биредә беренче тапкыр ишеттек. Бу озын көйгә башкарыла торган жыр бәлки жырчылар репертуарында да урын табар, дип ышанасы килә.

Киндерләр жәйдем кибәргә генә

*Киндерләр жәйдем кибәргә генә,
Яңгыр булмаса, кибәрләр генә,
Яңгыр булмаса, кибәрләр генә.
Бу хәсрәтләрдән үләргә генә,
Ходаем үзе бирмәсә ярдәм,
Ходаем үзе ярдәм бирмәсә.*

*Карай урманның урталарында
Кырау сукмасмы яшел мәләшине,
Кырау сукмасмы яшел мәләшине.
Үзебез яшьләр, йөрибез сәфәр,
Ятлар сөймәсме безнең кәләшине,
Ятлар сөймәсме безнең кәләшине*

*Безнең асларда, түгәрәк күлләрдин
Сукмакларынын сары су ага,
Сукмакларынын сары су ага.
Безнең сөйгәннәр тәрәздин бага,
Маллар юклыктын ятларга кала,
Үзем егъламыйм, күздән яшь ага.*

Әздака

Бер хатынның ире үлә. Ул көне-төне ирен уйлый, бик елый. Аңарга әздака ияләште. Ул төнге сәгатъ уникадә елан булып трубадан төшә. Ире кыяфәтендә гостинцалар китерә, хатын бага, анда гостинцалар

түгел, куян тизәге. Синяклар белән йөри инде бу хатын. Бу түзми, ирен-нең сеңлесенә сөйли. Шуннан теге тагын төшә. Суга бу хатынга. Шуннан бу хатын Коръян укуыта. Теге китә бөтенләйгә.

Бу якларда **Семочки** авылында булган фажигале хәлләрне белмәгән кеше юктыр. Ул вакыйгаларга гасырга якын вакыт үтсә дә, авылның канлы ярасы әле дә төзәлмәгән, аннан кан-яшь саркый кебек. Шулай булмый да мөмкин түгел. Бу фажига берәүне дә читләтеп узмаган, күп гаиләләр аталарын яки улларын югалткан бу көнне... Продразверстка елларының канлы фажигасе дә авыл тарихына язылган.

Шәһидләр кабере

51 кешене аталар ул көнне. Продразверстка отрядлары авылны таллап йөриләр. Кемнең тавыгын, казын, сарыгын күрсәләр, әйтәләр, бүген без сездә ашыйбыз, диләр. Кешеләрнең киёмнәрен, туннарын салдырып алалар, соңгы казаннарын яки самоварларын алып чыгалар. Авыл бай була. Волостной авыл.

Бервакыт яшьләрне учебкага жыйалар. Красная армия өчен. Шул яшьләр занятие беткәч, таудан төшәләр. Шулвакыт отряд бер йортны талый. Яшьләр шуңа туры килә. Отрядтагы берәүне үтерәләр. Башкаларын кыйныйлар. Продразверстка отрядына ярдәм килеп житә. Авылны чолгап алалар. Активный участникларны «без суда и следствия» шул көнне үк аталар. Январь аеның салкын көне була. Атылганнарны эчке киёмгә калдырып чишендереп, урамга чыгарып ташлап баралар. Икенче көнне муллаларны, хәлләрәк кешеләрне ату дәвам итә.

15 январьда мәрхүмнәрне авыл зиратыннан ерак түгел, юл буена, елга янындагы уйсу жиргә жырлиләр. Язын ташу вакытында бу кабер су астында калырга тиеш була. Әмма шул яз елга, ярларынан чыгып, яңа юл яра. Туганнар каберен урап уза. Бу урынны «40 мулла күмелгән жир» яки «шәһидләр кабере» дип атыйлар.

Хәйретдин мулла

Хәйретдин муллага әйтәләр: «Коръянне аяк астына салып тапта-саң, без сине жибәрәбез», – диләр. Ул: «Семьям белән барып күрешим, сөйләшим», – ди. Жибәрәләр. Өенә кайта күрешергә. Өендә әйтә: «Юк, шәһид булам, Коръянне таптамыйм», – ди, бәхилләшә. Кире бара, аталар аны.

(Семеновка авылы. Абдуллина Н

ава Абдулла кызыннан язып алынды. 1932 елгы).

Бозлау авылының «бәйрәм-сабантуйлары», халыкның йола-гадәтләре турында, озак еллар шушы авылда колхоз рәисе булып эшләгән Салихжанов Рамил Әхмәт улы сөйли. Авыл халкының элекке житәкчесенә хөрмә-

те зур. «Безнең Рамил», «безнең матур Рамилебез», дип сөйлиләр аның турында. Үзе дә һәр әби-бабайның, һәр баланың хәлен сорап, һәр кешенең шатлык-кайгысын белеп яши ул. Рамил абый авылны яратып, авылдашлары белән горурланып сөйли. Горурланмаслык та түгел. Мәчет картларының мәчеткә жыелган хәерне шифаханәгә дарулар алырга, картлар йортына, авылга газ кертергә, Сабантуйлар уздырырга бирүләрен кайда күргәнегез бар. Сабантуйны бу авылда һәр елны ике көн бәйрәм итүләре турында да яратып сөйли. Сабантуйның беренче көне кунаклар кайта. Бу көн – мәрхүмнәрне искә алу көне. Авыл халкы да, кайткан кунаклар да башта зиратка баралар. Зиратны, кабер өсләрен чистартып, хәтем укып кайталар. Нәзер корбаннары да шушы көнне суела. Икенче көн – кунак көне. Иртәнге уннан 3–4ләргә кадәр кунакка йөрү башлана. Башта – берсенә, аннары – икенчесенә, туганнарга, дусларга, күршеләргә. Туганлык жепләре яңартыла. Яңалыклар сөйләшелә, алып кайткан күчтәнәчләр тапшырыла.

Дүртләрдә Сабантуй башлана. Көрәш сәгать тугызларга кадәр дәвам итә.

Бозлау авылының бу күркәм традицияләрен башка төбәкләр дә кабул итсен иде.

Түбән Новгород өлкәсендә бай һәм кызыклы фольклор жыеп кына түгел, кунакчыл, эшчән, күркәм халкы белән танышып кайттык. Халыкның телне саклавына сокландык. Мәскәүдән каникулга кайткан балаларның татарча сөйләшүләрен күрү дә күнелгә хуш булды. Урга авылында Рәхимә апа (Садекова Рәхимә Билал кызы, 1950 елгы) 1970–1971 елларда магнит тасмаларына яздырып калган бәет-мөнәҗәтләрен яздырганнан соң, Мәскәүдән кайткан кунак кызы Диләрә (Хаярова Диляра Илдар кызы, 1998 елгы, 6 класс укучысы) да, безне сокландырып, балалар өчен язылган берничә татарча җыр башкарды. Актук авылына кунакка кайткан балалар, берсен-берсе уздырып, авыл янындагы «Тораташ» турында сөйләделәр. Халык иҗаты яшәвен дәвам итә, традицияләрен сакларлык яшьләр үсеп килә Нижгар якларында.

САМАРА ГУБЕРНАСЫ БӨГЕЛМӘ ӨЯЗЕ – НУГАЙ УРДАСЫ ЖИРЛӘРЕ

Риваятьләр буенча, бүгенге Әлмәт һәм Бөгелмә районнарында Болгар дәүләте чорында ук тормыш кайнап торган, биредә болгарларның да, кыпчак күчмә кабиләләрнең дә сәүдә юллары узган, кәрваннарны талачы юлбасарлар да бу тирәләрне үз иткән. Татар авыллары янында борынгы табылдыклар очравы шул хакта сөйли.

Бөгелмә өязендәге Әлмәт жирләре 1630 елларга кадәр Нугай Урдасы биләмәсенә кергән. Бу жирләр XV һәм XVI гасырларда Казан ханлыгына да, Нугай Урдасына да буйсынган, гади халык ике казнага салым түлгән. Галимнәр арасында бәхәс бара. Бер төркем, документларга нигезләнеп, беренче ревизия язучылары буенча, әле 1722 елда да безнең төбәктә утрак тормышлы авыллар булмаган, дигән гипотезаны якласа; икенчеләре исә бу жирләрдә 1720 елга кадәр дә авыллар булырга тиеш, ди. Нугай Урдасы һәм Казан ханлыгы – Алтын Урда дәүләтеннән аерылып чыккан аерым дәүләтләр. XVIII гасырдан хәзерге Татарстанның көньяк-көнчыгыш жирләре Уфа өязе Казан юлы Нәдер волостенда саналган (1740 елдан Оренбург губернасы). Соңрак Нәдер волосте биләмәләре Бөгелмә, Минзәлә, Богырыслан уездларына кергән. 1720 елларда нигезләнгән Әлмәт авылы Бөгелмә өязе эчендә кала.

Р.Фәхреддин язучыча, Нәдер волосте Хива ханлыгына кадәр жир биләмәләренә ия булган. Волость Нәдер мулла Уразмәтов исеме белән аталган. Волость эчендәге берничә авылның Нәдер исеме белән аталганы да билгеле. Алар барысы да борынгы бабалары кайчандыр Идел-Урал якларына Кырымнан килгән Уразмәтов нәселенә бәйле. Нәселләре Идел бие Болгарстанындагы Бикчурахан кавемәне нисбәтле булуы галимнәребезнең хезмәтләрендә асызыкланган.

Нәдер мулла (1687–1758) – үз заманының танылган кешесе, дин әһеле, старшина, кечкенә генә хәрби берләшмә житәкчесе, сәүдәгәр һәм оештыручы, Әлмәт төбәгендә бакыр коюны һәм нефть эзләнүне башлап жибәрүче, татар авылларына нигез салучы, авылларда Ислам динен күтәрүче, беренче дини гыйбадәтханә йортларын, мәчетләр төзеттерүче. Борынгы бабалары Хәсән һәм Хөсәен Асылхужиннарда Казан ханы Сафа-Гәрәй тарафыннан күп жирләргә 1526 елда тарханлык грамотасы бирелгән. Әтиләре Асылхужа Миңаков Казан ханы Мөхәммәтәминнән 1516 елда тарханлык грамотасы алган. Тархан – ханга буйсынучы, әмма аңа ясақ түләми торган вассал, салымнардан азат булган жир хужасы (фе-

ода). Казан ханлыгы урыс гаскәрләре басып алуыннан юк ителеп, шактый еллар узгач гына, XVIII гасыр башында Нәдер мулла бабаларының биләмәләрен кире кайтарып алган. Әлбәттә, урыс патшаларының бабаларының тарханлык грамоталарына әллә ни исе китмәгән.

Ничек эләкте икән Нәдер муллага бу жирләр? Бу сорауга төрле җаваплар бар. Р. Абзалова-Сәлманова «Тамырларыбыз Мәккә-Мәдинәдә икән бит» дигән мәкаләсендә бик ышандырырлык итеп җавап эзли: *«Бу чор – Идел-Урал халыкларының, 1735–1742 еллардагы милли азатлык хәрәкәтенең күтәрелеш дәвере, рус милләтеннән булмаган халыкларны чукындыру саясәтенең котырган чоры, ә үзгә Бөгелмә өязенә кергән авылларда була. Волость старшинасы Нәдер Уразмәтов халык күтәрелешләрен кораллы көчләр белән бастыру, үз халкының канын кою исәбенә кайтарган биләмәләрен»*. Аның улы Йосыф, атасы урынына калып, Пугачев фетнәсенә каршы хезмәтләре өчен Екатерина патшабикәдән зур бүләкләр алган. Ж. Рәхимовның Уфа архивында эзләнүләре буенча, Нәдернең 1734 елда Оренбург походында (сүз Оренбург төбәген колонизацияләүне башлаган Оренбург экспедициясе турында бара) сотник булып катнашканлыгы ачыкланган иде.

Әлмәт төбәге авыллары 1851–1917 елларда Бөгелмә өязе Самара губернасы биләмәсенекә. Самара тирәсе борынгы Болгар дәүләте жирләрендә торган. Бабаларыбыз мәчет төзү, дин эшләре буенча Бөгелмәгә, Самарага һәм Уфадагы мөфтият идарәсенә еш йөргән, аннан рөхсәт алып, дини ижтимагый эшләргә урыс законнарына таянып алып барган. XX гасыр башларына кадәр һәм аннан соң да татар мәчетләренең корылмасын ислам дине кагыйдәләреннән чыгып урыс архитекторлары, сызымчы инженерлар эшләгән. Самара губернасына кергән татар авылларындагы мәчет проектларын Иван Соков, Владимир Карлов, Александр Крещенский, Леонтий Ковалев, П. Ломбин һ.б. кебек сызымчы архитекторлар башкарган.

Самараның үзәндә 1730 елда калмык һәм татар мәктәпләре эшләгән. Анда тәржемәчеләр эзерләгәннәр. Аларга Мәхмүд ахун дәрес укуыткан. Шәһәрдә беренче мәхәлләне 1844 елда Габдерәхим Мәжетдинов оештыра. Ике катлы ике йортының берсен биш вакыт намаз уку өчен бирә, 1851 елдан шунда имам була. Улы Зәйнәбетдин 1860 елдан шунда имам һәм берүк вакытта гарнизон мулласы. Шәһәрдәге хәрби гарнизонда Мәржани исемле мулла да йөргән. Зәйнәбетдиннең гыйбадәтханә йорты 1877 елда янгач, шул ук урында кәсепче С. Хәлфиев кечкенә генә манаралы мәчет төзетә. Биредә Зәйнәбетдиннең улы Фазыйлетдин, Хәлилрахман Ибраһимовлар имамәтчелек итә. Икенче мәхәллә (вакытлыча сатып алынган йортта) имамы Шиһабетдин ахун Мәннәшев яңа мәчет салуны сорап йөри. 1916 елда алтын медаль белән бүләкләнгән. Яңа мәчет 1893–1901 елларда Сембер фабриканты Тимербулат Акчурин ярдәме белән төзелә

һәм ул документларга Самараның беренче мэхәлләсе булып теркәлә, хәзер исә «тарихи» дип атала. Имамы Мөхәммәтфәтыйх Мортазин. Өченче мәчетне үз акчасына Мәхмүд Бәишев 1913 елда төзөтә. Ул 1913, 1918 елларда Дәүләт Думасы депутаты.

1910 елда Самара губернасында 300 мең мөселман яшәгән. Шәһәрдә ике мэхәллә, ике мәктәп, бер мәдрәсә, «Жәмгыятье хәйрия» оешмасы эшләгән. Иң күп мәчетләр Бөгелмә өязендә төзелгән. Бөгелмәдә беренче мәчет 1866 елдан билгеле. Мондагы төрмәгә мөселманнарға үгет-нәсыйхәт укырга, шулай ук мөселман хәрбиләренә дини вәгазь, намаз өйрәтергә Габдрахман авылыннан мөфти Габдессәлам хәзрәтнең туганы Габделмөзмин улы Габдеррәкыйп хәзрәт, Кондыз елгасы буендагы Ибраһим авылыннан М. Әбделкәримов, Туктар авылыннан Ф. Бикбов килеп-китеп йөргән.

1895 елда өяз шәһәре Бөгелмәдә сәүдәгәрләр И. Ильясов (Әлмәт авылыннан Исхак бай дип беләбез), И. Биккулов, Ш. Батыршиннар яңа мәчет салуны кайгырталар. Әмма бу зур эш Латып улы Шакир бай Хәкимов ярдәме белән генә 1898 елда башкарыла. Мәчет бик матур, рәсеме сакланып калган. Монда Әлмәттән күчеп килгән муллалар – Рәшит Яруллин, Һади Атласилар инкыйлаб алдыннан мәгърифәтчелек кылган. Бөгелмәнең ярминкә майданында иң яхшы кибетләр тоткан Шакир байга килгәндә, ул татар авылларындагы мәчет төзелешләренә, мәдрәсәләргә, ятимнәр йортларына, төрмәдә утырган мөселманнарға һәрдаим матди ярдәм иткән. Хәзерге Әлмәт районы Габдрахман авылы 1911 елда яңып беткәч, бу изге зат Мәскәүдә һәм Германиядә сатарга әзреләп куйган ашыкларын олауларга төяп, дин кардәшләренә сәдака итеп тарата. Бөгелмә шәһәрәндәге беренче мэхәлләнең мәшһүр имамы Рәшит хәзрәт, мәчет бинасыннан файдалану өчен, 1926 елда совет белән килешү төзөгән.

1897 елда Бөгелмә өязендә яшәгән 295637 кешенең 143805се мөселман өммәтеннән була. 1894 елда Бөгелмә өязендә 28 мәдрәсә, 63 мәктәп, 1911 елда 8 мәдрәсә, 158 мәктәп саналган. Иң мәшһүр мәдрәсәләр Бәйрәкә, Тайсуган, Түбән Чыршылыда һ.б. эшләгән.

Әдәбият һәм чыганаclar

1. Р. Амирханов, И. Габдуллин. Надыровская волость. Әлмәт-Альметьевск, 2003.
2. Идеал Галяутдинов. Свет Истины. Самара, 2009.
3. Список населенных мест Самарской губернии. Самара, 1900.
4. ЦГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 144.
5. ЦГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 4349.
6. ЦГИА РБ. Ф. И-195. Оп. 4. Д. 5595.
7. ЦГИА РБ. Ф. И-187. Оп. 1. Д. 522.

САМАРА ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТРАДИЦИОН МӘДӘНИЯТЕ ХАКЫНДА

*(мишәр авылларында тупланган йола фольклоры
материаллары нигезендә¹)*

Самара – татар теленең урта һәм көнбатыш диалекты вәкилләре зур-зур авыллар булып яши торган төбәк. Урта диалект вәкилләре, дигәндә биредә яшәүче мөселман һәм керәшен татарларын күздә тотсак, көнбатыш диалектында сөйләшүче татарлар, дигәндә сүз, әлбәттә, мишәр этник төркемен тәшкил итүче татарлар турында бара, ягъни Самара өлкәсе татар авылларында тарихи һәм конфессиональ җәһәттән милләтебезнең берничә төрле этник төркеме гомер кичерә. Әйтик, Камышлы районында казан татарлары, Похвистнево районында казан татарлары да, мишәрләр дә, Келәүле районында Назаровка авылында керәшен карендәшләр яшәп ята. Бай тарихлы Самара өлкәсе фольклоры бу яклап шактый үзенчәлекле, кызыклы.

Россиянең иң эре икътисадый, транспорт, фән-мәгариф һәм мәдәният үзәкләреннән берсе саналган Самара өлкәсе – чыннан да, татарлар күпләп яши торган урын. Урта Идел территориясенә урнашкан, илнең машина төзелеше, нефть эшкәртү, азык-төлек кебек сәнәгать тармакларында зур уңышларга ирешкән Самараның үзәндә генә дә 40 меңгә якын милләттәшәбез яшәве, бу калада аларның саны руслардан кала икенче урында булуы мәгълүм. Самара өлкәсенә мөселман-татарларның әле XVI йөз урталарыннан соң ук татарлар яши торган төрле төбәкләрдән килеп утырулары хакында тарихи мәгълүматлар саклана. Казан татарлары килеп утырамы, татарларның мишәр төркеме вәкилләре нигез салымы – ата-бабаларының кем булуына карап, Самара өлкәсе татар авыллары элгәрләре традициясен дәвам итеп янарган, үскән. Бу якларны үз иткән милләттәшләребез биредә ныклап тамыр җәйгәннәр, зур-зур салалар төзегәннәр, бүгенге көндә тулы хокуклы җирле халык булып яшиләр. Төбәкнең Камышлы, Похвистнево, Келәүле кебек районнарында хәзер 130 казан татарлары, мишәрләр, керәшеннәр яши. Бу як татарлары барлык милләттәшләребезнең 4% ы дигән сүз. Халык санының 2010 елгы исәбе буенча, Самара өлкәсендә яшәүче татар милләте вәкилләре Россиянең татарлар иң таралган 36 төбәге арасында 10-нчы урынны били.

Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан төрле еллардагы экспедици-

¹ Текстта авторның экспедиция материаллары үзгәртелмичә бирелә.

яләрдә Самара авылларында халык белән әңгәмә корулар нәтижәсендә язып алынган тарихи һәм мифологик риваятьләр, авыл тарихлары, уеннар, жырлар, йола фольклоры, төрле ышануларга бәйле барлыкка килгән яисә халык китаптан укып сөйләгән хикәятләр, бәетләр, мөнәжәтләр, мәзәкләр, мәзәк хәлләр халык ижаты фондын баета.

Билгеле булганча, фольклор эсәренәң иң зур үзенчәлеге – вариантлылык. Халык ижаты белән чагыштырып карасаң, профессиональ ижат – музыка өлкәсендәме ул, әдәбият өлкәсендәме, театр өлкәсендәме – бер эсәр гадәттә бер вариантта гына була. Ә менә халык эсәрләре – күп вариантлы. Бер генә варианты билгеле булып, эсәр халык ижаты дип тәкъдим ителсә, бу бик күп сораулар тудырырга мөмкин, чөнки чын фольклор эсәренәң һәрвакыт башка урында язып алынган варианты була. Самара өлкәсе татарлары фольклорын махсус тикшергән вакытта нәкъ менә шушы вариантлылык мәсьәләсе барлык тулылыгы белән ачыла. Моңа кадәр татарлар яшәгән башка территорияләрдә дә табылып, күптәннән фәнни әйләнешкә кәргән материалларның самара татарларында яна вариантта очравы, бу күренешнең фольклорның төрле жанрларына карата һәр адымда очрап торучы бердәй тамырыбыз, уртақ тарихыбыз, мәдәниятебез турында ышанычлы нәтижәләр ясарга зур мөмкинлекләр бирә. Казан татарлары, Урал буге татарлары, себер татарлары, самара татарлары – без барыбыз да татарлар дип кычкырып тора биредә табылган матди булмаган мирасыбыз үрнәкләре.

Самара өлкәсендә тупланган бер типтагы фольклор күренешенәң һәрбер варианты барысы да татар халык ижаты өлкәсендәге уртақ кагыйдәләргә, уртақ кануннарға буйсына. Әйтүк, туй йоласына караган килең төшерү вакыйгасын алыык. Бу йола барлык татарларда да, шул исәптән Самарада яшәүчеләрдә дә, әлбәттә, бар һәм киң таралган. Яңа Мансур авылы мишәрләрендә әлеге йола эчендә бирнә сандыгы сату элементы популяр. Бу якларда кыз биргәндә әле бүген дә сандык саталар.

«Сандык сату»

Туй көнне кияү аяыннан килеңне алырга киләләр. Шунда кыз аягы егет аягына бирнә сандыгын сата. Бирнә сандыгы өстенә кызны олырак яшьтәге туганын утырталар. Кияү аягы килгәч, ул аларға:

– Бирнә сатам, – ди.

– Бирнәсе күпме тора соң?

Кызның ата-анасы, туганнары – бу йортта кем бар, һәммәсе бу көнне туйга китәсен ахшы белә инде барысы да. Шуңа сандык сатучы иң әлек күчтәнәчне өй саклап калучы өчен сорый. Шуннан соң да сандыкны тиз генә бирми.

– Кызның сыеры кала – аңа бер капчык фураж, тавыклары кала – бер чиләк бодай, өйне саклап эт тә монда кала – аңа итле сөяк, песие кала – аңа каймак.

Егет ягы бу таләпләрне тыңлый, кемдер каушап кала, кемдер тапкыр жавап бирә. Кияү, тапкыр булса, әйтә:

– Кыз белән бергә барысын алып китәм, барысын ризыклы итәм, – ди, халле булуын күрсәтә үзенең. Кызның бирнә сандыгын бүген дә нәкъ шулай саталар. (Яңа Мансур авылында Мусина Нәсимә Фәрдетдин кызыннан (1942 елгы) язып алынды. 26 июнь 2014 ел.)

Фольклор әсәре күп жирдә яшәүче татарлар өчен уртак, әмма һәр төбәк аңа ниндидер бер элемент өстәргә мөмкин, ягъни шушы йола кысаларыннан һич кенә дә чыгып китми торган, шушы якка гына хас яңа бер төсмер кертәп жибәрә. Алай гына да түгел, әле шушы ук төбәктә икенче бер информант шушы ук йоланы икенче төрле поэтик бизәкләр кулланып, башкачарак та сөйләргә мөмкин. Самара татарларында күзәтелгән туй йоласы элементлары – моңа ачык мисал.

Туй йоласына карый торган *«Кайтарма аш»* элементы шулай ук бик бик кызыклы...

«Шуннан хәзер килен төшерү.

– Төкле аягың белән! Авызыңа бал да май! – дип каршы алалар киленне. Яулык алмашы була шушында. Кайняга (каенанага. – Л.М.) килен, киленгә кайня бөркәндерә яулыкны. Сандыгын ачып, бүләкләрен өләшә килен.

Кайтарма аш. Анысы туйдан соң. Кыз ягын Коръян ашына җыю була кайтарма аш. Туйның өченче көнөндә уза кайтарма аш. Хәзер яшьләр шашлыкка чыга инде. Кайтарма ашта килен хәер тарата». (Самара өлкәсе Похвистнево районы Иске Мәчәләй (Старая Мочалеевка) авылында Булатова Шәмсеҗат Миргаз кызыннан (1930 елгы) язып алынды. 28 июнь 2014 ел.)

Бирнә сандыгы сатумы ул, кайтарма аш уздырумы, алар, әйтик, Татарстан районнарында да, Татарстаннан читтә яшәүче татарларда да очрый. Бу төбәкләрдә алар, Самарада яшәүче мишәр-татарлардан язып алынганнары белән чагыштырганда, башкарак төсмердә, башка сүзләр белән бирелгән. Хикмәт шунда: бу материалларның асылы бер үк. Шушындый үрнәкләрнең дисперслы урнашкан милләттәшләрәбездән Самара өлкәсендә гомер итүчеләрдә очравы үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли, күп бәхәсләрне чишәргә булыша. Бу материаллар милли мәдәниятебезнең һәм милләтебезнең никадәр бай булуын, тамырлар берлеген дәлилли.

Халкыбыз традициясендәге фольклор үрнәкләренең Самара татарларында бүгенге көндә дә халыкта очравы халык иҗаты әсәренең милләт-

тәшләрөбез тарафыннан дәвамлы ижат ителүен раслый, йоланың таралу географиясен, этносның башка халыклар белән бәйләнешен һ.б. өйрәнүдә бик әһәмиятле роль уйный. Йола фольклорын кабат торгызу процессында бүгенге көндә Самара өлкәсе авылларында информантлар үзенә кадәрге сүз сәнгате осталары тудырган поэтик-стиль алымнарға, тасвирий гыйбарәләргә, образ-сурәтләргә, тел бизәкләренә таяналар. Йола элементы буларак, биредә язып алынган *«Каз өмәсендә бәләш урлау»* сценариен карап үтик:

«Каз өмәсеннән соң кызлар йыелыштык. Бәләш салынган. Егетләр килде. Такмак әйтеп йырлыйлар. Икесе яңа такмак өйрәнгән:

– Пешә төшә, – ди берсе. Аңа каршы икенчесе әйтә:

– Пешә төшсә, бөгелә төш.

– Бөгелә төшсәң, суы чыга.

– Суы чыкса, шу да чык.

Карасак, бәләшне чалгәннәр. Бәләш турында әйтешәләр икән болар үзара. Без такмак әйтәләр дип авыз ачып тыңлап торабыз. Ырланган бәләшне кире бирәләр иде. Бәясә – я түлгез акчагызны, диләр инде, я йырлаталар» (Әмирова Асия Әхмәтгали кызыннан (1956 елгы) язып алынды. Самара өлкәсе Похвистнево районы Яңа Мәчәләй (Новая Мочалеевка) авылы. 2014 ел.)

«Аулак өй» вакытында була торган бер элемент мисалында халык традицияләрендәгә бәләш салу, аны шаярып урлаган булу, аулак өйгә кызлар янына егетләр жыелу, күңел ачу элементлары, шаян-жор теллелекнең бүгенге көндә дә сакланганлыгын күрәбез. Бу үз чиратында халык ижаты жанларының яшәүчәнлегә, дәвамчанлыгы турында сөйли.

Казан татарлары халык ижатына хас язмачылык тенденциясә, язма фольклорга хас үрнәкләр дә ят түгел мишәр этник төркемә вәкилләренә. Менә Самара өлкәсе мишәр татарлары тупланып яши торган авылда язып алган бер истәлек белән танышып үтик. *«Акыллы хатын»* дип аталган бу хикәят Самара өлкәсе Похвистнево районы Иске Мәчәләй (Старая Мочалеевка) авылында Булатова Шәмсегаят Миргаз кызыннан (1930 елгы) язып алынды. 28 июнь 2014 ел.

«Бер бай кеше бер матур җирдә бакча ясаган. Җире фәкыйрә бер хатынныкы булган. Җәберләп, җирен алган булган моның бай кеше. Шул. Бер көнне бай бакчада йөргәндә бу хатын бай янына килә дә:

– Шул бакчадан бер капчык туфрак алымчы, рөхсәт бирсәнә, – дип сорый. Ник бирмәскә, дип, бай риза була. Бай рөхсәте белән хатын бакчадан бер капчык туфрак тутыра да җилкәсенә күтәреп алып китмәкче була, байга әйтә:

– Шул капчык туфракны җилкәмә күтәртеп кенә җибәрсәнә, – ди. Байның гомерендә дә авыр әйбер күтәргәнә булмаган инде. Алай да,

мәрхәмәте килеп, күтәртеп җәибәрим булмаса, дип, капчыкка тотына. Авыр капчыкны селкетә дә алмый, хәленнән килми.

– Юк, булмый, мин моны күтәрә алмыйм, авыр икән, – ди инде хатынга, нәрсә дисен. Шуннан хатын әйтә моңа:

– Ә-ә, шулаймы? Минем хакым булган шушы бакчадан бер капчык туфракны да күтәрә алмадыңмы? Бу бакчада әллә ничә мең капчык туфрак бардыр. Кыямәт көнендә аларын күтәреп Аллаһ каршына ничек барырсың соң? – ди.

Шулай акыллы итеп аңлаткан теге хатын моңа, байга сабак биргән булып чыга инде. Моны ишеткән бай:

– Мин гаепле, ал бакчаңны, – дигән, – гөнаһыннан тәүбә иткән».

(«Моңы мин бер китаптан укыган идем. Иске китаптан. Гарәпчәне укырга әбием, Нәфисә ана, Шәмсекамәр апаларым өйрәтте. Кайсы китаптан бу сөйләгәннәрәм – әйтә алмыйм». Хикәятне кемнән ишетүен сорагач, информант шулай дип җавап бирде. – Л.М.).

Татарлар кайда гына яшәсә дә, укымышлы булырга омтылганнар, белемгә, гыйлемлеккә зур әһәмият биргәннәр. Китапка, мәгърифәткә омтылыш фольклорга да тәэсир итми калмаган. Татарларның китаби дастаннары барлыкка килү, хәтта бәет кебек сөйләмә жанрны да дәфтәргә теркәп кую гадәте һ.б. шундый күренешләр татар халык авыз ижатының язма мәдәният белән керешүе хакында сөйли. Югарыда карап үткән мисалда да әлеге тенденция чагылыш тапкан. Сөйләнгән хикәятенә өстәп, информантның «Моңы мин бер китаптан укыган идем. Иске китаптан. Гарәпчәне укырга әбием, Нәфисә ана, Шәмсекамәр апаларым өйрәтте. Кайсы китаптан бу сөйләгәннәрәм – әйтә алмыйм», дигән өстәмә мәгълүматы шул хакта сөйли.

Самара татарлары мишәр авылларында татар халык ижатына хас тагын бер сирәк күренешнең бүген дә актив яшәвен биредә махсус һәм киңрәк күрсәтеп үтү мөһим. **Кыз елату, сыктау жанры** турында сүз бара. Сыктаулар – халык авыз ижатының игътибарга лаек кызыклы күренеше. Алдарак китереләчәк сыктау җырлары барысы да – Самара өлкәсе Похвистнево районы Яңа Мансур (Новое Мансуркино) авылында Мусина Нәсимә Фәрдетдин кызыннан (1942 елгы) 2014 елгы экспедиция вакытында язып алынган үрнәкләр. Нәсимә ханым җыр текстларының күбесен дәфтәргә теркәгән, әмма ул бу төр ижат өлгеләрен күңелендә дә бик җиңеллек белән яңартты, махсус көе белән җырлап та күрсәтте. «Туй алдыннан ире йортына китәсе кәләшне елатуга юнәлдерелгән җырлар алар», дип аңлата әлеге истәлекләр турында Нәсимә ханым.

Фольклористикада билгеле булганча, сыктау җырлары драматик табигатьле, алар йола комплексында билгеле бер гамәлләр кылу (акцио-

нальлек), ягъни тамашалылык аша тормышка ашырыла. Туй йоласындагы сыктау жырлары гадэттэ монологка яисэ диалогка корылган була. Аларда туй алдыннан кыз гаиләсендәге үзара мөнәсәбәтләр, кияүгә китүче кызның күнел халәте, язмышка карата моң-зарлары, үпкә-борчылулары тасвирлана. Бу төр жырларда кавышу, мәхәббәт һ.б.га бәйле шатлык, сөөнеч кебек уңай хисләр берничек тә чагылыш тапмый. Йола татарлар яши торган төрлө төбәкләрдә төрлечә аталып йөри: «таң кучат» (ягъни таң әтәче), «*кыз елату*», «чеңләү» яисә «чеңләтү», «әтеки әйттерү». Төрлечә аталуына карамастан, боларның барысының да нигезендә туй алдыннан кәләшнең сыктаулары ята.

Иртәгә кияү йортына китәсе дигән көнне кәләш, таң әтәчләре белән үк уянып, сыктый башлый торган булган, жырларның эчтәлеген аның кыз чагын сагынуы, бүгенге хәленә кызгану хисләре уяту белән сугарылган.

Монолог-жырда кыз еш кына үзенә атасына, анасына, агаларына, дус кызларына мөрәжәгать итә. Анасына, аннары дусларына ул болай ди:

*«Ябалак та, ябалак кар явадыр, Торчы, әни кабәм, уянчы,
Палуна¹ башларын сылыйдыр. Язулы яши балаң елыйдыр».*

Яисә дус кызларына багышлап сыктый:

*«Торыгыз тиңнәрәм, маем, торыгыз, Таңдый зарлардан елыйбыз,
Миңа кычкырыгыз «таң кучат». Бәхетле булайк, дип телибез».*

Сыктауларын әкрәнгә «елат» башлаган кызның тавышы көчәя барып, алга таба ул тагын да катырак сыктый башлый:

*«Ишеккәем кинәт ачылды, Сөйләшкән көннәрәм җиткәчтен,
Зынжырлары жиргә чәчелде, Татлы йокыларым ачылды».*

Алдан әзерләнеп килгән дус кызлары, зур яулык астына барысы бергә кереп, ачык тәрәзә аша яисә кыз катына кереп, кызның жырларын эләктәрәп ала торалар, кушылып жырлыйлар яисә жырны үзләре башлап, кыз да аларга кушыла.

Китәсе кыз, үзен гаиләдә артык кашык санап, тизрәк кияүгә бирергә теләгәннәрә өчен атасын, агасын, җиңгәсен гаепли:

*«Безнең артыбызда кызыл гөл, Катлама казанын элдегез,
Абызкәем әйтә, гөл түгел. Кайнамасмы диеп белдегез?
Җиңгәкәем шулай әйтәдер, Бигрәк тә яшьли бирдегез,
Кызлар ашатырдай ел түгел. Ахры китмәс диеп белдегез».*

Самара мишәрләрендә «Кыз елату» йоласында кызның дусларынан тыш та кешеләр катнашкан. Арада йолага махсус осталар – «кыз елату жырларын белүчеләр чакырыла. Кызны түрдә урындыкка утыртканнар, дүрт почмагын дүрт яктан тотып, баш өстендә киң яулык тотып торган-

¹ Палуна – утын әрдәнәсе (Л.М.).

нар» (Похвистнево районы Яңа Мансур (Новое Мансуркино) авылында Ягудина Әминә Гайфетдин кызы (1928 елгы) сөйләгәннәрдән. 26 июнь 2014 ел.)

Кияүгә китәсе кыз елаган, аңа кушылып, иптәш кызлары да күз яше күрсәтеп алганнар. Бу йоланың төп максаты кызны елату булган, тора-бара бу максат мишәрләрдә *«еламыйча китү яхшы түгел, кияүгә елап бару кирәк»* дигән ышануга ук әверелгән. Татарларда *«елап барсаң, елмаеп яшәрсең»* дигән гыйбарәнең бүгенге көндә дә очравы шул хакта сөйли.

Самара мишәр авылларында туй алдыннан башкарыла торган «кыз елату» процессы бик озакка сузыла торган булган. Сыктауларның төп хасияте – трагизм. Татарларның туй йоласы фольклорында сакланып калган сыктауларның бай поэтикасы кыз өлешенә төшкән котылгысыз һәм жинеп булмастай хәсрәтне гәүдәләндерә. Лиризм һәм драматизм белән сугарылган бу йоланың нигезендә борынгы ышанулар ята. Самара өлкәсе татар авылларында сакланып калган сыктау текстлары татар халкының гаилә-көнкүреш йола фольклорын сәнгати баета.

Нәтижә ясап әйткәндә, Самара өлкәсендә гомер итүче, һәр мәсьәләгә үз карашы булган тырыш, гаярь, үткен телле мишәрләр асылда милләт-безнең тулылыгын, бөтенлеген тәмин итеп тора торган шактый эре катлам. Биредә очраган һәм язып алынган фольклор әсәрләре исә татар халык ижатының бүгенге торышы, халкыбыз яшәешенә, аның бүгенге сулышына тере мисал. Самара өлкәсе Похвистнево районының Яңа Мансур, Иске Мәчәләй, Яңа Мәчәләй мишәр авылларында тупланган фольклор материаллары нигезендә генә дә татар халкының бердәмлеге, тарихи хәтер уртаклыгы, бердәй мәдәният һәм тел, идеяләр охшашлыгы чагылыш табуын күзәтергә мөмкин. Милли бәйрәм дип үткәрелә торган гореф-гадәт, йолаларыбыз, мәзәкләребез, көйләребез, үз авылы чокырына, урманына, күленә багышлап сөйли торган риваятьләребез төрледән-төрле, әмма шул ук вакытта теге я бу төбәкнең фольклор ядкарьләрендә татарлар үткән го-мум уртак юл, уртак гамәлләр, уртак уй-фикерләр, бердәй хисләр чагыла. Ахыр килеп, төрле төбәкләрдә бүген дә актив, аерым этник төркемнәргә хас татар телле фольклор татар милләтенә бербөтен булуын раслый.

ПЕРВАЯ В САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ ТАТАРСКАЯ БИБЛИОТЕКА-ЧИТАЛЬНЯ

В ходе поисково-исследовательской работы у историков-краеведов порой случаются неожиданные, но от этого не менее приятные, открытия. Расскажу об одной такой удачей из своей практики.

Речь пойдет о событии, связанном с открытием в сентябре 1906 г. в татарской д. Старый Мостяк Хвалынского уезда Саратовской губернии «бесплатной народной библиотеки-читальни». До недавнего времени об этом событии в литературе не было никаких сведений. В 2012 г. автор этих строк в ходе сбора материала для задуманной книги по истории родного села Мостяк, буквально наткнулся на строку из журналов Хвалынского уездного земского собрания за 1908 г. о выделении пособия в 50 рублей Старо-Мостякской народной библиотеке-читальне «с тем, чтобы Управа выписала на эту сумму книги на русском и татарском языках, причем список последних должен быть проверен переводчиком» [Журналы: 1909. С. 45].

Данный факт был зафиксирован в книге, изданной в 2013 г. (см.: [Рашитов: 2013. С. 82–83]). Однако оставались неизвестными многие обстоятельства, связанные с открытием и деятельностью библиотеки. И вот удача: в 2016 г. в Госархиве Саратовской области из фонда Саратовского губернатора мне выдали дело, в котором обнаружили документы, проливавшие свет на факт открытия и устройства библиотеки-читальни в д. Старый Мостяк (см.: [ГАСО. Ф. 1. Д. 6914. Л. 96–132]). Общее число документов составило 29. Хронологически они относятся к 1906–1909 гг.

Прежде чем приступить к анализу этих документов, следует хотя бы вкратце рассказать о самой д. Мостяк и ее жителях. Село было основано в 1713 г. группой служилых мурз и татар из Симбирского уезда в числе 63 человек во главе с Надеем Миняшевым. Копия жалованной грамоты с перечислением имен получателей поместий сохранилась в Саратовском архиве и была обнаружена автором этих строк (см.: [ГАСО. Ф. 19. Оп. 2. Д. 53. Лл. 61–62 об.]). В этом перечне мы видим имена князя Дербыша Кодрякова сына Мамина, мурз Искандера Бахтыгозина, Кудакая Булякова, Сюнбая Воинова, Сафара Карамышева, Ишмакая Уразгильдеева, Курмакая Тугушева, Кильмамета Утешева. Первопоселенцам по обе стороны р. Мостячки «с устья до вершины», было отписано в общей сложности 4450 четвертей земли с лесными угодьями, что в переводе на современную систему мер составляет примерно 8900 га. Земли в начале было так много,

что мостякцы в последующие десятилетия XVIII в. «припустили» к себе новых помещиков, среди которых были князья Богдановы из д. Шатыршан Симбирского уезда, мурзы Мангушевы из д. Нагаевой (Нугай иле) Карсунского уезда и др. В 1760-е гг. часть владений в месте впадения Мостячки в р. Избалык даже сдали в аренду жителям соседней русской деревни. О чем, впрочем, очень скоро пожалели. Во второй половине XVIII в. население Мостяка росло весьма высокими темпами. К концу столетия число душ мужского пола достигло 700 человек, земли стало не хватать для обеспечения установленной правительством для государственных крестьян нормы – 15 десятин на ревизскую душу. Мостякцы попытались было вернуть себе ранее сданную в аренду землю, однако их ждала неудача.

Население продолжало расти, и к середине XIX в. оно оказалось сосредоточенным в двух рядом расположенных деревнях, за которыми закрепились названия: Старый Мостяк и Новый Мостяк. В 1860 г. в Старом Мостяке проживало 2793 человека, в Новом Мостяке – 729, всего 3522 человека. Среди 63 татарских деревень Саратовской губернии Мостяк по числу жителей занимал первое место, опережая на 200 с лишним человек соседнее волостное село Старую Кулатку (3305 человек).

В жизни обоих Мостяков определяющую роль играли потомки названных ранее татарских дворянских родов. После выхода указа Екатерины II «О дозволении князьям и мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами российского дворянства» (1784 г.) многие из них попытались получить дворянское достоинство. В соответствии с требованиями указа они собирали материалы о своих предках, составляли родословные и т.д. Поданные ими в Саратовское наместническое правление доношения вместе с собранными документами хранятся в фонде 19 Госархива Саратовской области. Среди этих документов находится и дело потомков служилого татарина из д. Аллагулово Нижне-Ломовского уезда Сунчалаея Ирекаева. В числе первопоселенцев деревни Мостяк в 1713 г. был внук Сунчалаея – Тельметет Арасланов сын Сунчалеев. К началу XIX в. род Сунчалеевых сильно разросся, достигнув численности 55 человек. В то время как потомки некоторых мурзинских родов (Буляковы, Карамышевы, Уразгильдеевы, Тугушевы и др.), потерпев неудачу в своих «хождениях» за дворянским званием, потеряли в дальнейшем свои исконные фамилии, Сунчалеевы сохраняли верность имени своего далекого предка. Многие из них достигли больших жизненных высот, их имена вписаны в историю. Так, например, внук Тельметета Ахмер (Х) Асанов Сунчалеев (1752–1835) был в числе первых указных мулл, получивших разрешение на духовную деятельность. Краткая биографическая справка о нем помещена в труде Р. Фахреддина «Асар» (см.: [Фахреддин: 2006. Т. 2.

С.261]). Правда, в написании его имени была допущена ошибка: Ахмет вместо «Ахмер». По стопам Ахмера муллы пошли многие представители рода Сунчалеевых. Некоторым другим улыбнулась удача в предпринимательстве. В 1850-е гг. в Хвалынское купечество вышел правнук Тельмемета – Абдулла Юсупов сын Сунчалеев. Ему удалось быстро сколотить солидный капитал. В 1870-е гг. он являлся владельцем четырех мельниц в родном селе. Был избран гласным Хвалынского уездного земского собрания первого и второго созывов. После ранней смерти в 1884 г. капиталы Абдуллы Сунчалеева перешли к его сыновьям Сулейману и Сафе. Третья ветвь рода Сунчалеевых, идущая от сына Тельмемета Батрая, дала татарскому миру замечательного поэта, близкого друга Габдуллы Тукая, человека трагической судьбы Сагита Сунчалая и его старшего брата, видного журналиста и общественного деятеля Шарифа Сунчалая.

Мы уделили роду мостякских Сунчалеевых столь значительное внимание не случайно. Именно Сунчалеевы сыграли решающую роль в осуществлении того крупного социокультурного проекта, о котором идет речь. При этом необходимо заметить, что на рубеже XIX–XX вв. экономическое и умственное состояние Саратовской татарской деревни, в том числе и Мостяка, было крайне неблагополучным. Засухи и неурожаи 1890-х гг. окончательно подорвали экономику крестьянской семьи. Сельские общества не справлялись с погашением выкупных и налоговых повинностей, продовольственных ссуд. По трем мостякским обществам сумма непогашенного долга приближалась к 100 тыс. рублей, что в 6 раз превышало годовой оклад повинностей. Зимой 1902/03 гг. обнищавшее кулаткинское крестьянство постигла эпидемия цинги. Общество Красного Креста решило открыть в ряде сел, в том числе и в Старом Мостяке, пункты питания и лечения заболевших. Об умственном состоянии жителей деревни свидетельствует факт, о котором сообщал в своей корреспонденции в журнале «Образование» журналист и земский деятель из Вольска И. Жилкин. Он сообщал, что в д. Старый Мостяк по наущению муллы не дали согласия на открытие столовой Красного Креста. Оказалось, что мулла не хотел, чтобы столовую разместили в доме по соседству с мечетью [Образование: 1903. № 5]. Крестьяне предпочли голодать, чем послушаться муллу.

И все-таки в фанатизируемом духовенством татарском сельском мире происходили, очевидно, внутренние умственные перемены. И стоило в России разразиться революции, как эти перемены оформились и вышли наружу. Одним из ярких проявлений растущей тяги татарского крестьянства к знаниям, к просвещению и стало открытие Старо-Мостякской библиотеки.

Первым среди относящихся к данному событию архивных документов идет прошение учредителей библиотеки на имя Саратовского губернатора, датированное 28 марта 1906 г. В число учредителей входили 17 человек: крестьяне и муллы деревень Старый и Новый Мостяки. Первым в этом списке значится 24-летний сын названного выше Сулеймана Сунчалеева – Якуб. Очевидно, он и его отец и были главными инициаторами и спонсорами данного мероприятия. В центре села до сих пор стоит построенный ими просторный кирпичный дом с примыкающими к нему магазином и складскими помещениями. Кроме них в число учредителей входили муллы: Хусаин Камалетдинович и Имадетдин Нурмухамедович Сунчалеевы, Сагдетдин Абубекеров, Сафа Бахтияров, Хусаин Сабитов, Халилулла Мужибуллин; крестьяне: Абушахман Туктаров, Абдрахим Шаяхметов, Мударис Азизов, Муса Хайров, Хайрулла Сафаров, Сулейман Тугушев, Хусаин Бакиев, Сабитов, Хусаин Куртяков.

Переписка между Мостяком и Саратовом велась через Хвалынского уездного исправника Кирилла Тифлова и его помощника Камалетдина Биглова. В ответ на предъявленное начальством требование учредители определили ответственного лица – заведующего библиотекой. Им стал 38-летний мулла Хусаин Камалетдинович Сунчалеев. Помощником к нему определили муллу из д. Новый Мостяк Халилуллу Мужибуллина, а библиотекарем Якуба Сулеймановича Сунчалеева.

25 мая 1906 г. собранием членов-учредителей был утвержден Устав библиотеки-читальни, состоявший из 30 пунктов. В ходе дальнейших согласований в проект были внесены изменения и сокращения. 18 сентября 1906 г. Саратовский вице-губернатор Дубасов отправил депешу Хвалынскому уездному исправнику, в котором уведомлял, что им утвержден устав и дано разрешение на открытие в д. Старый Мостяк библиотеки. Пункт 1 Устава гласил: «Народная библиотека-читальня в д. Старом Мостяке имеет целью предоставить всем жителям д. Старого Мостяка бесплатно пользоваться книгами для чтения» [ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 6914. Л. 112]. Заметим, что книгами, газетами, журналами из фонда библиотеки могли пользоваться также жители расположенной в двух верстах д. Новый Мостяк.

Итак, официальной датой открытия Старо-Мостякской библиотеки-читальни следует считать 18 сентября 1906 г. Это была первая в Саратовской губернии и одна из первых во всем татарском мире общедоступная библиотека. Известно, что одной из первых татарских библиотек стала открытая в 1898 г. в Троицке (Оренбургская губерния) читальня. Она оставалась чуть ли не единственной в России татарской библиотекой вплоть до революции 1905–1907 гг. В Казани «Исламская библиотека» открылась в 1906 г. В том же году татарская библиотека-читальня появ-

вилась в уездном городе Челябинске. А вот в Уфе первая мусульманская библиотека-читальня открылась лишь в 1914 г. (см.: [Габдрафикова: 2013. С. 191–193]).

В губернском городе Саратове, где в начале XX в. проживало 2–2,5 тыс. татар, о необходимости открытия татарской библиотеки заговорили в 1915 г. на общем собрании Саратовского мусульманского общества (создано в апреле 1913 г.). Требовалось купить под библиотеку дом. Расходы на содержание библиотеки готов был взять на себя наследник купца 2-й гильдии Миргалетдина Курамшина (1854–1912) Ибрагим. Однако прийти к удовлетворительному решению вопроса тогда не удалось. К тому времени неплохую библиотеку в 600 экземпляров книг удалось собрать заведующему Саратовским начальным русско-татарским училищем Бурганутдину Сулеймановичу Юскаеву. Понятно, что это была не общедоступная библиотека.

Неудачей окончилась также попытка открыть библиотеку-читальню в д. Старый Атлаш Хвалынского уезда, предпринятая группой энтузиастов в 1916 г.. В условиях вызванного Мировой войной социально-экономического и политического кризиса данная инициатива не получила поддержки губернских властей. Особой заслугой мостякских Сунчалеевых следует считать то, что им удалось не только открыть, но и сохранить библиотеку-читальню, обеспечить ее длительное существование. С 1908 г., как уже указывалось, Старо-Мостякская библиотека получала ежегодно от уездного земства пособие в 50 рублей на закупку книг.

Начинание мостякцев вызывало, очевидно, неподдельный интерес и получало одобрение у окружающего татарского населения. В 1908 г. коллектив учредителей библиотеки пополнился еще 18-ю членами. При этом среди них наряду с жителями Мостяка были также представители соседних деревень: Зимницы, Старой Кулатки, Старого Атлаша (см.: [ГАСО. Ф. 1. Д. 6914. Л. 124]). К благому делу присоединился даже один вольский мещанин – Мустафа Шафиков. В состав учредителей вошел талантливый 22-х летний поэт из д. Зимницы Кашшаф Потеев (Патии) (см. о нем: [Татары Саратовского Поволжья: 2020. С. 148]). В 1909 г. в составе учредителей мы видим также уроженца д. Старый Мостяк Хайруллу Юсупова (1884–1952), только что окончившего уфимское медресе «Галия». В советскую эпоху Хайрулла Шамсутдинович стал членом Коммунистической партии, крупным работником советской школьной системы. В 1949 г. он был награжден орденом Ленина (см.: [Татары Саратовского Поволжья: 2020. С. 236]).

Во внутреннем устройстве и работе библиотеки-читальни происходили изменения. Так, в ноябре 1909 г. заведовавший библиотекой мулла

Хусаин Сунчалеев и его помощник муэдзин Абдушахман Туктаров, ссылаясь на семейные обстоятельства, попросили освободить их от должностей. Вместо них были избраны новые лица: заведующим – мулла Сагдетдин Абубекеров, его помощником – крестьянин Хусаин Куртяков. Последний служил писарем в сельской администрации (см.: [ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 6914. Л. 130]). Члены-учредители попытались несколько расширить и разнообразить работу библиотеки. Предлагалось устраивать чтение книг в читальне для неграмотных, а также беседы и лекции, в том числе и на тему борьбы за трезвость. Однако эти предложения не получили поддержки со стороны начальства.

К сожалению, жизнедеятельность Старо-Мостякской библиотеки в 1910–1915 гг. не получила отражения ни в документах, ни в воспоминаниях старожилов. О ее существовании в эти годы рассказывают лишь журналы Хвалынского уездного земства с записями о выделении 50 рублей пособия на пополнение фонда библиотеки. Новые сведения о Старо-Мостякской библиотеке появляются в архивных документах, относящихся к 1916 г. Так, в донесении канцелярии Саратовского губернатора в Главное управление по делам печати МВД среди 18 библиотек Хвалынского уезда упоминается «Мусульманская бесплатная библиотека в д. Старом Мостяке». Указано, что библиотека содержится Старо-Мостякским обществом [ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 9714. Л. 61]. Попутно заметим, что Хвалынский уезд был самым бедным в данном отношении уездом губернии. В соседних уездах дело с библиотеками обстояло гораздо лучше: в Вольском уезде – 25 библиотек, в Кузнецком – 50. Среди последних упоминалась библиотека в крупной и богатой татарской деревне Индерке [Там же. Л. 101]. Очевидно, эта библиотека была открыта по инициативе местного богатого мецената Исхака Баишева.

В другом архивном деле мы обнаружили прошение членов-учредителей Старо-Мостякской библиотеки-читальни Сагдетдина Абубекерова, Хусаина Сунчалеева, Халилуллы Бахтиярова, Гизятуллы Сейфетдинова, учителя земского русско-татарского училища Ибниамина Зеялетдиновича Биглова от 21 апреля 1916 г. на имя Саратовского губернатора об устройстве в библиотеке чтения Корана и других религиозных книг неграмотным старикам [ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 9719. Лл. 191–193 об.]. На прошение была наложена резолюция: «Ходатайство их г. Начальником губернии признано не подлежащим удовлетворению».

Такова в кратком изложении история первой в Саратовском крае татарской общедоступной библиотеки, открытой в разгар народной революции 1905–1907 гг. в деревне и Старый Мостяк. К сожалению, мы не располагаем конкретными данными, относящимися к деятельности би-

блиотеки: число читателей, книжный фонд, местоположение. Великая революция 1917 г., в подготовку и победоносный исход которой свою лепту, несомненно, внесла и эта сельская библиотека, нарушила «нормальный» ход деятельности последней: богатые попечители Сунчалеевы потеряли свое состояние, заведующий Сагдетдин мулла отстранился от участия в общественной жизни. Пришли новые времена и новые порядки, новые люди. Это были естественные, нормальные для революционного времени перемены. Жаль только, что в водовороте событий была потеряна память о существовавшей в 1906–1917 гг. в с. Старый Мостяк бесплатной народной библиотеке-читальне – одном из первых ростков просвещения среди татар.

Вместе с тем понятно, что ни накопленный за эти годы книжный фонд библиотеки, ни посеянные в народном сознании семена свободы-мысли и социальной активности не были потеряны, не исчезли бесследно. Книги и журналы служили хорошим подспорьем для открытых после Октября 1917 г. советских школ, для изб-читален. Эта библиотека на многие годы вперед определила Старый Мостяк в качестве своеобразной культурной столицы кулаткинско-хвалынских татар. В самом деле: именно в Старом Мостяке в 1914 г. одновременно с мужским было открыто женское начальное русско-татарское училище – первое и единственное в Саратовской губернии. Именно в Старом Мостяке в 1924–1925 учебном году начались занятия в первой во всей губернии татарской единой трудовой школе 2-й ступени, дававшей незаконченное среднее образование. В дальнейшем это учебное заведение получило статус школы крестьянской молодежи (ШКМ), а с 1937 г. стала 10-летней средней школой. Эта школа еще до Великой Отечественной войны успела подготовить целую плеяду хорошо образованных людей. В этой школе работали лучшие педагоги Старокулаткинского района. Не случайно двое из них – Юсупов Хайрулла Шамсетдинович и Абдрахимов Сафиулла Хабибуллович – в 1949 г. были награждены высшим орденом СССР – орденом Ленина. Уроженка Старого Мостяка Хажяр Салиховна Хасанова в 1940 г. окончила Казанский педагогический институт, после этого проработала в школе родного села учителем русского и родного (татарского) языка на протяжении нескольких десятилетий, была удостоена почетного звания «Заслуженный учитель РСФСР».

В послевоенные десятилетия слава Мостяка как образованного, культурного села получила широкое распространение. В шутку его называли даже «второй Париж». В Новом Мостяке в 1960–1980-е гг. функционировала 8-летняя школа с числом учащихся до 150 человек. В Старом Мостяке для средней школы, в которой контингент обучающихся составлял

около 400 человек, было построено просторное трехэтажное здание. В каждом селе успешно работали культурно-просветительские учреждения: библиотеки, клуб, дом культуры.

В Старом Мостяке до 1970-х гг. функционировали две библиотеки: для взрослых и детская. На протяжении 35 лет взрослой библиотекой заведовала Фатыма Сулеймановна Салихова – настоящий энтузиаст и профессионал своего дела. После введения в эксплуатацию в 1970 г. нового здания сельского Дома культуры произошло объединение этих библиотек. Старо-Мостякская сельская библиотека заняла просторное помещение на втором этаже СДК.

После ликвидации в начале 1990-х годов советской власти и колхозного строя на селе экономическая, демографическая, социокультурная ситуация в обоих Мостяках сильно ухудшилась и, к сожалению, продолжает ухудшаться. В Новом Мостяке из-за недобора детей школа закрыта. В Старом Мостяке средняя общеобразовательная школа хотя и работает, но при катастрофической нехватке учащихся, число которых едва превышает 50 человек. Клуб в Новом Мостяке и Дом культуры в Старом Мостяке стоят полупустые, в библиотеках – явная нехватка читателей. Таковы, увы, печальные итоги слома советского социалистического строя.

Литература и источники

1. Габдрафикова Л.Р. Повседневная жизнь городских татар в условиях буржуазных преобразований второй половины XIX – начала XX вв. Казань, 2013.
2. Журналы Хвалынского уездного земского собрания за 1908 год. Хвалынский, 1909.
3. Образование. М., 1903. № 5.
4. Рашитов Ф.А. Мостяк (1713–2013). Страницы истории татарского села. Саратов, 2013.
5. Татары Саратовского Поволжья: Энциклопедический справочник. Саратов, 2020.
6. Фахреддин Р., Асар. Т. 2. Казань, 2006.
7. ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 6914.
8. ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 9714.
9. ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 9719.
10. ГАСО. Ф. 19. Оп. 2. Д. 53.

ПЕНЗЕНСКИЙ КРАЙ! ТЫ – РОДИНА ПРЕДКОВ МОИХ...

Аннотация: Пензенская губерния имеет весьма глубокую и интересную историю. Именно там проходило интенсивное насильственное крещение татар после разгрома и захвата Казани Иваном Грозным, вследствие чего именно оттуда начинается массовый отток татарского населения на юго-восток страны, в лесистые районы Закамья.

Ключевые слова: губерния, массовый отток, насильственное крещение, мурзы.

Пензенский край в истории татарского народа занимает значительное место и имеет многовековую историю. С большим тщанием и искренней любовью к своей малой родине написано об этом авторами Ф. Зюзиным и Р. Алюшевым в многотомном издании «История татар Пензенского края» 2020 г. издания. Это энциклопедическое издание включает полномасштабную картину развития Пензенского края и народов, его населяющих, а главное, татарского народа, от седой древности и до наших дней. Можно с уверенностью сказать, что этот регион является колыбелью, где определялись дальнейшие судьбы татарской знати и простого татарского народа. Бесспорно и то, что пассионарный дух пензенских татар не раз проявлялся в их потомках, рассеянных по городам и весям страны, помогая сохраниться как нации в многовековых условиях постоянных ограничений. Татары – коренной народ Пензенской области, их история неотделима от истории всего татарского народа России.

Во время правления царя Петра I началась вторая волна насильственной христианизации нерусского населения России, мерами более жёсткими по сравнению с временами Ивана Грозного. Особенно планомерно и последовательно эта политика осуществлялась по отношению к татарским мурзам, алпаутам, духовенству, т.е. к бывшей татарской элите (впрочем, и другие последующие правители в России будут придерживаться такой же политики вплоть до 1917 г.). Как известно, в 1713 г. указом Петра I, татарским мурзам было велено в течение шести месяцев принять христианство, в противном случае все земельные угодья и поместья татар, не перешедших в православие в установленный срок, будут «отписаны на государя». С этой целью в этом же 1713 г. проводится перепись служилых татар, в результате которой мурзы будут лишены всех льгот, имущества, а позже и земельных владений. Лишённые всех своих титулов (т.е. не подчинившиеся царскому указу), мурзы были пе-

реведены в разряд государственных крестьян (ясачные, служилые татары, впоследствии так же переведённые в разряд государственных). Такие «лишенцы» получили название «*чабатылы мурзалар*» (лапотные мурзы). Впоследствии некоторым из них удалось восстановить свои утраченные титулы, но это было редким явлением. Таким образом, это был один из методов ликвидации феодальной верхушки татарского народа.

Следующим и, пожалуй, окончательным ударом по мурзам, явился Указ Петра I от 01.31.1718 г. брать служилых татар и мурз лашманами «без заплаты» по заготовке леса для кораблестроения. «Лашманы» (лесной человек) должны были исполнять работу по валке леса со своим рабочим инвентарём (топоры, пилы и т.д.), своим тяглом (лошадьми) и своим питанием. Многие калечились на этой тяжёлой работе, многие погибали. Обнищали и погибали и их семьи, оставшиеся без кормильца, без рабочей скотины, без средств к существованию. Так служилые татары были окончательно низведены до положения простых бесправных государственных крестьян, не имеющих ни титулов, ни привилегий и материальной базы.

В результате жёсткой политики христианизации в начале XVIII в. некоторая часть татар были крещены и затем позже обрусела. В Пензенском уезде «просветили крещением» 282 служилых татарина из 5818 чел., но это была небольшая часть татарского населения, основная масса татар оказала яростное сопротивление насильственной христианизации, что привело к восстанию Батырши в 1775 г. Восстание было жестоко подавлено, но это не устрасило татар. Многие мурзы, а с ними представители и других нерусских народов (чуваши, мордва, удмурты), вынуждены были бежать из родных Пензенских краёв на юго-восток Татарстана, спасаясь от насильственного крещения. Так в лесистых местах Закамья в конце XVII и начале XVIII вв. появляется много новых сёл и поселений, таких как Кичучатово, Маметьево, Апаково, Багряш (Полянка), Миннибаево и другие.

Одним из мурз, не пожелавших добровольно креститься несмотря на жёсткие меры устрашения и тайно покинувших родные края, был алпаут, Почётный дворянин Пензенской губернии Дауд Бибешев (Бибеш). Он был родом из с. Татарский Шелдаис (Лямбур, по-местному *Шалдавыс*). В Пензенской татарской энциклопедии говорится: «Это татарско-мишарское село Спасского р-на Пензенской области, расположено на правом берегу р. Шелдаис. Построено было на землях, отказанных в 1638 г. Кадомской приказной избой касимовским и шацким мурзам и татарам у липяга Леинбур в верховьях Шелдаиса. Поэтому в XVIII и середине XIX вв. именовалось дер. Шелдаис (Лямбур тож.). Деревня Шелдаис

была военным поселением. Из жителей села 17 семей (39 с родственниками) были поверстаны в конные казаки и наделены они были землями и санными покосами. Известно, что в ней проживали в конце XVIII в. потомки мурзы Бибяшева – Маметовы. Татары с этой фамилией есть и в настоящее время в деревне» [Татарская: 2017. С. 40]. И действительно, потомкам Дауда Бибяшева из Татарстана было известно, что в покинутой мурзой (алпаутом) деревне оставались его родственники и что вполне вероятно, они могли принять христианство, вследствие чего у них изменились фамилии. В ходе дальнейших поисков родословной линии Дауда Бибяшева выяснилось, что согласно «Фамильной структуре татарского населения Касимовского уезда в первой половине XVIII в.» [РГАДА. Ф. 131. Оп. 3. Д. 1. а. л. 607 об.] в первой четверти XVIII в. мурзы Бибишевы (Бибяшевы) отмечены среди жителей деревень Полянки, Сеитово, Высокая и Мунтово Касимовского уезда (ныне Рязанская обл.). К 1713 г. во владении Сенюкая мурзы Бибишева (Бибяшева – прим. авт.) имелось 10 душ крестьян в д. Сеитово Касимовского уезда, которые были описаны «на государя» за некрещение..., т.е. они потом стали «*чабаталы морзалар*» и в поисках лучшей доли перебрались в военное поселение Шелдаис (Лундан), где за военную службу им было присвоено звание алпаутов (которое могло передаваться по наследству) и наделены были земельными угодьями и санными покосами. Дауд Бибишев имел звание алпаута до той поры, пока в 1742 г. был вынужден спешно и тайно покинуть пределы Пензенской губернии, спасаясь от насильственного крещения. Таким образом, корни Дауда Бибишева (Бибяшева. прим. авт.), похоже, восходят к касимовским мурзам?

Вместе со своей семьёй (двумя дочерьми и двумя сыновьями Максutom и Азаматом) Дауд в 1742 г. стали первопоселенцами с. Миннибаева, расположенного в 17 км от Альметьевска, ныне нефтяной столицы Республики Татарстан. Как уже было сказано, Дауд был лишён всех титулов и льгот, которые он имел будучи мурзой в Пензенской губернии, здесь он стал государственным (ямским) крестьянином со всеми вытекающими отсюда последствиями – нищетой, бесправием, постоянными унижениями и лишениями. Однако, пассионарный дух свободолюбивого тюрка-татарина, заложенный в нём его древними предками в период проживания ещё в Пензенских краях, проявился в старом алпауте и на новом месте. Это не было простым бегством от насильственного крещения, это был такой акт протеста покорённого, но не покорившегося гордого тюрка-татарина против несправедливой политики русского царя. Дауд не был сломлен свалившимися на него тяготами жизни, он стал родоначальником многочисленного уважаемого односельчанами рода Даутовых

в с. Миннибаево, воспитавшего для страны достойных членов общества самых разных профессий. Об уважении к этому роду может воздействовать тот факт, что известный татарский общественный и религиозный деятель, выдающийся мыслитель татарского народа, писатель, просветитель, учёный-востоковед Ризаэддин Фахруддинов (12.1.1858–11.04.1936) породнился с Даудом Бибешем, женив своего брата Зиятдина на дочери муллы Даутова Габетдина Махубе. В те времена весьма продуманно подбирали себе родственников и Ризаэддин мулла из д. Кичучат вероятно знал о знатности рода муллы Дауда из соседней д. Миннибаево. Ещё пример: имам-хатыб Московской Соборной мечети, ученик знаменитого татарского просветителя Галимджана Баруди, яркий представитель джадидизма, автор множества книг по мусульманской догматике, казый ЦДУМ Габдулла Сулеймани (1886–1937, репрессирован и расстрелян в Казани), также был женат на внучке Дауда Бибеша. Человек такого уровня, как Габдулла Сулеймани, естественно, так же тщательно подбирал себе спутницу жизни из авторитетного знатного рода. В Казани в настоящее время проживает внучка Г. Сулеймани Фарида Маратовна Хасаншина.

В Миннибаево Даутовых называют «*муллалар нәселе*» (род мулл), так как религиозной и педагогической деятельностью в селе традиционно занимались многие сыновья, внуки и правнуки Дауда. Так сложилась династия мулл и учителей Даутовых, которые и поныне продолжают сеять «разумное, доброе, вечное» в родном селе. Из этого рода вышли люди самых разных профессий: Даутов Марсель Азгорович (02.03.1944–20.11.2017) – генеральный директор коммунального хозяйства Республики Татарстан; Нил Фатыхович Хабибуллин (1930–1995) – ректор научно-исследовательского института вычислительной техники, Казань (филиал известного на всю страну КАИ); Рафаэль Замилевич Даутов – заведующий кафедрой вычислительной математики Федерального университета КФУ, Казань (бывший легендарный университет им. В.И. Ленина); Даутова Ситдика Валиахметовна (10.03.1893–1982), награждена орденом Ленина за педагогическую деятельность; Нариман Сахабиев (внук популярного татарского артиста Рафаэля Сахабиева) – в 12 лет прославившийся как лауреат конкурсов по вокалу, выступавший на знаменитых сценах Восточной Европы и ещё много других известных и не известных потомков татарского мурзы из Пензенской губернии Дауда Бебиша.

Династия мулл и учителей Даутовых в с. Миннибаева:

1852–1888 гг. – Азаматов (Даутов) Камалетдин Азамат улы (1817–1900). В 35 лет стал имамом, в течение 30 лет являлся мугаллимом (учителем) крестьянских детей.

1895–1915 гг. – Мухутдинов Хаертдин Мухутдин улы (1867–?). Мулла-мугалим, обучал грамоте крестьянских детей села в медресе Миннибаева.

1897–1922 гг. – Даутов Ширияздан Камалетдин улы (1872–1927). Мулла-мугалим, 25 лет занимался и педагогической деятельностью в родном селе.

1910–1914 гг. – Даутов Габделбарый Хаертдин улы (07.07.1902–1943). При Габделбари впервые в селе было разрешено совместное обучение мальчиков и девочек. Габделбарый погиб в Великой Отечественной войне.

1922–1930 гг. – Даутов Габделхак Габетдин улы (1876–1943). Мулла-мугалим, именем его дочери, военного врача Мухлисы Даутовой, названа одна из центральных улиц Миннибаева.

1919–1928 гг. – Даутова Ситдика Валиахмет кызы (10.03.1893–1982). Её отец, указной мулла Валиахмет, человек передовых для своего времени взглядов, учился в Троицке вместе с известным татарским просветителем Ризаэддином Фахрулдиновым, дал прекрасное образование трём своим дочерям, которые, в свою очередь, впоследствии тоже выбрали педагогическую деятельность.

1919–1922 гг. – Даутова Сагъдана Ишмурат кызы (18.11.1870–1922). Сагъдана обучала сельских девочек у себя на дому за неимением школьного помещения, причём на бесплатной основе, ибо это были самые ужасные голодные, холодные годы и денег не имелось даже на питание. К сожалению, в конце 1922 г. учительница Сагъдана, её муж Нуриахмет Даутов и трое их детей стали жертвами неумолимого голода.

1919–1920 гг. – Даутов Нургали Шаяхмет улы (04.1886–05.01.1985). Получил образование у прогрессивного татарского педагога Хади Атласова (расстрелян в годы сталинских репрессий), указной мулла-мугалим. Его дети – сын Азгар (30.12.1913–23.11.1971), младшая дочь Тагира (06.04.1922–06.01.2009) – так же пойдут по стопам отца, став учителями в родном селе.

1919–1920 гг. – Даутов Мухаматхафиз Хилалетдин улы (28.10.1889–1924?). Родная тётя Мухаматхафиза Махуба Габитдин кызы Даутова является женой родного брата известного татарского просветителя и общественного деятеля XX в. Ризаэддина Фахреддинова из д. Кичучат.

В довоенные, голодные военные и тяжелейшие послевоенные годы работали учителями в школе д. Миннибаево: Даутов Зилькарнай Ширияздан улы (0.09.1910–1942), погиб в 1942 г. на фронтах войны, Даутов Габделхади Хайретдин улы (08.11.1899–?), Даутова Амина (10.11.1900 г.р.),

Ахметшина Жинан Барый кызы (1912 г.р.) – учительница, награждённая орденом Ленина.

Видное место в ряду династии учителей Даутовых принадлежит Максutowым, правнукам Дауда Бебиша. Максutow Такыйтдин Ямалетдин улы (1900–1968), участник Великой Отечественной войны, 14 лет преподавал историю в школе д. Миннибаево. Его две дочери, Наима и Земфира, зять Анас Нуришанов и внук Абрек также посвятили себя учительству. Сын Мунавир много лет являлся директором школ Альметьевского района. Очень тепло и уважительно написал об этой династической семье учителей их знаменитый земляк, тоже педагог и писатель, Ибрагимов Мударрис в своей книге «Сайланма эсэрлэр» (Избранные произведения) в очерке «Максutow Такый Ямалетдин углы».

Династическую линию учителей Даутовых в школе Миннибаева продолжают в настоящее время Райса Ринатовна Даутова – учитель татарского языка, Алсу Наилевна Ибрагимова – преподаватель иностранного языка.

В заключение хотелось бы отметить, что татарский народ как нацию удалось сохранить через века и столетия именно таким личностям, как истинный патриот своего народа мурза Дауд Бибеш. Сохранение святой веры предков для них было дороже роскошных дворцов и высоких чинов чуждого народа-завоевателя. Символично и то, что через долгих три столетия непокорённый гордый дух несломленного мурзы Дауда Бибиша вернулся на родную Пензенскую землю в лице праправнучки, которая унаследовала от своего великого предка неистребимую любовь к своему многострадальному народу и готова на любые жертвы ради его сохранения.

Литература

1. Э. Даутова. Дауд и потомки. Казань: изд-во «Принтер», 2011.
2. Дворянские роды Российской империи (списки дворянских родов, внесённых в родословную книгу Пензенской губернии». Пенза, 1908.
3. Ибрагимов Мөдәррис. Сайланма эсэрләр. Казан, 2005.
4. История села Татарский Шелдаис Спасского р-на Пензенской обл. // Татарская энциклопедия под редакцией Ф.М. Зюзина. Пенза, 2017.
5. Семейная структура татарского населения Касимовского уезда в первой половине XVIII в.». РГАДА. Ф. 131. Оп. 1. Д. 11 (1623 г.).
6. ЦГИА РБ. Ф. 350. Оп. 3. Д. 1.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ТАТАРСКИХ СЕЛ ПЕНЗЕНСКОЙ ОБЛАСТИ И МОРДОВИИ

Одной из разновидностей туризма является этнический туризм, то есть поездки в места, связанные с историей и особенностями конкретного народа, с целью ознакомления с говорами местного населения, особенностями культуры и местами проживания предков.

Татарские села Мордовии, Пензенской области и востока Рязанской области имеют большой этнотуристический потенциал.

Это регион этногенеза татар-мишарей, это северная часть тюркских каганатов, а затем Хазарского каганата, Буртасского княжества, и это улус Мохши Золотой Орды (ЗО), в 1310–1320 гг. столичная округа ЗО. Далее с 1380-х гг. здесь обособляется группа Бехана – г. Сарыклыч (ныне Саров, недоступен для посещения туристов из-за размещения там секретных производств), Каньгушское городище, старый Темников (ныне с. Старый Город Темниковского района), новый Темников (с 1536 г.), Итяковское городище. Есть песчаный карьер, где иногда находят татарское оружие и иное воинское снаряжение.

Останки Соборной мечети Наровчат. Эпоха Узбек хана, XIV в.

В данном регионе также есть остатки одной из столиц Золотой Орды – Мокши (ныне райцентр Наровчат Пензенской области), с остатками разрушенных соборной мечети, общественных бань, водопровода,

отопления домов через каны (каналы в полу и стенах дома, где проходил горячий дым).

К этому же региону следует отнести и город Касимов, поскольку в 1445 г. часть северо-западных татаро-мишарских земель была занята под юго-восточную часть Касимовского ханства.

Известно, что вытеснение цокающих мишарей касимовскими татарами повлекло первую волну миграции татар-мишарей на восток и юго-восток.

А с первой четверти XVI в., после присоединения татаро-мишарских бейликов (княжеств) во главе с Темниковым к Московскому государству, началось взаимопроникновение касимовских татар и татар-мишарей на территории обитания друг друга.

В регионе сохранилось много родовых деревень, откуда пошли известные татарские княжеские и мурзинские роды, например: Акчурины, Бибарсовы, Дашкины, Девлет-Кильдеевы, Еникеевы, Кугушевы, Кудашевы, Мамины, Мамлеевы, Терегуловы, Урусовы, Янгуразовы и т.д.

Таким образом, объектов этнического туризма, связанного с историей татарского народа, здесь много.

Отдельные энтузиасты и любители время от времени сами приезжают посмотреть деревни, откуда родом такие деятели татарской литературы, как Загир Бигеев, Шариф Камал, Абдрахман Абсалямов, Хади Такташ, Карим Тинчурин, Муса Акжигитов, Гафур Кулахметов, Адель Кутуй, Мухамметша Мамин, Шамиль Усманов, Адихан Шадрин и другие.

Например, писательница и историк Фаузия Байрамова еще во второй половине 1980-х приехала в с. Сургодь, чтобы сделать зиярат могиле матери Хади Такташа, привезла землю с могилы поэта.

Первым человеком, которого автор повез в такую этническую поездку, был Али Акиш (Алиулла Агишев), тогдашний президент Всемирной лиги татар. Это был 1991 год.

Али Акиш приехал из Казани в Мордовию, был в Саранске, в селах Татарская Тавла, Лямбирь, Татарские Юнки, Сургодь. Встречался с активом общества татарской культуры «Якташлар». Затем в Москве он посетил Соборную мечеть, побеседовал с будущим муфтием Равилем Гайнутдином, встречался со своими родственниками из села Татарское Караево – Поздняковыми.

Также успешной была и вторая поездка Али Акиша по Мордовии. Он приехал в 1992 г. поездом до станции Торбеево, посетил Татарские Юнки, участвовал в татарских мероприятиях, включая установку полумесяца на мечети в Татарской Пишле, дал интервью местному телевидению, встречался с председателем Верховного Совета Мордовии Н.В. Бирюковым.

Подобным образом автору пришлось возить довольно много иностранных татар из разных стран: США, Германии, Турции, Японии. И по одному, и по два-три – на своей машине, и группами – на «Газели». Они посещали деревни, откуда в Китай выехали их дедушки и бабушки. Ночевали и у автора, и у его родственников и друзей.

В основном посещали дд. Татарские Юнки и Сургодь Торбеевского района, Большой Шуструй, Нагур, Усть-Рахмановку, Тенишево Атюрьевского района, Старое Аллагулово Ковылкинского района, Новое Кадышево, Вачеево, Ликинье, Лобановку Ельниковского района и другие.

Среди них, кроме упомянутого Али Акиша, были такие выдающиеся деятели татарской эмиграции, как Шамсия Апакай, Равиль Селихмет, Саит Салах, Фазил Агиш, генерал ЦРУ Рустем Арслан, а также представители семей Акчуриных, Бадаевых, Мансуровых, Сезьгановых, Утешевых и другие. Также с ними приезжали певцы Нажия Теркулова (отец из с. Верхняя Салмовка Пензенской области, мать из с. Татарские Юнки) и Рафаэль Ильясов.

Таким образом, есть два главных вида этнического туризма:

1. Посещение известных и значимых для истории местных татар объектов – Мохши (Наровчат), Золотаревское городище, Старый Город (Темников до 1536 г.), Темников (с 1536 г.), Итяковское городище, Касимов, сохранившиеся участки засечных черт и другие.

2. Посещение деревень предков. Эти деревни расположены в основном в Мордовии и на востоке Рязанской области, так как татарские села Пензенской области и татаро-мишарские села Поволжья образованы татарами, переселившимися оттуда.

Чаще всего в одной поездке сочетаются оба вида этнотуризма, так как в регион приезжают те татары, кому интересна история края – поскольку предки мигрировали отсюда в другие регионы.

Например, в августе 2018 г. автором был разработан двухдневный маршрут для поездки группы саратовских татар под руководством муфтия Мукаддаса Бибарсова по Пензенской области и по Мордовии.

Группа передвигалась на двух джипах, все знали, что их предки некогда жили на территории нынешней Мордовии, в тогдашнем Темниковском уезде.

Сначала группа прибыла в Наровчат, и директор краеведческого музея Александр Сохряков организовал сопровождение группы по памятным местам – остатки Соборной мечети, общественных бань, а также остатков татарского кладбища, так называемых мизаров.

Далее группа направилась в Темников, где их гидом был Халил Хозин, местный краевед и руководитель местного отделения Меджлиса

татарских мурз. Были осмотрены остатки старого Темникова – Старый Город, Итяковского городища, местные мечети и краеведческий музей.

Также была проведена экскурсия по тем татарским селам, откуда вышли предки участников группы. Например, родовое село Бибарсовых – Митрялы, Акчуриных – Адаево и т.д. Состоялось активное общение с местными носителями тех же фамилий, кровными родственниками туристов – их предки в свое время остались на родной земле.

Возможные маршруты групповых экскурсий по татарскому этнотуризму в регионе:

1. Со стороны Волги, по древней северной ветке Великого шелкового пути – от Сызрани (можно также от Тетюш, где через Волгу переправлялись караваны, если они заворачивали в Булгар) по дороге М5 на запад. Здесь по пути можно посетить села Черкели, Татарский Канадей (родина Аделя Кутуя), Большой и Малый Труевы (родина ахуна Юсупова с его могилой), Татарская Пенделка (родина литературоведа Якуба Агишева, писателя Шамиля Усманова, генерала Абдуллы Бичурина).

На подъезде к городу Кузнецк (с левой стороны трассы) есть гостиница «Россия» с кафе, где можно поесть халяльной пищи, помолиться в молельной комнате, а также при необходимости – переночевать.

2. Со стороны Москвы можно доехать до Касимова, осмотреть город, мечеть, ханские могилы. Далее в знаменитое с. Азеево, оттуда в города Кадом и Сасово, с. Бастаново. Можно также объехать близлежащие татарские села.

Оттуда можно ехать в Теньгушевский район, где осталось всего одно татарское село с одним жителем – Атенино. Далее с. Старый Город, где остатки древнего татарского города Темников (Тәмән). Рядом татарское село Сухово, куда часто приезжал адмирал Федор Ушаков и говорил со стариками по-татарски. Там же остатки печей, в которых татары выплавляли металл.

В Темниковском районе сохранились 16 татарских сел, которые можно целенаправленно посещать в зависимости от того, откуда происходят предки этнотуристов. Например, Акчуриным будет интересно их родовое село Адаево, Бибарсовым – Митрялы и т.д.

В целом в татарских селах разных районов Мордовии и Пензенской области родились и выросли сотни выдающихся татар – литераторов, деятелей культуры, религиозных авторитетов, высших офицеров, героев различных войн, предпринимателей, выдающихся спортсменов и т.д.

Поэтому при составлении маршрутов движения этнотуристических групп будет необходимо учитывать происхождение и заинтересованность участников таких групп в посещении конкретных населенных пунктов.

Регион «Мещера-Мордовия-Пензенская область» – место окончательного этногенеза татар-мишарей, откуда они рассеялись по всей России. Поэтому он будет привлекать этнотуристов из самых разных мест.

Татарское краеведение в регионе начало развиваться в 1990-е годы и активизировалось в последние несколько лет.

Например, Фатих Зюзин, пензенский краевед, подготовил и выпустил «Книгу памяти татарских солдат ВОВ из Пензенской области», два издания энциклопедии по татарам Пензенского края, сейчас готовит к печати трехтомную энциклопедию.

Рашид Алюшев, краевед и предприниматель, совместно с Фатихом Зюзиным издал книгу по родному селу Усть-Уза, устроил в Пензе этнографический музей.

Кадир Акжигитов написал и издал несколько книг, посвященных истории татар Пензенской области, а также группы сел под названием «Алты авыл».

Тахир Абдурахманов активно работает в архивах, находит новые документы, меняющие и уточняющие представления об истории местных татар.

К сожалению, в 2018 г. умер известный татарский краевед региона Ибрагим Гуркин из райцентра Каменка. Он был автором более 70 научных статей и около десятка книг: «Село Кочалейка» (Каменка, 2011 г.), «М.Н. Тухачевский в европейских энциклопедиях» (Каменка, 2013 г.), «Муса Бигеев – выдающийся энциклопедист» (совместно с П.А. Фельдманом) (Пенза, 2014 г.), «Очерки истории культуры татарских жителей Каменского района» (Каменка, 2014 г.), «Татарские писатели и Пензенский край» (2016), «Германо-Российские отношения во второй половине XIX в. в оценке восточно-германских источников (1950–1990 гг.)» и др.

МӨКАДДЭС ХЭЗРЭТ БИБАРСОВ БЕЛЭН ИКЕ СӘФӘР

Мохша-Наровчатка

10 июльдә (2021 ел), зур делегация белән Пенза өлкәсенең Наровчат район үзәгендә булырга туры килде. Саратов өлкәсе мөфтие Мөкаддәс хәзрәт Бибарсов һәм Пензадагы «Хәбибжамал исемендәге мәдәни-агарту үзәге» рәисе Рәшит хәзрәт Куряев шунда барасын алдан белдергән иделәр. Күпчелек баручылар, әлбәттә, Саратовтан иделәр, барын да санамыйбыз, оештыручыларны гына әйтеп узам: мөфти Мөкаддәс хәзрәт Бибарсов һәм Сарытау өлкәсе Татар эшкуарлары клубының Башкарма комитеты рәисе Рәшид Юмаев, Пензадан – мин (Кадир Акъегет) һәм Рәшит хәзрәт Куряев, тагын Мордовиядән Марат хажә Сәлимов, Марат хажә Ашимов кушылдылар. Делегациядә 21 кеше булдык.

Баруыбызның төп максаты – киләсе 2022 елда хәзерге Россия Федерациясе территориясендә ислам динебез таралуга 1100 ел тула (Изге Болгар). Шул форсаттан чыгып, Наровчаттагы «Туган якны өйрәнү музей» белән танышу, дирекциясе белән сөйләшеп (директор – Хохряков Александр Григорьевич) анда да шул зур датага багышланган чаралар оештыру иде.

Музей директоры Александр Григорьевич, үзе гид буларак, барлык экспонатлар белән таныштырып чыкты. Безнең татарлар булуыбызны белгәч, Наровчатның (Мохшаның) Үзбәк хан идарә иткән чордагы вакыйгаларга да тукталып узды. Безгә билгеле булганча, 1313 елда Үзбәк хан тарафыннан ислам дине Алтын Урданың рәсми дине итеп кабул ителә. Шул заманда Мохшада чыгарылган акчалар белән таныштырды. Музей бүлмәләренең берсендә затлы татар киёмнәре кидерелгән манекеннарны да карадык. Аларны, берничә еллар элек, Пенза өлкәсе татарлары мохтарияте ясатып музейга тапшырган. Үзбәк хан вакытларында Мохша шәһәрәндә бик зур төзелешләр күзәтелә: мәчетләр, кәрван-сарайлар, мунчалар барлыкка килә. Ул вакытларда ук инде анда су уткәргеч системасы була. Музейдан чыккач, «памятник монете» дип аталган, зур түгел генә постаментка куелган акчаны барып карадык. Ул Тохтабәк хан заманында чыгарылган булган. Аны карагач, безнең делегациянең сорауы буенча, Александр Григорьевич икенче мәчет урынын күрсәттә. Ул Наровчаттан читтә, халык аны «Мизгитное поле» дип йөртә. (Бер мәчет авыл урынында булган.) Анда ярты метр чамасы тирәнлектә мәчет һәм башка йортларның фундаментлары саклана. Мохша шәһәре яучы эмир Тамерлан тарафыннан җимерелә, эмма биналарның диварлары сакланган була, аларны, сонрак, шунда На-

ровчат крепосте төзелешенә ташып кулланганнар, дип әйтергә кирәк. Чөн-ки ташлар, аякланып, үзләре кая да китмиләр. «Мизгитное поле» хәзерге вакытта беркем тарафыннан да сакланмый, Аллага шөкер, йортлар да сакланмаган. Бу безне шатландырды. Әмма, бик еш «черный копательләр», тимер эзләгечләр белән килеп, казып китәләр икән. Әлбәттә инде, нәрсәләр булса табып та китәләр. Сакланмагач, шулай була. Александр Григорьевич әйтүенчә, 47 кешедә Мохша акчалары бар икән...

Александр Григорьевич безгә киләсе елга кадәр музей янындагы мәчет ташларын хәзерге заман стилидә уратып алдырырга ышандырды. Бәлки мәчет урыны да хөкүмәт тарафыннан сакланырга тиешле статус алып, диде.

Бу минем Наровчат музеена өченче баруым иде. Ичшиксез, әлеге сәфәр күп еллар исемдә калыр, дип әйтә алам. Моңың өчен мөфти Мөкаддәс хәзрәт Бибарсовка һәм бөтен оештыручыларга зур рәхмәт. Бу сәфәр, безгә барыбызга ошады, чөнки моны мин генә түгел, башкалар да әйтеп узды.

Бер уңайдан, безне тукландыручыларга аерым сүзләр әйтәсе килә. Бездән дә иртәрәк Саратовтан 2 егет килеп, бик матур күл янында, агачлар астындагы күлгәрәк урында, зур казанда кайнар аш пешерергә өлгергәннәр. Ике самавырда сулары да кайнап тора иде. Яшел йомшак үлэндә озын гына табын эзерләгәннәр, тастымаллар жәйгәннәр... Мин үз тарафымнан да һәм шулай ук бөтен делегация исеменнән дә: «Рәхмәт, егетләр, Аллаһның рәхмәте яусын үзегезгә», – дип әйтәм.

Алты авылга

Мөкаддәс хәзрәт Бибарсовны белгән кешеләр әйтерләр, әгәр дә ул нинди дә булса максатны үз алдына куя икән, аны, ичшиксез, үтәчәк. Минем белән дә шулай булды, Наровчатка барган сәфәребез вакытында әйтеп узган иде: «Кадир абый, Наровчат белән генә калмыйбыз, без сезнең якларга, Алты авылга да барып киләчәкбез, анда яшәүче милләт-тәшләребезнең рухи хәлләрен бик күрәсе килә». Күп вакытларда әйткән сүзнең гамәлгә ашуын көтә-көтә көннәр түгел, айлар да үтеп китә. Мин дә шулай уйлаган идем. Әмма, бу сүзләрдән соң дүрт көн узуга, хәзрәт, шалтыратып, «иртәгә Алты авылга чыгабыз, эзерләнегез», дип белдерде. Юлга дүрт кеше чыктык: Мөкаддәс хәзрәт, Ислам хәзрәт, машина йөртүче Рөстәм һәм мин.

Монда баруыбызның максаты – киләсе 2022 елда РФ күләмендә ислам динебезгә 1100 ел тулу унаеннан, бәйрәмгә эзерләнү эшләрен башлап жибәрү кирәклеге имамнарга белдерү иде. Шулай ук, Алты авылда яшәгән милләттәшләрнең тормышын, көнкүрешен, рухи якларын, динебез-

нең, туган телебезнең хәлләрен үз күзләребез белән күреп, авылларның икътисади яктан ничек яшәвен күзаллау иде. Мәчетләр нинди дини оешмаларга буйсына? Авыллар тарихы. Менә шундый сорауларга кызыксыну да бар иде. Бөтен очрашулар мәчетләрдә имамнар белән булды.

Шулай итеп, алар белән туган якларыма да барып кайттык. Яраткан газиз авылларымны күрдем, хәзрәтләр һәр авылда булып, татар рухы белән сугарылган һаваны сулап, мәчетләребезгә кереп догалар кылып, танышлар белән күрешеп, таныш түгелләр белән танышып, әлегә сәфәрдән жанга ләззәт алып кайттык.

Пенза-Тамбов юлыннан барганда иң беренче Кикин (Кикын) авылына кердек. Монда Кикин авыл советы хакимияте урнашкан, шуңа Мочалейка авылы да керә. Кикин – минем туган авылым, Алты авыл арасында иң зурысы дип санала. Бу авыл – атаклы агай-эне, язучы Заһир һәм дин белгече Муса Бигиевләрнең туган авылы. Аннары әлегә авылда, Пенза шәһәрндә ахун булып эшләгән, «Пензаның шәрәфле гражданины» Шәрәфетдин хәзрәт Хәбибулла улы Патеев һәм аның сеңлесе Хәбибжамал Хәбибулла кызы Тенишева туганнар. Хәбибжамал Тенишева үз теләге белән Пензаның Бакунин урамындагы Олы мәчетне төзеттерә.

Авылга кергәч, Чигану дип аталган урамда Усман Ибраһим улы Бигеев төзеткән мәчеткә тукталдык. Мәрхүм Усман абый күп еллар Пензаның Бакунин урамындагы (Тенишевлар гаиләсе төзеткән) Олы мәчеттә кассир вазифасын үтәп килде. Шул мәчетне 1990-нчы елларда халыкка кайтаруда актив катнашучыларның берсе иде. Эченә кермәсәк тә, шунда утыргычта Усман абыйның рухына дога кылдык. Аннары икенче, Олы мәчеткә киттек, анда безне мәчет каршында авыл имамы Илдус хәзрәт Такташев һәм мәчет кунакларына чәй һәм кайнар ризыклар пешерүче Гүзәл ханым каршы алды.

Кикиндагы мәчет комплексын, күпләргә мәгълүм булганча, «Пензаның шәрәфле гражданины», эшкуар-меценат, Камил Абдулла улы Девликамов төзетте һәм 2009 елның 20 июнендә тантаналы рәвештә ачылды. Мәчет комплексында китапханә, уку класслары, тәһарәт алу бүлмәләре, намазлар залы (ирләргә һәм пәрдә артында, аерым хатын-кызларга), мәжлесләр уздыру өчен ашханә бар. Мәчет, әчтән дә, шулай ук тыштан да бик матур – ул Пенза өлкәсендә гүзәл мәчетләренең берсе, дип әйтергә була. Манарага менеп, тирә-якка карап, авылның матурлыгына сокландык, аннары Гүзәл ханымның кайнар пәрәмәчләрен хуш исле чәйләр белән эчеп, тамак ялгагач, Илдус хәзрәтнең киңәше белән, Арслан Палкай улы Акжигитовның каберен карарга киттек. Авылны чыкканда каберләр өстендә өченче мәчетне күрдек, аны авыл уртасына куярга район хакимияте рөхсәт бирмәгән һәм шунда куелган. Бүгенге көндә ул мәчеткә йөрмиләр.

XVII гасыр азагында А. Акжигитов А. Шепелевның «выборный» полкында, сержант чинында (ул вакытта офицер чины) хезмэт иткән. Ул шәхес биредә легендар кеше. Патша Петр I 1698 елда «челобитное» язып, 1700 елларда ул һәм аның кул астындагы «служилые татары» биредә булчак Алты авыл жирләрен алалар. Аның ялгыз кабере шул авыллар арасындагы зур тулмаган урманчык эчендә урнашкан. Халык риваятьләрендә ул шул жирдә үтерелгән, дип сөйләнә. Биредә аның исеменә багышлап матур стела куелган. Стеладан берәз түбәндә ял итү урыны һәм чишмә бар. Арслан Палкай улының рухына дога кылдык.

Чираттагы тукталыш – Мочалейка (Мачали) авылы. Бу авылда элек волюстль үзәге урнашкан була. Советлар Союзы Герое Акжигитов Азиз Харьясовичның, язучы, беренче татар романын язган Муса Акъегетнең һәм шагыйрь Хәсән Шабанның туган авылы. Хәзерге вакытта, авылдан халык китү сәбәплә, урта мәктәп ябылган, балаларны укырга күрше Кикин авылына йөртәләр. Мәчет эшли. Мәчетне мәрхүм Утюшев Сөләйман Лотфулла улы төзеткән. 2004 елның 29 июлендә ачканнар. Без барганда берничә кеше намаздан чыктылар. Мәчет яхшы агачтан төзелгән, түбәсеннән чыккан манарасы калай тимер белән ябыштырылган. Мәчеттән чыккан аксакаллар белән берәз әңгәмә коргач, туп-туры Тәләтен (Телятино) авылына киттек.

Тәләтен авылы – Алты авылның иң кечкенәсе. Мәчет, Мачалиныкы шикелле, агачтан буралган, түбәсеннән манара чыккан, башына ай куелган. Мәчетне тумышы белән бу авылдан чыккан эшкуар-меценат Иртуганов Рөстәм Хәсән улы төзеткән. Мәктәп юк. Хәзрәт белән күрешеп сөйләшкәч, күрше Решетино авылына (Пачелма районы) юл алдык.

Решетин авылы мәчетенә житкәндә, Низаметдин хәзрәт Хансәвәров безне мәчет ишеге каршында каршы алды. Мөкаддәс хәзрәт авыл хәлләрен сорашты, көчлөп чукуындыру заманнарында булган хәлләрне искә төшерделәр. Мәчеттән чыккач, Низаметдин хәзрәт авыл зиратларын карарга чакырды. Анда авыл халкы өчен изге дип саналган хәзрәтләрнең каберләре бар, алар койма белән уратып алынган. Халык алар рухына дога кылып, садака сала. Хәзерге вакытта авылда халыкның көн-күреше начар түгеллегә сизелә, ник дисәгез, бик күп яңа йортлар төзелгән.

Кабилкын (Кобылкино) авылында ике мәчет эшләп тора. Икесен дә карадык, алар яшел агачлар эчендә урнашканнар, агачтан эшләнгәннәр. Бу мәчетләрнең берсе совет чорында да ябылмаган. Аңа 110 елдан артык. Авыл имамы Руслан хәзрәт Хәмзә улы Тинчурин безнең белән Каменкада күреште. Авыл белән танышып алгач, Илдус хәзрәт кунакларны Каменкага, Камил Абдулла улы Девликамовка, «тамакларны ялгарга» чакырды. Камил Абдулла улы безне ресторанда үзә каршы алды. Аштан соң Мөкаддәс хәзрәт белән Камил Абдулла улы арасында сөйләшү булды:

2022 елда, РФ күләмендә ислам динебезнең таралуына 1100 ел тула. Шул уңайдан төрле чаралар, беррәттән Пенза өлкәсендә дә конференция узар, дип көтелә. Булачак чараларга эзерләнү эшләрен башлап җибәрү турында сүз барды. Камил Абдулла улына рәхмәт сүзләре әйтеп, кабат Алты авыл ягына юл тоттык, чөнки Качкару (Кутеевка) авылына кермәгән идек. Бу авыл Белинский районына керә, трассадаң Аргамаково авылы аша Кутеевкага кердек. Авылга кергәндә юл читендә яңа гына куелган, бик матур эшләнгән зур авыл күрсәткечен (стела) күрдек. Аңа «Качкару-Кутеевка» дип язылган. Мондый стелалар күпчелек авылларда юк.

Мөкаддәс хәзрәт алдан ук авыл имамнары белән сөйләшеп куйганга, безне борыңгы таш мәчеттә – Закир хәзрәт мәчетендә көткәннәр. Анда Рафик хәзрәт Акмаев белән Наил хәзрәт Мельгизин бик жылы каршы алдылар. Мәчеттәгә хәлләр турында бераз сөйләшкәч, яңа Зөһрә мәчетенә киттек. Бу мәчетне 2010 елда эшкуар-меценат, Пенза өлкәсендә татар милли-мәдәни мохтарияте рәисе вазифаларын башкарган Бакир Усман улы Акжигитов төзетте һәм аңа әнисенең исеме бирде. Ул мәчет бинасы элек Крупская исемендәге колхозның Идарәсе була. Үзгәртеп кору чорыннан соң аны Б.У. Акжигитов сатып ала һәм мәчеткә әйләндерә. Ике катлы бина читтән бик матур күренә, аның беренче катында Туган як музее ясаганнар. Анда элек авыл хужалыгында кулланылган төрле инструментлардан торган артефактлар урнаштырганнар. Бу мәчеттә имам вазифаларын Заһир хәзрәт Акжигитов үти. Мәчеттән соң Наил хәзрәт үз өенә чәй эчәргә чакырды. Аның улы да үзе шикелле дин юлыннан китәргә хыяллана. Татарстаннан укып кайткан. Һәрберебезгә күчтәнәчләр биреп, озатып калдылар. Аларга Аллаһының рәхмәтләрен теләп, кайтыр юлга чыктык. Качкару Алты авылның соңгысы иде.

Йомгаклап шуны әйтергә була: һәр авылда яңа мәчетләр бар, алар, Аллага шөкер, эшләп киләләр. Дөрәс, мәчетләрдә мөселманнар азая бара. Авыллар, совет чорына караганда, ыргылаш бушадылар. Бу хәл, әлбәттә, бөтен авылларда күзәтелә. Халык, эш юктан, авыллардан шәһәргә күчәләр. Кем кая. Бу – халкыбыз өчен иң аяныч проблема, чөнки халкыбызның бетүенә куркыныч яный. Авыруны, чирне күрмәскә тырышу – димәк, каста режимына «яшел» юл бирү. Ничек авылларны саклап калырга, ничек итеп анда эш урыннарын булдырырга? Совет чорында авылларда төрле предприятиеләрнең филиалларын ачкан иделәр. Заводлар эшләп килде, мәсәлән, Кикинда кирпич чыгару заводы эшләде. Хөкүмәт безнең милли проблемаларны күрми, дип әйтергә була. Бу проблеманы чишәр өчен Казандагы Бөтендөнья татар конгрессы ниндидер чаралар уйларга тиеш, дип саныйм. Мәсәлән, халыкны «ИП»лар ачарга өйрәтергә кирәктер, һ.б. Беренче ярдәм күрсәтергә кирәктер, бәлки.

Бу авыллар бик матур жирдә урнашканнар. Мөкаддәс хәзрәт берничә кат биредәге табигатьнең матурлыгына сокланып: «Нинди гүзәл табигать биредә, кая карама – яшеллек, таллар, урманнар...», – диде. Халык та биредә бик гади, кунакчыл. Милли үзенчәлекләрне, традицияләрне сакларга тырышалар. Бәйрәмнәргә ерак-ерак жирләрдән авылдашлары белән күрешергә туган якларына кайталар.

Советлар заманында Алты авыл төбәгендәге татарлар сан буенча өлкәдә беренче урынны алып тордылар.

Алты авылда чукындыру вакыйгасы

Көчләп чукындыру еллары турында азмы-күпме барыбыз да беләбез. Ө менә Алты авыл татарларында чукындыру хәлләренең ничек булганлыгын күпләр белми. Биредә, хәзер өч районга кәргән (Каменка, Пачелма, Белинский) авылларның татарларын Решетингә чукындыру өчен жыйган булалар. Бу вакыйга турында чыганакта шулай язылган: «Нередко столкновения с миссионерами приобретали трагический характер. Приведем несколько поучительных примеров. Миссионеры под командой Бориса Ярцева 13 июля 1744 г. прибыли в деревню Решетиной Верхоломовского уезда Тамбовской провинции. Предварительно в эту деревню были собраны татары из окрестных деревень, примерно 150 человек, для слушания указа. После чтения именного указа от 11 сентября 1740 г. советник Борис Ярцев спросил у татар, кто из них будет креститься. На этот вопрос татары дружно ответили, что креститься никто не будет. Возмущенные упорством татар, миссионеры стали татар избивать плетью и батогами, а те, не выдержав такого насилия над собой, «стали бить солдат его команды, приговаривая, что побьют их до смерти и указу де они никакого неслушают».

По донесению Бориса Ярцева сенат приказал для защиты миссионеров от возмущенных насилием при крещении татар и других коренных народов выделить одного майора, обер-офицера, капрала и 12 солдат из Казанского и Воронежского гарнизонов (источник: Ф.Г. Ислаев. «Православные миссионеры в Поволжье»).

Үзебездән тагын шуларны өстибезд: бу императрица Анна Иоанновнаның Указы була. Чукуынырга теләүчеләргә күп льготалар бирелә. Аның нигезендә Идел буенда яшәүче мордвалар, мариалар, чувашлар чукуындырыла. Мөселман-татарлардан күп кешене чукуындыра алмыйлар. Шунлыктан, мәчетләренә жимерергә боералар. Кыска гына вакыт эчендә Россиянең кайбер территорияләрендә 545 мәчет жимертелә. Бу язмадан соң чукуындыруларның көчләп булганлы тулысынча раслана.

РАМИС САФИН: КУНАК АШЫ – КАРА-КАРШЫ

Рамис Фарук улы Сафин Ульяновск өлкә татар милли мәдәни-автономиясенең Башкарма комитеты рәисе, Ульяновск өлкәсе губернаторы каршындагы милләтләр Советы, мәдәниятне үстерү Советы әгъзасы, Ульяновск шәһәре Ижтимагый палатасы әгъзасы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, Ульяновск өлкәсенең атказанган матбугат хезмәткәре, Бөтендөнья татар конгрессының милли Шура президиумы әгъзасы, «Татарстан – Яңа гасыр» телеканалының Ульяновск филиалы директоры.

– *Ульяновск өлкәсе – күп санлы милләттәшләребез яшәгән төбәкләрнең берсе. Моннан 20–25 ел элек андагы татарлар саны 170 меңнән артып киткән иде. Бүгенге көндәге хәлләр белән кыскача гына таныштырып узсагыз иде.*

– Соңгы тапкыр халык санын исәпкә алу нәтижәләре буенча, безнең Ульяновск өлкәсендә 150 меңнән артык татар кешесе гомер кичерә. Бүген татарлар барлык халыкның 12%ын тәшкил итә. Өлкәбезнең 67 торак пункттында милләттәшләребез күмәкләп гомер кичерәләр. 1998 елда Россиядә иң беренчеләрдән булып Өлкә татар милли-мәдәни автономиясе төзелде. Бүгенге көндә өлкә законнар чыграу Жыелышына һәм шәһәр Думасына 9 татар кешесе депутат булып сайландылар. Төрле тармак буенча 14 милләттәшебез – профессор, 105е фән кандидаты гыйльми дәрәжәсенә ия.

Сергей Морозов һәм Рамис Сафин

Хакимият, мәгариф һәм мәдәният органнарында татар халкының мән-фәгәтьләрен Ульяновск өлкә татар милли-мәдәни автономиясе яклай. Бүген безнең Башкарма комитет составына 5 профессор һәм фән кандидаты, Россиянең һәм Татарстанның 15 атказанган эшлеклесе, 9 мәгариф хезмәткәре, 12 эшмәкәр, барлыгы 105 кеше керә. Соңгы елларда барлык муниципаль берәмлекләрдә дә милли-мәдәни автономиянең район Советлары булдырылды. Һәм алар, жирле район хакимияте белән уртак тел табып, нәтижәле эш алып баралар. Ни кызганыч, узган 20 ел эчендә халык саны нык кимеде. Моның сәбәпләре берничә. Безгә Казан якын, кемдер укырга, кемдер яшәү өчен Казанга китте. Узган гасырның 90-нчы еллар азагында авылларда гына түгел, шәһәрләрдә дә завод-фабрикалар ябылып, эш булмаганлыктан, байтаклар Самара, Мәскәү якларына күченде, балалар туу да азайды.

– *Хәтерем ялгышмаса, Ульяновск татар автономиясе Россиядә иң беренчеләрдән булып оешкан татар җәмгыяте...*

– Әйе, безнең автономия оешканга 25 елдан артык вакыт узды. Шуңа күрә бүген ниндидер нәтижеләр ясарга да була, алга таба нинди эшләр башкарырга кирәклегә турында да уйланабыз. Мәгариф буенча горурланып сөйләрлек уңышларыбыз бар. 2004 елда Димитровград шәһәрендә татар мәктәбе ачылды һәм аңа Г. Тукай исеме бирелде. Бүген анда укырга теләүчеләрне конкурс нигезендә кабул итәргә кирәклегә турында уйланабыз. Мәктәптә урын житмәгәнлектән, балаларның күбесе кире башка мәктәпләргә китә. Шунысы сөендерә, әлегә мәктәпне тәмамлаган укучыларның 100% да югары уку йортларына керәләр.

Гомумән алганда, 15 ел элек татар теле өлкә мәктәпләренең 25–30% өйрәнелсә, соңгы елларда ул мәгариф системасының яртысына диярлек үтеп керде. Бүген Ульяновск өлкәсе мәктәпләрендә белем алучы балаларның 50%тан артыгы ана телен фән буларак яки факультативларда һәм түгәрәкләрдә өйрәнә. Кызганыч, һәр төбәктәге кебек, бездә дә мәктәпләр һәм укучылар, шул исәптән татар миллиләтеннән булган балалар саны, елдан-ел кими бара. Мәктәпләргә акча бала санына карап бүлененеп бирелә башлау да милли мәктәпләргә тискәре йогынты ясады. Шунлыктан, 2006 елда Ульяновск шәһәрендә ачылган татар мәктәбе быел янәшәдәге мәктәп белән берләштерелде. Авырлык белән булса да, мәгариф идарәсе белән уртак тел табып, без бу мәктәптә татар телен дәрәс буларак укытуны калдыра алдык. Хәзер бу мәктәптә татар, чуваш һәм мукшы балалары үз ана телләрен өйрәнәләр. Монда һәр милләтнең үз мәдәни үзәге дә булдырылды. Без бүген биредә татар халкы музеен жиһазлау өстендә эшлибез.

Милли мәгариф системасындагы проблемалар һәм югалтулар турында сөйләгәндә, Ульяновск дәүләт педагогия университетындагы милли

төркем турында да әйтми мөмкин түгел. Узган гасырның 90-нчы елларында ачылган һәм бюджет хисабына укытыла торган татар һәм чуваш төркемнәре укырга килүчеләр булмаганлыктан, ябылды. Укучылар һәм ата-аналар арасында аңлату эшләре алып баруыбызга да карамастан, абитуриентлар саны елдан-ел кимеде. Бүлекнең абруен күтәрү һәм абитуриентларны җәлеп итү өчен ВУЗ житәкчелеге татар теле укытучыларына рус теле укыту хоукукын да бирә башлаган иде. Ләкин куйган уртақ максатыбызга барыбер ирешә алмадык.

– *Авырлыклар да юк түгелдер...*

– Россиянең һәр төбәгендәге кебек милли тормышта кыенлыклар бездә дә житәрлек. Гомумән, Татарстаннан читтә яшәүче татарларга бу илдә яшәү, милли мәгариф системасын җайга салу элек тә авыр булган, хәзер дә җиңел түгел, алга таба тагын да катлаулырак булачак. Федераль Мәгариф министрлыгы тарафыннан елдан-ел милли телләргә укытмас өчен аерым карарлар һәм законнар кабул ителә. Төбәкләрдәге татар авылларында мәктәпләр ябылу безгә икеләтә авырлык тудыра. Чөнки татар авылында мәктәп ябылгач, андагы балаларны күршәдәге рус яисә чуваш авылындагы мәктәпкә автобуслар белән йөртеп укыта башладылар. Ә андагы мохит, тәрбия дә безнеке түгел инде. Татар теле укыту турында бары тик хыялланырга гына кала.

Сез дәрәс әйтәсез, моннан берничә ел элек, федераль стандарт укыту программасына сылтау итеп, татар авылларында беренче классларда «Әлифба»ны укытмый башлаганнар иде. Безнең өлкәдә Бөтендөнья татар конгрессының күчмә утырышы вакытында без бу хакта, кем әйтмешли, түкми-чәчми, губернаторга җиткердек. Ул моны акылсызлык дип атады һәм Мәгариф чиновникларына яңа уку елыннан бу хатаны төзәтергә күрсәтмә бирде. Татарстан Мәгариф министрлыгынан 500 данә һәм Бөтендөнья татар конгрессынан 300дән артык «Әлифба»ны алып кайттык һәм татар авылларына тараттык. Ә узган уку елы дәвамында Татарстан Мәгариф министрлыгы тагын 1 миллион мең сумлык дәрәслек бүлеп бирде. Аларны үзбездә Мәгариф министрлыгы аша өлкә мәктәпләренә тараттык. Тагын бер горуланып әйтерлек яңалыгыбыз бар – моннан өч ел элек, бик күп сорап йөргәннән соң, элеккеге губернаторыбыз С.И. Морозов ярдәме белән өлкә Мәгариф министрлыгында татар теле буенча методист ставкасы булдыруга ирештек. Бу да милли мәгарифне саклауда һәм үстерүдә зур бер адым булды.

– *Сезнең төбәктә ай саен авылларда «Татар теле һәм сәнгате көне» уза. Шуң хакта да берничә сүз әйтеп узсагыз иде.*

– Сер түгел, соңгы 15–20 елда татарлар яши торган авылларга Казан артистлары килми башладылар. Хәзер, бу бушлыкны тутыру максат

тыннан, татар автономиясе планлы рәвештә, һәр ай саен Татар мәдәният үзәге артистлары белән бергәләп, «Татар теле һәм сәнгате көннәре» уздыралар. Биредә без концерт куеп, күңел ачып кына кайтмыйбыз, ә милли тормышны жанландыру, андагы проблемалар хакында да сөйләшәбез. Чөнки бу чараларга без район башлыклары белән мәдәният һәм магариф бүлегә житәкчеләрен дә чакырабыз. Әле менә шуның берсе район башлыгы катнашында Павловка районы Татар Шмалагы авылында узды. Андагы китапханәгә татар китаплары соңгы тапкыр моннан 20 ел элек кайткан булган, акча юклыкка сылтау итеп, өлкәбезнең «Өмет» газетасына да язылмый башлаганнар. Бу сөйләшүдә район башлыгы чиновникларына бу кимчелекләрне төзәтергә һәм матур әдәбият сатып алу өчен акча бүлеп бирергә күрсәтмә бирелде.

– *Белүемчә, шәһәрнең милли китапханәсе дә Татарстан, аеруча татар язучылары һәм сәнгать әһелләре белән нык элемтәдә тора.*

– Шәһәрбезнең 17-нче милли китапханәсе мәдәни тормышыбызда аерым бер урын алып тора. «Бердәмлек» дип аталган элгә китапханә халкыбыз өчен китап алу яисә китап уку урыны гына түгел, ә төрле бәйрәмнәр, очрашу һәм кичәләр үткәрү үзәгенә дә әйләнде. Китапханәче Гөлфия Сәмигуллина һәрчак кызыклы һәм бер-берсен кабатламый торган чаралар уйлап таба һәм аларны мавыктыргыч итеп уздыра. Әле соңгы вакытта гына танылган шагыйрьләр – Разил Вәлиев, Ренат Харис, Газинур Морат, Рәзил Зәйдулла, Нәбирә Гыймәтдинова, Эльмира Шәрифуллина, Рәмис Айметләр булып китте. Анда һәр атна саен нинди дә булса чара уздырыла. Өлкәбездә яшәп ижат итүче каләм осталары, ижат кешеләре – китапханәнең даими кунаклары. Шунысы игътибарга лаек – бирегә әби-бабалары белән бергә балалар да жыела. Бу көннәрдә элгә китапханәдә зур төзекләндерү эшләре азагына якынаеп килә. Ул заманча техника белән жиһазландырылды, берничә зал булдырылды, хәзер биредә бер үк вакытта берничә чара үткәрү мөмкинлегә бар. Андагы татар китаплары фондын да һәрдаим яңартып торабыз, Казанда яңа чыккан китаплар белән тәмин итәргә тырышыбыз.

– *Ульяновскиның Татар мәдәният үзәге башка төбәкләрдә гомер итүче байтак милләтмәшләрәбезне сокландыра. Алар сезгә ак көнләшү белән дә карыйлар. Чараларның төрлелеген һәм кызыклы итеп оештырылуын без даими күзәтеп барабыз.*

– Халкыбызның гореф-гадәтләрен саклауда һәм үстерүдә моннан 25 ел элек өлкәбездә Татар мәдәният үзәге бинасы ачылу зур этәргеч ясады. Хәзер биредә Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Рәзилә Сафина житәкчелегендә 22 кеше (ижәди һәм техник хезмәткәрләр белән) өлкә бюджеты хисабына татар сәнгатенә хезмәт итә. Үзәктә-

ге ижат коллективларына 5 яшьтән алып 75 яшькә кадәрле үзешчәннәр йөри. Үзәкнең үзешчән сәнгать коллективларына йөрүчеләрнең саны 200дән артып китте. Татарстанның атказанган артисты, Ульяновск өлкәсенең атказанган мәдәният хезмәткәре Әлфия Рамазанова житәкли торган төркемнәр, өлкәбезнең татарлар яши торган барлык районнарда гына түгел, якын-тирәдәге төбәкләрдә уза торган фестиваль-конкурсларда катнашып, призлы урыннар алып кайталар. Әлфия ханым рухи тәрбия биреп, сәнгать юлына басарага мөмкинлек ачкан балалар бүген Казан дәүләт консерваториясендә һәм сәнгать академиясендә белем алалар. Мәдәни үзәктә балалар ижатына аеруча зур игътибар бирелә. Үз эшенең осталары, тәҗрибәле ижади житәкчеләр Гөлия Сәләхетдинова һәм Алсу Әлмәтовалар төркемнәренә дә сабыйлар яратып йөри. Алар шәһәрәбездә һәм өлкәбездә уза торган һәр чарада да актив катнашалар. Ә «Кыңгыраулар» дип аталган балалар төркеме, көнбатыш илләрендә уздырыла торган фестивальдә катнашып, дипломант исеменә лаек булып кайттылар. Бик күп санлы семберлеләр үтенечә буенча, мәдәният үзәгендә татар театр төркеме ачылу да безнең мәдәни тормышта зур вакыйга булды. Хәзер ел саен өлкә районнарында эшләүче дистәләгән татар халык театрлары өчен якташыбыз, Татарстанның атказанган артисты Бари Тарханов исемендәге өлкә театр фестивалендә катнашу зур мәртәбә булып тора. Монан биш ел элек шәһәр кысаларында гына узучы фестивальдә хәзер Татарстан, Чувашстаннан да үзешчән театр коллективлары чыгыш ясый. Узган ел әлегә фестиваль Россия Мәдәният министрлыгы Дипломына лаек булды.

Мәдәни үзәктә халкыбыз мәгарифенә һәм мәдәниятенә багышланган музей ачылу да бирегә килүчеләрдә зур кызыксыну уята. Ә берничә ел элек беренче тапкыр «Сембер сөлгесе» дигән гажәеп кызыклы күргәзмә эшләде. Анда авыллардан 80гә якын чигешле сөлге китерделәр. Алар арасында XIX гасырда эшләнгәннәре дә бар иде.

Монда шулай ук һәрдаим өлкәбездә яшәп ижат итүче рәссамнарыбызның эшләреннән торган күргәзмәләр дә оештырыла. Мәләкәс районы Мукшы Күле авылыннан Россиянең атказанган укытучысы Гыймран Хисмәтулловның «Тормыш мизгелләре» дигән исем астында гажәеп тә матур шәхси күргәзмәсе эшләде. Өлкәбездә тагын бер яңа проектка нигез салынды – беренче тапкыр Яңа Малыклы районында татар гармунчыларының «Уйна, Сембер гармуны!» дигән фестиваль уздырылды. Анда 30дан артык гармунчы катнашты. Шунысы сөенечле – бу чарада балалар һәм яшүсмерләр дә зур активлык күрсәттеләр.

Күп санлы яшьләрнең һәм ата-аналарның үтенечен искә алып, татар мәдәният үзәгендә үзәбезнең йолаларыбыз һәм гореф-гадәтләребез буенча ЗАГСтә теркәүне татар телендә оештырдык.

Узган елны, Казан федераль университеты белән килешеп, Татар мәдәният үзәгендә Каюм Насыйри исемендәге фәнни-мәдәни Үзәк ачуга ирештек. Алар биргән ставка нигезендә эшләрүче хәзер һәр теләгән кеше-не татар теленә өйрәтү һәм милли-мәдәни чаралар оештыру белән шөгыльләнәчәк. Димитровград шәһәрендәге Г.Тукай исемендәге мәктәптә «Татарстан-Яңа Гасыр» телерадиокомпаниясенең «Шаян-ТВ» балалар каналының штаттан тыш хәбәрчеләр пункты ачтык. ТНВ каналы безгә техник яктан ярдәм итәчәк.

Моннан берничә ел элек, күрше төбәкләр белән үзара элемтәләр урнаштыру максатыннан, өлкәбездә «Мордовия татарлары көне», «Чувашия татарлары көне»н уздырдык. Бу чарада катнашу өчен әлеге төбәкләрдән безгә мәгариф, мәдәният хезмәткәрләре, рәссамнар, эшмәкәрләр килә. Көн дәвамында алар белән төрле очрашулар уза, күргәзмәләр ачыла, анда житештерелгән хәләр ризыклардан сәүдә нокталары эшли. Ә кичен аларның үзешчән сәнгать осталары катнашында зур концерт була. Гажәеп тә кызыклы, һәм шул ук вакытта ике як өчен дә бик файдалы чара. Килчәктә, Аллаһ боерса, Пенза һәм Самара татарлары белән дә шундый чаралар уздырырга уйлыйбыз.

– *Пермь краеның Барда районы сыман сезнең өлкәдә дә татарларгына яши торган Иске Кулаткы районы бар, бик тә кызыклы район. Аның турында да кыска гына булса да мәгълүмат биреп узагыз иде.*

– Әйе, өлкәбездә Иске Кулаткы дип аталучы 98% татарлар яши торган уникаль район бар. Биредә 1930 елдан бирле татар телендә «Күмәк көч» исемле газета чыга. Озак еллар «Яңа дулкын» дип аталучы телеканал эшләде, хәзер финанс кытлыгы аркасында ябылды. Авыл мәктәпләрендә программа нигезендә балалар татар теле һәм әдәбияты укыйлар. Сирәк кенә булса да районга Казаннан язучылар килә, район Мәдәният йортында Татарстан сәнгать осталары чыгыш ясый. Авылларда мәчетләр, алар каршында мәдрәсәләр эшләр килә. Биредә 2017-нче елда Идел бие төбәкләрендә чыгучы татар басмаларының беренче Төбәкара фестивале дә үтте. Аннары әлеге чараның икенчесе Ульяновскида узды, анда илебизнең 20гә якын төбәгеннән 46 татар журналисты катнашты. Алар белән өлкә губернаторы да очрашты.

– *Татар массакүләм мәгълүмат чараларының да 30 елдан артык тарихлары бар бит.*

– Халыкның милли үзәгын уятуда радио, телевидение һәм газеталарның роле әйтеп бетергесез зур. Моннан 32 ел элек өлкә телевидениесендә ул вакыттагы СССР да беренче булып милли булмаган төбәкләрнең берсендә – Ульяновск өлкәсендә, татар телендә «Чишмә» һәм чуваш телендә «Ядкар» дигән тапшырулар эфирга чыга башлады. Төрле сәбәпләр

табып, аларны 18 елдан соң яптылар. Әлбәттә, бу халыкта зур ризасызлык тудырды. Шуңа күрә өлкәбезнең губернаторы Сергей Морозов бу тапшыруларны башка каналда өлкә бюджеты хисабына яңадан чыгарырга дигән карарга кул куйды. Бүген әлеге тапшырулар аена ике тапкыр 20шәр минут тамашачыларны милли тормыш белән таныштырып баралар. Өлкәбездә 1990-нчы елдан бирле чыгып килүче «Өмет» газетасының да тиражы елдан-ел арта бара. Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Исхак Хәлимов житәкли торган бу редакция базасында соңгы елларда гына борынгы Сембер төбәгендә ижат итүче татар язучыларының һәм шагыйрьләренең 90нан артык китабы басылып чыкты. Бу эш бүген дә уңышлы гына дәвам итә. Ә күптән түгел без беренче тапкыр «Сембер-Ульяновск татарлары» дигән энциклопедия бастырып чыгардык, озаklamый аның икенче басмасы да дөнья күрер, дип уйлыйбыз.

«Татарстан-Яңа Гасыр» каналының бездә филиалы ачылу да татар тормышына яңа омтылыш бирде. Хәзер бездә узган чаралар турында көне-сәгәте белән бөтен дөньяда яшәүче миллиләттәшләребез таныша ала. Моның өчен Татарстан Президентына һәм канал житәкчелегенә без зур рәхмәтле. Аны Ульяновскида ачу инициативасы белән өлкәбезнең губернаторы С.И. Морозов үзе чыккан иде, шунлыктан филиалны тоту чыгымнарының да шактый өлешен үзәбезнең хөкүмәт үз өстенә алды.

– *Бай тарихи мирасны саклау, данлыклы якташларыгызның исемнәрен мәңгеләштерү буенча эшчәнлегегез хакында да әйтеп узсагыз иде.*

– Чыннан да, танылган якташларыбызның исемнәрен туган төбәкләрендә киң халык катламына таныту, яшьләргә алар турында күбрәк мәгълүмат бирү һәм исемнәрен мәңгеләштерү буенча моннан берничә ел элек автономия каршында «Төбәкне өйрәнүчеләр һәм эзтабарлар клубы» оештырдык. Ә 2016-нчы елның апрелендә Ульяновск өлкәсе татар төбәк тарихын өйрәнүчеләрнең беренче Форумын уздырдык. Аның эшендә катнашу өчен өлкә үзәгеннән һәм авыл-районнардан 29 кеше – тарих укытучылары, мәдәният хезмәткәрләре, китапханәчеләр килгән иде. Анда 7 кешедән торган Совет сайланды, ә агымдагы елда узган икенче Форумда исә 50гә якын делегат катнашты. Димәк, авыл һәм милләт тарихы белән кызыксынучылар елдан-ел арта бара.

Автономия Башкарма комитеты менә берничә ел инде Ульяновск өлкә хөкүмәте ярдәмендә танылган якташларыбызның исемнәрен мәңгеләштерү буенча зур һәм эзлекле эш алып бара. Шушы программа нигезендә автономиянең үтенече буенча Ульяновск шәһәренен берничә яңа урамына 20-нче йөз башында Сембердә татар театрын оештыручы, аннары Казанда академия театрында актер булып эшләгән Татарстан-

ның атказанган артисты Барый Тарханов, шулай ук СССРның һәм РСФСРның халык артисты, Татарстан һәм Башкортостанның атказанган артисты Г. Шамуков, татар поэзиясе классигы Г. Тукай исеме бирелде. Безнең тырышлык нәтижәсендә Чардаклы районында Дан орденының тулы кавалеры Д. Кыямовка, Абдулла авылында танылган жәмәгать эшлеклесе Закир Кадыйрига, Иске Майна районында Дан орденының тулы кавалеры А. Бильдановка, Димитровградта мәшһүр шагыйрь Г. Тукайга бюстлар урнаштырылды. Г. Шамуковның 100 еллыгы уңаеннан, Г. Камал театры артистлары катнашында юбилей тантанасы үткәрелде һәм мемориаль такта ачылды. Танылган журналист-фронтовик С. Урайскиның 100 еллыгы хөрмәтенә истәлек тактасы ачу тантанасында Татарстан Республикасынан бер төркем язучылар һәм шагыйрьләр катнашты. Виртуоз гармунчы, ТАССРның атказанган артисты Фәйзулла Туишевның 125 еллыгы уңаеннан оештырылган бәйрәм чарасына Казан һәм Ульяновск өлкәсенең данлыклы гармунчылары жыелган иде. Мемориаль такталар шулай ук «Өмет» газетасының беренче редакторы Г. Насыйров һәм автономиябезнең беренче рәисе, профессор А. Курчаков истәлегенә дә ачылды.

XIX-нчы гасырда яшәгән күренекле якташыбыз – дөньяви татар поэзиясенә нигез салучы Габделжаббар Кандалийның исемен мәңгеләштерү буенча да безнең тарафтан шактый эш башкарылды. 2007 елда автономия Ульяновск язучыларының татар телендә иҗат ителгән иң яхшы эсәрләре өчен ике елга бер тапкыр бирелә торган Г. Кандалий исемендәге әдәби премиясен булдырды. 2015 елда бөек шагыйрьнең вафатына 155 ел тулу уңаеннан безнең тарафтан мәрхүмнең каберенә яңа чардуган куелды, тирә-ягына таш җәелде. Автономия Казанның Тел, әдәбият һәм сәнгать институты белән берлектә төбәкара фәнни-гамәли конференция уздырды. Конференция материаллары китап рәвешендә басылып та чыкты.

Танылган жәмәгать эшлеклесе Й. Акчураның вафатына 80 ел тулу уңаеннан, аның туган авылындагы мәктәп бинасында мемориаль такта ачтык һәм конференция уздырдык. Анда Төркия, Казан һәм Крым галимнәре, галимнең туганнары катнашты. Ә Зөябашы авылы китапханәсенә якташыбыз, беренче татар хатын-кыз журналисты Зөһрә Акчурина-Гаспринская исеме бирелде.

Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы грантына Татар мәдәният үзәгендә Сембер-Ульяновск төбәге татарлары музеен булдыруны милли традицияләргә һәм рухи мирасыбызны саклап калуда зур адым итеп саныйбыз. Мең дандә «Сембер-Ульяновск татар энциклопедиясе»н бастырып чыгару да безнең зур горурлыгыбыз булып тора. Анда татарлар

тарихына һәм тормышына бәйле язмалар, татар милләтенең һәм тулаем күпмилләтле өлкә халкының горурлыгы саналган танылган шәхесләр, татар авыллары турында кыскача мәгълүматлар урын алды.

Ата-бабаларыбызның үткәне, үз авылларыбыз, милләтебез һәм халкыбызның тарихы, күренекле вәкилләренең язмышы белән кызыксыну, әлбәттә инде бик күптән, автономия оешканчы ук барлыкка килгән. Ә һәвәскәр тарихчы Мөнир Рамазанов исә соңгы елларда өлкәнең шәһәр-авылларындагы мәчетләр турында мәгълүмат туплау буенча зур эш алып бара, киләчәктә аның да саллы гына китабы дөнья күрер, дип өметләнәбез.

Гомумән, соңгы елларда өлкәбезнең татар авыллары турында 20дән артык китап нәшер ителде. Чөнки авыл тарихы турында китап чыгару, ул аны паспортлы итү дигән сүз. Бүген өлкәбездә 67 татар авылы исәпләнә, димәк, киләчәктә башкарасы эшләр әле байтак...

– *Сезнең автономия ныклы нигездә утыра, дисәк, һич кенә дә ялгыш булмас. Аңа нигез салучылар да өлкәгездә танылган шәхесләр. Жирле хакимият белән дә уртак тел табып, ниндидер уңышларга ирешсез.*

– Әйе, аңа беренче нигез ташларын куючылар чыннан да татарлар тарафыннан да, хакимият тарафыннан да хөрмәтле кешеләр. Алар арасында профессор, өлкәбезнең Почётлы гражданы Азат Курчаков, тарих фәннәре кандидаты Әмир Әхмәтов, Россиянең атказанган укытучысы Миһербану Хөснуллина, Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре Фәһимә Сәйфуллиналар һәм башкалар бар. Шунысы сөендерә, аларга алмашка бүген милли хәрәкәткә яшьләр һәм урта буын вәкилләре, милләт жанлы эшмәкәрләр килә. Безнең Ульяновск өлкә татар автономиясен Федераль татар милли-мәдәни автономиясе Советы «Россиянең иң яхшы татар автономиясе» дип игълан итте һәм акчалата сертификат белән бүләкләде. Ә 2017-нче елда безнең автономия өлкәнең «Халыклар дуслыгы» медале белән бүләкләнде. Билгеле, бу безне тагын да ныграк эшлەرگә, яңа башлангычларга этәрә.

Бүген шундый заман житте – яшел флаглар күтәрәп яисә митинглар ясап урамнарны томалап кына нәрсәгәдер ирешеп булмый. Бөтен нәрсә дә жирле хакимият органнары белән уртак тел табып, өстәл артында сөйләшеп бер фикергә килү аркылы гына эшләнә. Биш елдан бирле безнең өлкә губернаторы каршында милләтләр Советы эшләп килә. Анда өлкәдә эшләүче һәр милли оешма житәкчесе әгъза булып тора. Советның рәисе дә губернатор үзе. Өч айга бер тапкыр уза торган бу киңәшмәдә без, автономия житәкчеләре, үзегезне борчыган барлык проблемалар хакында да әйтә алабыз. Барысы да булмаса да, байтак хәл ителмәгән мәсьәләләр

иртәме-сонракмы чишелеш таба. Әлбәттә, ярдәм ике яклы булырга тиеш. Без үзебез дә хакимият алдында бурычлы булып калмыйбыз. Һәртөрле сайлауларда, хөкүмәт уздыра торган социаль акцияләрдә, мәдәни чараларда актив катнашабыз. Мисал өчен, 2016-нчы елда булып узган губернатор сайлауларында төбәгебездәге татар авыллары аны яклап 89–92% тавыш бирделәр. Бу коры саннар булса да, алар безнең Сембер татарларының сәяси активлыгы һәм «кунак ашы»ның кара-каршы булу хакында сөйли.

Әңгәмәдәш – Илһам Ильясов

«ПАСПОРТИЗАЦИЯ» ТАТАРСКИХ СЕЛ

С самых древних времен люди с развитием цивилизации различными способами старались сохранить память о знаменательных событиях и выдающихся людях. В их честь строились храмы, ставились памятники, их именами назывались города, о них писались книги. Следуя традициям всех народов, мы, татары Ульяновской области, иницируем и при поддержке властей устанавливаем памятники, мемориальные доски, издаем книги, в областной татарской газете «Өмет» публикуем статьи о выдающихся татарах-уроженцах нашего края, проводим юбилейные мероприятия в школах, клубах, библиотеках. По нашим предложениям имена знаменитых наших земляков и классиков татарской литературы присваиваются школам, библиотекам, улицам городов. Проводятся торжественные вечера, посвященные их памяти. Работа по изучению, сохранению, увековечиванию достойных представителей народа, истории нации многогранна. Татарскому народу, как и всем народам, присуще желание знать историю своей семьи, рода.

Опыт показывает, что практически в каждом населенном пункте есть люди, которые собирают исторические факты, ведут записи происшедших событий, ищут в архивах сведения о своих сёлах, своих предках. При подготовке книги «Абдуллово – наша малая Родина», обнаружилось, что учитель Ахат Хакимов, ныне покойный, долгие годы не только продолжал вести записи событий в книге, начатой еще далекими предками, но и старался найти дополнительные сведения по истории своего рода и родного села. С этой целью он ездил в архивы Самары, Казани, посетил с. Актуково Нижегородской области в поисках подтверждения факта, что выходцы именно из этого селения в поисках лучшей жизни основали Абдуллово.

Бывший директор этой школы Карим Шарафутдинов оставил несколько толстых тетрадей воспоминаний. В них записаны воспоминания о юношеских годах, событиях тех лет, о его участии в Великой Отечественной войне, послевоенной жизни. Издать эти воспоминания пока не удалось, они хранятся у его сына, а часть материалов из записей мы использовали в книге по истории его родного села.

Каждый населенный пункт имеет свою историю. От нас зависит сохранится ли она. В нашей региональной татарской национально-культурной автономии мы стараемся привлечь как можно больше людей к этому сбережению. Из заинтересованных историей людей создали Совет татарских краеведов при Областной татарской национально-культурной

автономии, ежегодно проводим межрегиональные форумы. Участвуют до ста человек и более. На встречу с ними приглашаем ученых из Казани, которые обучают краеведов работе в архивах, с документами...

Отрадно отметить, что возглавляют работу по написанию книг об истории сел региона видные учёные, уроженцы нашего региона. Так историю села Верхняя Терешка Старокулаткинского района подготовил и издал профессор Рашит Мухамедов (Ульяновск), с. Новый Мостяк этого же района написал профессор Фрид Рашитов (Саратов), историю с. Лабитово Новомалыклинского района пишет уроженец этого села профессор Рафаиль Шайдуллин (Казань).

В результате многолетних поисков в архивах Ульяновска, Самары, Пензы, Казани и других городов книги по истории сел Уразгильдино, Поповка, Татарский Калмаюр Чердаклинского района написаны кандидатом исторических наук Амиром Ахметовым.

В этом году добротную книгу о с. Татарский Шмалак выпустил Радик Ахмеров, в свое время работавший помощником первого секретаря Татарского обкома КПСС, затем Президента Республики Татарстан М.Ш. Шаймиева.

Форум краеведов Ульяновской области

В основном книги пишут учителя. Сделав первую запись в далеком 1925 г., сельский учитель из с. Елховое Озеро Цильнинского района Гайнулла Курчаков всю жизнь записывал в эту тетрадь знаменательные события из жизни села, привлек к этой работе колхозного экономиста Галимзяна Насырова. Вместе они по разным источникам искали упоминания о событиях, касающихся своего родного села. В конце своей жизни собранные материалы Гайнулла абый передал сыну с наказом доработать

результаты их трудов и выпустить книгу. Его сын – профессор Азат Курчаков, являлся первым председателем Исполкома Ульяновской областной татарской национально-культурной автономии и он с честью выполнил завещание отца. Вместе с редактором областной татарской газеты «Өмет» Исхаком Халимовым они подготовили и выпустили прекрасную книгу «Село на Казанском тракте».

Любому автору для подготовки и выпуска книги о каком-либо селе нужны годы и годы кропотливой работы. С целью ускорения процесса в последнее время мы начали практиковать подготовку книг коллективно, привлекая к этому делу ветеранов культуры и образования.

В Чердаклинском районе у нас семь татарских сел. Организаторы выпуска будущей книги Замиль Хакимов и Наиля Потеева проехали по этим селам, взяли материалы, имеющиеся в музеях, школах, клубах, библиотеках. Одновременно попросили активистов и все население сёл передать им материалы по их сёлам, семьям. Многие откликнулись. Практически за полтора-два года книга «Чердаклинские татары» была готова. Она была признана лучшей краеведческой книгой в Ульяновской области 2020 г.

Книги «Абдуллово – наша малая Родина» и «Ертуганово. Земля родная» вышли под моей редакцией в 2018 и 2020 гг. В обоих селах мы собрали актив села, ветеранов, интеллигенцию. Побеседовали на эту тему. Прямо скажу: интерес к проблеме был огромен. Люди как будто ждали такой встречи. Очень многие сельчане представили нам воспоминания, фотографии, документы, трудовые книжки, удостоверения орденов и медалей, другие данные. В селе Ертуганово это сделали представители более 60 семей. Бывший мулла, участник Великой Отечественной войны Гариф Ахмеров оставил после своей смерти записки как он с многочисленными помощниками строил мечеть в Ертуганово в годы перестройки. Ему очень хотелось, чтобы в памяти народной остались люди, бескорыстно помогавшие построить мечеть, способствовавшие восстановлению духовной нравственности в селе. В записях он перечислил всех поименно с указанием того, кто что сделал. В конце своих воспоминаний он приписал: «Глубоко верю и надеюсь, что со временем будет написана книга по истории нашего села Ертуганово и мои воспоминания найдут в ней место». Таких людей, надеющихся, что будет написана книга об их селе, немало, они ждут от нас организующего начала.

В селах Абдуллово и Ертуганово многие жители не только представили имеющиеся у них материалы и документы, но некоторые даже поставили семейные древа своих родов. У родственников поэта нашлось

и древо нашего земляка Габдельжаббара Кандаля, основоположника татарской светской поэзии.

Коллективный труд у татар всегда был в чести. Он сближает людей, воодушевляет, дает лучшие результаты. Написание книг сообща, достойно продолжения.

В Ульяновской области 67 татарских сёл. На сегодня примерно у тридцати своя печатная история уже имеется. Это своего рода «паспорта». Мы для себя ставим задачу, чтобы «беспаспортных» татарских сел оставалось как можно меньше, лучше всего, чтобы села полностью стали «паспортными».

Книги по истории сел различны по объему, по форме изложения. Различны их тиражи. Различны источники финансирования. Например, в Старокулаткинском районе более 10 сел имеют свои письменные истории, большинство из них выпущены на средства известного уже покойного мецената Эдуарда Ганеева. Книгу о с. Абдуллово профинансировал сельхозкооператив «Колхоз «Алга» (председатель С.С. Насыров), о с. Большой Чирклей – предприниматель Юнус Бирюков, о с. Верхняя Терешка – Камиль Мусин, о с. Ертуганово – все жители села. Большим достижением и гордостью в нашей краеведческой работе стало издание энциклопедии «Татары Симбирского-Ульяновского края». Она признана лучшим краеведческим изданием Ульяновской области в 2017 г. в областном конкурсе «Симбирская книга».

У каждой книги своя история, своя судьба. Как-то при обсуждении проблем выпуска таких книг один из участников «круглого стола» отметил, что если уж выпускать, то надо издавать только хорошие книги, плохие не стоит печатать. Я не совсем согласен с этим. Во-первых, кто имеет право однозначно признавать книгу хорошей или плохой? У каждого автора своя оценка. Во-вторых, в любой книге есть какие-то факты, события, печатаются фотографии, являющиеся свидетелем эпохи и так далее. Я за то, чтобы печатались о селах хорошие книги, но против признания кем-то каких-то изданий плохими и противодействовать их публикации, нет, я против этого.

В последние годы в книгах, посвященных сельским населенным пунктам, мы стали практиковать публикацию в них списков, погибших в Великой Отечественной войне, списков, вернувшихся с Победой, списков тружеников тыла, детей войны. Эти списки в настоящее время хранятся в администрации поселений, школах, клубах, что очень важно. Но, в связи с уменьшением числа жителей в ряде мест, эти учреждения закрываются и все эти списки уходят в никуда. Так теряется история. Печатавая такие списки, мы их увековечиваем, сохраняем память о них, доводим данные материалы до потомков.

ТАТАР ДӨНЬЯСЫНЫҢ ЙӨЗЕК КАШЫ

Урмайның хәтта урманы да жырлый, дисәләр дә шаккатырлык булмас иде. Чувашстанның Комсомол районы Урмай авылының исеме ягымлы яңгыраган кебек халкы да балкып тора, жыр-моңга һәвәс, бай күңелле һәм чиксез кунакчыл.

Бу авыл исеме узган гасыр ахырында татар дөньясында киң танылу яулады. Сәләтле татар яшьләренә сәхнәдә үзләрен сынап, олы сәнгать-тә урын яуларга омтылыш биргән «Урмай моңы» фестивале һәм үзенчәлекле жырлы-биоләре белән татар сәнгате дөньясына яңалык керткән «Мишәр» ансамбле Урмайның данын еракларга таратты. Сәнгать өлкәсендә генә түгел, гомумән, Чувашстандагы милләттәшләребезнең бер йодрыкка тупланып, бердәм хәрәкәт итүгә ирешкән иде Урмай. Ә аның башлангычында Фәрит Абдулла улы Гыйбатдинов торды.

Фәрит Абдуллович ул вакытта Урмай авыл мәдәният йорты директоры иде. Авыл мәдәният йорты каршында вокаль-инструменталь ансамбле, фольклор һәм хореография коллективлары эшләп тора. Үзенең мишәрлеге белән горурланган, мишәр татарларының үзенчәлекле, башкаларга хас булмаган жырларын, биоләрен балачактан күңеле белән тоемлап, яратып житлеккән ир-егетнең шуларны сибелеп яшәгән бөек татар халкына таныту теләге белән, көр күңелле, сәләтле авылдашларын сәхнәдә үзләрен ачырга ярдәм йөзеннән бер зур коллектив төзи. Аңа яңгырап торырлык, горурлык белән әйтерлек «Мишәр» дигән исем куша. Шулай итеп, 1986 елдан башлап Урмай авыл мәдәният йорты каршында шушы ансамбль эшли башлый. Ул елларда Фәрит Абдуллович үзе оештыручы да, житәкче дә, продюссер да булып тора. Бар күнелен, жанын ул «Мишәр»не үстерүгә багышлый. Ансамбль каршында аның ике кызы һәм улы үсә, хатыны Вәгийзә дә шунда эшли.

Ансамбльдә өлкән сыйныф укучылары, урта мәктәп укытучылары, «Алга» колхозы белгечләре, амбулатория белгечләре һәм Комсомол авылындагы төрле учреждениеләрдә, оешмаларда эшләүче авыл яшьләре катнаша. Шул ук елларда ансамбль Казан шәһәрәндә узган Бөтенроссия татар коллективлары конкурсында катнаша. Татар-мишәрләрнең кыйммәтле жирле материалларын туплаган матур чыгышлары белән жәмәгатьчелекне, этнографларны һәм фәнни хезмәткәрләрне, фольклорчыларны шаккаттыра.

Район һәм республика авыл халкына актив ижади эшчәнлек, мәдәни хезмәт күрсәтү, традицион татар мәдәниятен саклау һәм үстерү өчен Урмай авыл мәдәният йортының «Мишәр» ансамбленә 1990 елда «Чуваш Республикасының Халык үзешчән коллективы» исеме бирелә.

«Комсомол балалар сәнгать мәктәбе» балаларга өстәмә белем бирү муниципаль бюджет мәгариф учреждениесе директоры булып эшли

башлагач та Фәрит эфәнде «Мишәр»не ташламый. Шактый яшьләрне тәрбияләп, сәнгать дөнъясының ишекләрен ачып, олы сәхнәгә чыгара ул. Ә аннан «Мишәр»нең житәкчелек дилбегәсен үзе тәрбияләп үстергән укучыларына тапшырып, жәмәгать башлангычларында продюсер һәм бер үк вакытта куючы буларак кала.

1987 елда Урмай мәдәният йорты базасында татар фольклоры буенча Комсомол сәнгать мәктәбенең филиалы ачылгач, иң көчле укучылар «Мишәр» халык ансамблендә катнаша. Бу вакытка коллектив тулысынча формалашкан була. Үзенчәлекле репертуар, сәхнә костюмнары һәм концерт аппаратурасы булдырыла, республикада һәм аннан читтә дә чыгышлар ясап бу төркем киң танылу казана. Шактый дәүләт һәм ижтимагый оешмалар белән хезмәттәшлек итә.

Хәзерге вакытта ансамбльнең өч төркеме бар: зурлар (төп), урта һәм кече яшьләрдәге төркемнәр. Ансамбль белән Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать университетын тәмамлаган, инде абруйлы халыкара телевизион фестиваль лауреаты Илнар Хисамов житәкчелек итә. Жәмәгать башлангычларында продюсер һәм бер үк вакытта куючы булып Фәрит Абдулло-вич Гыйбатдинов торды.

Ансамбльнең әйдәп баручы солистлары: *Илдус Шәйдуллин* – Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать университетын тәмамлаган, «Урмай моңы» халыкара фестиваленең Гран-при иясе лауреаты, Казакъстандагы «Иртыш моңнары» халыкара фестивалендә, Илһам Шакиров исемендәге «Татар моңы» халыкара фестиваленең өченче премиясе лауреаты, Кабарда-Балкар Республикасында «Алтын мәйдан-Эльбрус» халыкара фестиваленең беренче премиясе лауреаты, Татарстанның атказанган жырчысы; *Илнар Хисамов* – Казан милли сәнгать институтын тәмамлаган, «Татар моңы» халыкара телевизион фестиваленең өченче премиясе, «Урмай моңы» халыкара фестиваленең икенче премиясе, «Ягымлы яз» Бөтенроссия фестивале лауреаты; *Рәзилә Серенеева* – Казан дәүләт консерваториясен тәмамлаган, «Түгәрәк уен», «Урмай моңы», «Урмай зәлидә», «Милли мирас», «Авыл кызы» фестивальләре лауреаты; *Азат Фәсхетдинов* – Чабаксар дәүләт педагогик университетын тәмамлаган, «Урмай моңы», «Урмай-Зәлидә» фестивальләре лауреаты.

«Мишәр» халык жыр һәм бию ансамбле – «Идел буе чишмәләре», «Чуашстан чәчәкләре» «Живой родник», «Рамазан» фестивальләре лауреаты, «Жиде йолдыз» халыкара телевизион фестивале лауреаты (Казан), «Алтын мәйдан-Эльбрус» халыкара этник сәнгать фестиваленең беренче премиясе лауреаты, «Түгәрәк уен» Бөтенроссия фольклор коллективлары фестивале лауреаты (Төмән, Самара, Казан, Болгар), «Фомгед», «Дельфийские игры» Халыкара этник сәнгать фестивале лауреаты. Концерт

программасы белән чыгышларның географиясе: Чуваш Республикасының барлык татар торак пунктлары, Татарстанның Кайбыч, Буа районнары, Чабаксар, Казан, Ульяновск, Мәскәү, Мурманск, Санкт-Петербург, Йошкар-Ола, Түбән Новгород, Наро-Фоминск, Щелково, Төмән шәһәрләре, Крым, Кабарда-Балкар Республикасы, Чечня Республикасы, Әнкара (Төркия) шәһәре.

Бер үк вакытта коллектив татар-мишәрләрнең жыр һәм биоләрен өйрәнү белән актив шөгыльләнә. Бөтен мишәрләрнең жырларын, биоләрен туплап, үз репертуарына кертеп, аларны экренләп дөньяга таныта.

«Урмай авылында иске яулык биюе сакланып калган, “Алтын басы” дип атала. Беркайда да юк. Кызганыч, аны профессиональ биючеләр никтер кулланмыйлар. Безнең хатын-кызлар беркайчан да ирләр алдында яулыксыз биемәгән. Биесәләр дә аякның йөреше 5 смга да күтәрелмәгән. Бу хатын-кызның барлык матурлыгын, гүзәллеген күрсәтүче, бик үзгәчлекле бию, бөтен кеше дә аны башкара алмый», – дип белдергән иде Фәрит Абдуллович үзенең бер әңгәмәсендә.

Ансамбль материаллары нигезендә Татарстан Республикасы Дәүләт жыр һәм бию ансамбле репертуарына «Урмай болынында» вокаль-хореографик композициясе кертелгән. Спектакль «Казан» муниципаль хореография ансамбле базасында Ф.А. Гыйбатдинов жетәкчелегендә барды.

«Мишәр» халык жыр һәм бию ансамбле – Чуваш Республикасында «Халык ансамбле» исеменә ия бердәнбер татар музыкаль төркем. Татар торак пунктларына концерт программалары белән хезмәт күрсәтү өчен социаль заказ кабул итә. Базасында мишәрләр, казан татарлары, чуваш һәм заманча сәхнә костюмнары бар. Ансамбль нигезендә ел саен татар халык биоләрен, жырларын өйрәнү буенча республика семинарлары, Казан, Чабаксар белгечләрен чакырып, милли уен коралларында уеннар үткәрелә.

Ансамбльгә «Мишәр» исеме кушкач, «андый исем буламыни?» дип апырашта калучылар шактый була. Әмма Фәрит Абдуллович үз фикерендә нык тора. Әлбәттә, бу исем кемнәрдәдер шик тудыра, кемнәрдәдер уйландыра, кемнәрдәдер горурландыра, ә кемнәрдәдер куркыта. Сәхнәдә 35 ел ижат итү дәверендә ансамбль үзенең исеме жисемәнә туры килгәннен исбатлады. Бүгенге көндә «Мишәр» ансамбле горурланып әйтерлек төркем. Үзенең 35 еллык юбилеен да ул яңа, кызыклы ижади проектлар белән каршы ала.

Басмага М. Сәгыйдуллина әзерләде.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ТЕРРИТОРИИ
МЕЩЕРСКИХ УЕЗДОВ**

**Ведомость делам татарских мурз и князей, вступившим¹ в
[дворянство][в] 1787 г., 1787 г.,
на 24 листах**

САРАНСКОЙ ОКРУГИ

1. д. Умыс

Базаева мурзы Бибарса Бигильдеева сына потомков Ивана Иванова Ханбика Ханбикова с прочими

*Выпись [7]186 г.: Сараю, Бибарсу мурзам Бигильдеевым
детям Базаевым купчая 1724 г.: Мусалею мурзе Исакову сыну
Мамедалиеву.*

2. д. Инят

Кильдишева князя Кудайберди Ангильдеева сына потомки Сафуная Ибраева

*Выпись [7]194 г.: Кудайберди мурза Акгильдееву сыну князя
Кильдешеву.*

Кильдешева мурзы Семилея Уразаева Кильмамента Байбахтина потомки Сапкая Муюлуева

Выпись [7]194 г.: Семелею мурзе Уразаеву сыну князя Кильдешеву.

3. д. Рейтарская

Тепеева мурзы Уразамета Ишмакова сына потомки Адикеев Алши Байгильдеевых.

4. д. Кривозерье

Кильдишева князя Умряка Тербердеева сына потомки Петра Петрова Кемая Алмаева

*Выпись [7]193 г.: Умряку мурзе Тербердееву сыну князя
Кильдешеву.*

5. д. Лямбиль

Енговатова мурзы Бекбулатова Енго[л]ова потомков Бикмамет Мухаев

Выпись [7]194 г.: Бикбулат Енговатова детям.

¹ Подавшим прошения на вступление в дворянское сословие.

Байкова мурзе Юкая Кельмакая потомство Амерхана Сеитова

*Выпись [7]194 г.: Акаю и Кельмакаю мурзам детям
Байковым.*

Баимашева мурзе Мамаю и Темкаю Баимашевым потомкам Юмакаю
Ислаева

Выпись [7]194 г.: Мамаю и Темаю Баимашевым.

Байчурина мурзы Дасая и Алея Багеметеевым.

Выпись [7]194 г.: Дасаю и Алею мурзам Батетеевым.

[Далее даются сокращенно]

Выпись 7194 г.: Енганай и Тимакай Досаевым детям Утешевым

6. д. Черемнишево

Выпись 7194 г.: Биктемир мурзе Теребердиеву сыну князя Шихмаметеvu.

*Выпись 7153 г.: Алмакай, Бигильдей мурзам Чураковым детям Бар-
личевым.*

Выпись 7153 г.: Баиситу мурзе Чуракову сыну Баралчеву.

Выпись 7153 г.: Ахметею мурзе Байгозину сыну Чуракову.

Выпись 7187 г.: Кадыру мурзе Янсеитову сыну Тылгылычеву.

Выпись 7194 г.: Алею мурзе Чекаеву сыну Почееву.

Выпись 7194 г.: Кулбаю мурзе Кабаеву сыну Чепкунову.

Той же деревни, а живущие в д. Лямбирь

*Выпись 7194 г.: Ишиму, Смолян, Мустаю мурзам Тепаевым детям
Байчуриным.*

Выпись 7194 г.: Кодряку мурзе Келмаеву сыну Ишиметову.

Выпись 7194 г.: Теребердею мурзе Темаеву сыну Ишиметову.

Выпись 7194 г.: Досай мурзе Бодаеву сыну Карачурану.

Выпись 7186 г.: Асану мурзе Енсеитову.

Выпись 7196 г.: Мусалей мурзе Умякову сыну Теркулову.

Выпись 7201 г.: Алей мурзе Кулбаеву на вымененную землю.

КЕРЕНСКОЙ ОКРУГИ

1. д. Новые Березники

... по означенным делам Уразова мурзы Семена Бикбаева.

2. д. Шелдаис

Бибишева мурзы Бибаша ... по означенным делам.

3. д. Кочетова

... ничего не представили

Богдан Енбулатов сын князь Мамина.

4. д. Горенка

Акай мурза Мамедалеев сын Мамин.

Байбек мурза Чевкин сын Чевкина.

5. с. Русским Пимбир

Выпись 7145 г.: Алею, Алмаметю мурзам Кикичевым.

1700 г.: Ибраим мурза Уразаев сын Кикичев.

[дополнительно]: Сингильдей мурза Бетоватов сын Брамиков, Чернокай мурза Смальянов сын Булушев.

6. д. Горенки

... по означенным делам ... Урамей мурза Кудяков сын Тугушев.

7. д. Тростниковка

... по означенным делам ... Искандер мурза Исламов сын Крымскова.

8. д. Лаки

... того же роду Аит Романов с прочими ...

9. д. Тархан

[Выпись 7186 г.: Тямай мурзе Ахметову сыну Байкееву – потомок Богдан Мустафин сын Бекаев].

... не представили ...

Мурза Ефай Ефаев сын князя Ефаева.

– // – Теркул Ефаев сын Ефаев.

– // – Теребердей Кутыев сын Кутыев.

– // – Дулат Теребердеев сын Дулатов.

– // – Акай Янтуганов сын князя Кугушева.

10. Енаково

... не представили ...

Мурза Енгалыч Енгалычев.

11. д. Лобановка

Выпись 7199 г.: дана стольнику князю Никите и Айдару мурзе Тохатровым детям князем Шихмаметевым на поместную отца.

Выпись 7206 г.: Тимофею мурзе Богданову князю Шихмаметеву.

Выпись 7174 г.: Богдан мурзе Аюшеву сыну князя Шихмаметеву.

< В конце XVIII >: мурза Дивей Шихмаметев сын князя Шихмаметева.

12. д. Тумасово

... не представили ...¹

Мурза Евкай Неболсин ... потомки Муслима Увлеева ...

13. д. Старой и Новой Кадышевой, Кадралейки

... не представили ...

Мурза Вешей Сухов сын Сухов.

– // – Аюкай Бахтеяров сын Бахтеев.

¹ Речь идет о том, что эти лица не представили жалованные грамоты.

14. д. Черная

... не представили ...

Сафар Иванашев, потомки мурзы Сабая Еникеева сына князя Еникеева. Булай мурза Кудашев сын князя Кудашева.

15. д. Чекаева

... не представили ...

Мурза Чекаев сын князя Идербердеева – потомки Нагайбека Батыршина.

16. д. Дашкино

... не представили ...

Мурза Батырша Кадралиев.

Мурза Дашки князя Дашкина Рамша Алеев.

Потомки мурзы Араслана Хозина Курамша Алеев.

17. д. Бургас

... не представили ...

Мурза Алманай Казаев.

– // – Нагай Абдулов сын Абдулов.

18. д. Чекашево (Каналское)

*7184 г. просьба: Мамай мурзы Чекашева сына Янгудина
мурза Аюкай Капаев сын Янгудин.*

19. д. Агишево

... потомки мурзы Агиш Агишева ...

ТРОИЦКОЙ ОКРУГИ

1. д. Юнки (Юнок)

... ничего не представили ...

Князь Сафар Шимаметов сын Мансырев.

Князь Сюнбай Сюнчалеев.

Мурза Илмаммет Агишев сын Агишев.

– // – Ишалей Ишматов сын Кулкеев.

– // – Мамоделъ Байбулатов сын Торпищев.

– // – Баймаш Торпищев сын Торпищев.

– // – Уразов сын Байгильдин.

– // – Исмаил, Сеит Енбаев дети Деушева.

– // – Кодряк Нуркаев сын Торпищев.

– // – Сафар Ахмамметев сын Салтагозин.

– // – Мамет Баиков сын Салтагозин.

– // – Кудекай, Утекай Тербердеевы дети Ирзин.

– // – Едиш Елгушев сын Елгушев.

– // – Сафар Умряков сын Абдулов.

2. д. Большой Шуструй

... ничего не представили ...

Князь Адашев сын Акчурин.

– // – Урмамет Тяпкаев сын Обянов.

Мурза Сюняк Козяков сын Соколова.

– // – Тляш Кутыев сын Кутыев.

– // – Сидор Ирзин сын Ирзин.

– // – Ждан Исяшев сын Соколов.

– //– Кидыр Теняков сын Кавкаев.

– // – Сюнбай, Николай Козиковы дети Сакалова.

– //– Акай Еналеев сын Еналеева (потомки крещены).

– //– Багиш Байтеряков сын Темешев.

– //– Деуш Мантаев сын Мантаев.

– //– Ярыг Капкаев сын Тленчеев.

– //– Кутлумемет Умряков сын Абдулов.

3. д. Подгорный Шуструй

... ничего не представили ...

Князь Сюнчалей Дашкин сын Дашкин.

4. д. Малый Шуструй

... ничего не представили ...

Мурза Девляк Миняшев сын Мокшаев (потомки новокрещены).

Мурза Деяк Мокшаев сын Мокшаев.

5. д. Мансуровка

... ничего не представили ...

Мурза Тинбахта Нагаев сын Нагаев.

– //– Акман Енгильдеев сын Енебяков.

– //– Байсит Чураков сын Барачеев.

6. д. Тенишева

Мурза Араслан Айгонин сын Айгонин.

Мурзы Карачура, Енчура Тохтамышевы.

Мурза Акмамет Едигеров сын Едигеров.

7. д. Крутояр

... ничего не представили ...

Мурза Акаш Енгильдеев сын Енебяков.

КРАСНОСЛОБОДСКОЙ ОКРУГИ**1. д. Адаева**

Мурза Ислам Исламов сын Акчурин

*... грамота 7117 г. о пожаловании Акчуру мурзу Адашева сына
на княжение ... на Конялского мордвою ...*

Выпись 7083 г.: Езек мурза Булушев сын князя Акчурин ... жалован за немецкую службу ясаком над мордвою ...

Выпись 7193 г.: Бурану, Шабая Мамадалеевым детям князя Акчуриным.

Выпись 7201 г.: Алею и Будаю мурза Маметовым детям Акчуриным.

2. д. Айкеево

Муратова мурз Уразбахтка и Фатаева Розгильдя Айкеевых

... <вопрос о них> ... решен ...

3. д. Акчеево

... ничего не представили ...

Мурза Акмай Нагаев сын Утешев.

– //– Тангалыч Тонгалычев (потомки новокрещены).

– //– Бегиш Мещеров сын Мещеров.

4. с. Ковыляй

... не представили ...

Мурза Бибарс князя Бибарсова.

5. с. Каменный Брод

... не представили ...

Мурза Ченбулат сын князя Тугушева.

6. д. Борак (Лопуховка)

Мурза Байгильде Байгильдина потомков Юсея Мустафина с протчими ...

[Источник: ГА Пензенской области. Ф. 96. Оп. 1. Ед. хр. 20].

Текст к печати подготовлен доктором исторических наук Д.М. Исаковым

ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА О ПРИУРАЛЬСКИХ ТАТАРАХ-МИШАРЯХ

Во второй половине XVI–XVII вв. происходила значительная миграция татар из Среднего Поволжья в Приуралье (Среднее и Южное) – в Кунгурский и Уфимский уезды и далее на восток. Переселения были как правительственными, так и вольными.

Известно, что мишари участвовали в основании Уфы в 1586 г. [История Уфы: 1981. С. 26]. Татары, скорее всего, из мишарей, упоминаются и в составе жителей г. Уфы в 1591–1592 гг. [Там же]. Об отправлении мишарями «казацкой службы во вновь построенном г. Уфе» в 1598 г. сообщается в некоторых документах [РГАДА. Ф. 1409. Оп. 1. Ед. хр. 2710. Л. 3; Материалы по истории Башкирской АССР: 1960. С. 581]. По грамоте от 1686 г. «мещерякам» велено было «служить по городу Уфе обще с тутошними дворянами и иноземцами» [Рычков: 1887. С. 72]. В 1699 г. этих служилых «мещеряков» насчитывалось 748 «человек» – это были главы семей [Там же]. Мишари были «разделены по волостям... башкирским и поселением на землях, занятых ими после... бежавших ногайцев» [Материалы по истории Башкирской АССР: 1960. С. 574]. Они в конце XVI–XVII вв. сосредоточивались на северо-западе Уфимского уезда (в XVII в. упоминаются 16 мишарских деревень: Тупеево (1620 г.), Янагушево (1667 г.), Тюрюшево (1680 г.), Султино (1689 г.) и др. [Южноуральский археографический сборник: 1976. С. 319, 334, 336].

О сосредоточении мишарей до начала XVIII в. на северо-западе Южного Приуралья говорят и другие факты. Так, по переписи 1720 г. «служилых мещеряков» Уфимского уезда, из 41 деревни мишарей 39 находились на северо-западе Уфимского уезда (34 – в Осинской и 5 – в Казанской «дорогах»). В «Уведомлении о башкирских делах» Кунгурского бургомистра Юхнева от 1725–1726 гг. «мещеряки» также указаны преимущественно по Осинской дороге [РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Ед. хр. 993]. По переписным книгам 1722–1723 гг. мишари и служилые татары сосредоточивались в Осинской, Казанской и Сибирской «дорогах» [РГАДА. Ф. 16. Оп. 2. Ед. хр. 178]. В первых двух «дорогах» их числилось 80 деревень, в последней – 39. То есть речь в целом идет о расселении в первой четверти XVIII в. служилых татар из «мещеряков» в северо-западных и северо-восточных зонах средневекового Уфимского уезда. В дальнейшем такая особенность расселения мишарей в Приуралье продолжала в целом сохраняться.

Так, во II ревизии (1747 г.) по одной Казанской дороге Уфимского уезда числились 48 деревень, населенных «служилыми мещеряками»

[РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Ч. 2. Ед. хр. 3793. Подсчёт наш]. А уже к концу XVIII в. число селений мишарей на территории Уфимской губернии достигло 262, распределяясь по уездам следующим образом: в Бугульминском – 4, Мензелинском – 4, Белебеевском – 42, Бирском – 116, Уфимском – 66, Стерлитамакском – 30 [Подсчитано нами на основе данных V ревизии 1795 г. – РГАДА. Ф. 1355. Оп. 1 Ед. хр. 929, 1871, 1874, 1879, 1881, 1884]. При этом в 165 селениях мишари жили смешанно с другими этносословными группами («ясачными татарами», «служилыми татарами», «башкирами», «тептярями» и др.), а в 97 – только сами. Как видно по приведенным данным, старая особенность расселения приуральских мишарей (мещеряков) продолжала сохраняться – они продолжали жить преимущественно на бывших территориях северо-западных «дорог» средневекового Уфимского уезда.

По нашим подсчетам (они базируются на материалах VIII ревизии 1834 г.), в первой трети XIX в. на территории тогдашней Оренбургской губернии существовали примерно 335 (по др. данным – 347) селений с «мещеряцким» населением, из которых около половины – до 175 селений, состояли из одних татар-мишарей. Фактически такое расселение приуральских мишарей сохранялось и до рубежа XIX–XX вв. [Исхаков: 2014. С. 187].

Из-за того, что в Южном Приуралье татарское население по ходу своего переселения туда из Среднего Поволжья принесло с собой старые традиции этнического наименования разных групп, оказавшись к тому же в составе нескольких сословных образований (мещеряков, башкир, тептярей, ясачных и служилых татар), в этой зоне дольше сохранялись этносоловные наименования. В частности, мишари Уфимской губернии были зафиксированы отдельно во время сельскохозяйственных переписей 1912 и 1917 гг., фигурируя в виде самостоятельных этнических единиц и во время переписей 1920 г. (184 тыс. чел.) и 1926 г. (138,2 тыс. чел.). Хотя детальное изучение данных переписи 1926 г. показало, что в его ходе далеко не все мишари, жившие в Башкирской АССР, записались мишарями. Часть из них предпочла самоназвания «татары», «төмән», «алаторские татары» [Исхаков: 2014. С. 189]. Это говорит о продолжении в 1920-х гг. в Южном Приуралье процессов этнической консолидации разных этнических групп в процессе дальнейшего развития татарской нации.

Литература

1. История Уфы. Краткий очерк. Уфа, 1981.
2. Материалы по истории Башкирской АССР. Т. 5. М.-Л., 1960.
3. Рычков П.И. Топография Оренбургской губ. Ч. 1. Оренбург, 1887.

4. Южноуральский археографический сборник. Вып. 2. Уфа, 1976.
5. РГАДА. Ф. 16. Оп. 2. Ед. хр. 178.
6. РГАДА. Ф. 1409. Оп. 1. Ед. хр. 2710. Л. 3.
7. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Ч. 2. Ед. хр. 3793.
8. РГАДА. Ф. 1355. Оп. 1. Ед. хр. 929, 1871, 1874, 1879, 1881, 1884.

*Справка подготовлена доктором исторических наук
Д.М. Исаковым*

Олуг татар иле

Magna Tartaria

Гульназ Бадретдин

ИЗ ИСТОРИИ ТАТАР ФИНЛЯНДИИ

Численность татар Финляндии на сегодняшний день составляет порядка 700 человек. Татарская махалля Финляндии – одна из старейших и самая известная среди татарских общин в зарубежных странах. Ей более 150 лет. Община представлена татарами первой волны эмиграции, представители которой в Финляндии появились между 1870 и 1920 гг. Это наиболее ранняя по времени образования мусульманская община во всей Скандинавии и даже Северной Европе.

Еще с 1870-х гг. предприимчивые татары из татарских деревень Сергачского региона Нижегородской губернии начали ездить в Финляндию по торговым делам, благо она с 1809 г. находилась в составе Российской империи. Сначала они на лето возвращались домой, затем некоторые из них постепенно оседали в Финляндии насовсем. После захвата власти в России большевиками в 1917 г. и объявления Финляндии независимым государством встала серьезная проблема: где жить дальше? Местные советские власти признавали только союз рабочих и крестьян, а татары уже стали успешными предпринимателями. Железный занавес и политическая система в СССР, построенные к концу 1920-х гг., стали для татар Финляндии непреодолимой преградой на пути домой, и примерно в это же время они приняли для себя трудное решение – навсегда остаться в Финляндии, став ее полноправными гражданами.

Чтобы сохранить единство, жить сплоченно, татары Финляндии организовали свое общество. Созданное в 1925 г. общество татар Финляндии «Исламия» была одной из первых официально зарегистрированных мусульманских организаций в странах Запада. В течение всей своей деятельности общество занимается обучением молодежи татарскому языку и основам религии, изданием книг, материалов с научных конференций, поддерживает тесные связи с татарскими организациями и общинами в других странах. В 1935 г. было образовано культурное сообщество татар Финляндии «ФТБ – Финляндия төрекларе берлеге». В 1945 г. был соз-

дан спортивный клуб «Йолдыз», при котором функционировала татарская футбольная команда, которая раньше называлась «Золотой Ордой», ныне – «Йолдыз». Многие из членов «Йолдыз» прославились на всю Европу, их приглашали в известные финские футбольные команды.

В 1970-х гг. татары Финляндии были объединены в две организации – «Общество имени Габдуллы Тукая», созданное профессором Хельсинского университета Гумаром Тахером, и национально-религиозное общество финских татар «Исламия», руководителем которого являлся крупный торговец мехами и пушниной Осман Али. В настоящее время эти организации слились в одну. При общине существуют спортивный клуб, татарская воскресная школа, самостоятельные фольклорный ансамбль и театр. Молодежь создала свою организацию «ФТВ» («Финн татар бирлиги»). В летнее время союз проводит лагеря для детей, вечера, концерты, театральные кружки, курсы национальной кухни и другие мероприятия, собирает общину вместе. Из Татарстана к ним в гости приезжают известные артисты, с гастрольями приезжают татарские театры им. Галиаскара Камала и Карима Тинчурина.

Татары неслучайно называли свое общество не «союз татар», а «союз тюрок». У большинства татар Финляндии в то время были лишь временные паспорта, только малая часть общины уже имела гражданство Финляндии. После того, как к власти в СССР пришел Иосиф Сталин, татары, опасаясь депортации на историческую родину, назвались не татарами, а «тюрьками» и поспешили обратиться в турецкое посольство, чтобы получить паспорта граждан Турции.

Большинство татар живет в городах Хельсинки, Турку, Тампере и Ярвенпяя. Татары полностью интегрированы в финское общество и кроме родного языка свободно владеют еще финским и иногда шведским языками.

Советско-финская война, которую финны называют «зимней войной», – одна из трагических страниц в татарской истории, поскольку татары воевали по обе стороны фронта. Этому даже посвящена пьеса Зульфата Хакима «Телсез күке», а в Камаловском театре был поставлен одноименный спектакль. 156 мужчин и 21 представителей прекрасного пола из татар за проявленную тогда воинскую доблесть были отмечены в благодарности главнокомандующего финскими войсками маршала Маннергейма, 28 из них получили ранения различной степени тяжести, 7 стали инвалидами войны, а 10 татар погибли. Их тела были перевезены на мусульманское кладбище города Хельсинки и с почестями погребены. Их портреты также висят в офисе татарского культурного центра в Хельсинки.

Татары отмечены на карте языков национальных меньшинств Европы. Это означает, что татарский язык в течение 50 лет является здесь

действующим языком. Хотя среди депутатов парламента татар нет, при принятии решений, связанных с исламом или жизнью национальных меньшинств, учитывается также и мнение татар.

Несколько лет назад имам татарской общины Финляндии Рамиль Беляев, родившийся в Нижегородской области и работавший в Москве, снял два документальных фильма о татарах Финляндии – «Мәчеткә илткән юл» и «Изге мирас». Оба фильма были показаны в Казани в рамках Казанского международного фестиваля мусульманского кино.

Фильм «Изге мирас» рассказывает об истории мечети и татарах финского города Ярвенпяя. Стоит отметить, что данная мечеть, построенная татарами в 1943 г., является единственной мечетью с минаретом во всей Финляндии. В Ярвенпяя татары приехали в 1920-х гг. Все они, в основном, родом из деревни Актук Нижегородской области. В то время Ярвенпяя был деревней с жителями в несколько тысяч человек, а уже в 1930-х гг. здесь жило несколько десятков дворов татарских семей. Практически все они занимались торговлей. Тогда же татары пришли к решению построить здесь мечеть – ее строительство началось в 1939 г. Благому намерению татар-мусульман не помешала даже советско-финская война. Землю под строительство мечети подарил общине один татарский купец. Пожертвования на строительство мечети сделали татары всей Финляндии. И, наконец, в 1943 г., уже в разгар Второй мировой войны, мечеть была полностью готова. Но, ссылаясь на военные действия, ее открытие было перенесено на 1944 г. До этого дня здание мечети использовалось Министерством обороны Финляндии. В 2013 г. мечеть города Ярвенпяя отметила свой 70-летний юбилей. В Ярвенпяя даже есть улица под названием «Татарская». В 1940-х гг. из лагерей Карелии в г. Миехиккяла были перевезены 19 пленных татарских семей (порядка 90 человек). Татары Ярвенпяя, узнав об этом, написали письмо руководству своей страны с просьбой разрешить переселиться пленным татарам к ним, в Ярвенпяя.

В разные годы своего существования мечеть посещали официальные делегации из различных арабских и мусульманских стран во главе с Президентом Финляндии. Всего в Хельсинки действует около десяти мечетей. Храмы здесь, в основном, не отдельно стоящие здания с минаретами, а достаточно большие молельные залы, в большинстве случаев арендованные. Но у татарской общины все здания мечети находятся в собственности.

Второй фильм «Мәчеткә илткән юл» рассказывает об истории татарской махалли Хельсинки. Несмотря на то, что татарская община в Финляндии имеет более чем вековую историю, свою мечеть им удалось построить лишь 50 лет назад. До этого татары молились в арендован-

ных помещениях, и очень долгое время жили мечтами о собственной мечети. В 1927 г. татарами было выкуплено здание на улице Албертинкату в центре Хельсинки, которое они снесли и на этом месте построили большое пятиэтажное здание. Мечеть занимает один из верхних этажей этого здания. Первый этаж сдается в аренду, исполняя роль вакуфного имущества – все вырученные от сдачи части помещения в аренду идут на содержание мечети, татарского детского сада и школы, а также различных социально-значимых проектов. На четвертом этаже здания функционирует детский сад для татарских детей.

В татарской мечети в Хельсинки в разное время побывали Президент Туниса, посол Ирака, первый Президент Татарстана Минтимер Шаймиев, президенты Финляндии, Президент Турции Реджеп Тайиб Эрдоган и Президент Татарстана Рустам Минниханов.

Финские татары считаются национальным меньшинством Финляндии и пользуются льготами, предусмотренными для нацменьшинств. Татарский язык является языком национального меньшинства в Финляндии. Отношение к татарам со стороны правительства Финляндии очень комплиментарное. К примеру, как я уже писала выше, имам общины Рамиль Беляев защищал свою докторскую диссертацию в одном из университетов Хельсинки на татарском языке.

Несмотря на свою немногочисленность, татары Финляндии весьма влиятельны, чем активно пользуются финские власти. Так, к примеру, одно время татар даже хотели привлекать к продвижению продукции Nokia в странах мусульманского Востока. Во время своего визита в Финляндию Эрдоган встретился с активом «Исламской тюркской общины татар». В 2000 г. в Казани с успехом прошла выставка «Финбизнес-2000», на которой продукцию более 80 финских фирм-производителей представляло совместное предприятие «Татскан», президентом которого является крупный татарский предприниматель Аднан Имадетдин. Его жена Первин, известный архитектор-дизайнер, была приглашена к участию в реставрационных работах исторического центра Казани.

На сегодняшний день в Финляндии выходит журнал «Мәхәллә хәбәрләре» на татарском языке латинской графикой. Есть свои музыкальные группы «Башкарма» и KGB, возглавляемая известным музыкантом Денизом Бедретдином. В Финляндии также живет известная певица татарской эстрады Джамиля Незаметдин.

А.А. Хабибуллин

**ЭДУАРД ХАДЖИ ГАНЕЕВ: ЖИЗНЬ,
ПОСВЯЩЕННАЯ ЛЮДЯМ**

*(Посвящается памяти известного мецената
Ганеева Эдуарда Анваровича – 1952–2019)*

Аннотация: В статье представлены материалы о жизни и деятельности крупного татарского мецената и благотворителя, доктора электротехнических наук Эдуарда Анваровича Ганеева. Работа основывается на сведениях, собранных автором в ходе интервьюирования, данных содержащихся в книгах, посвященных истории татарских сел Старокулаткинского района Ульяновской области. В исследовании приведена биография Э.А. Ганеева, отмечены основные профессиональные и человеческие качества его личности, выделены и охарактеризованы приоритетные направления его меценатской и благотворительной деятельности. Особое внимание уделено его вкладу в возрождение культурной и религиозной жизни татар.

Ключевые слова: меценат, благотворитель, производство, татарская культура, духовное наследие.

Каждая эпоха рождает своих героев. XIX в. подарил нам ученых-богословов Шигабутдина Марджани и Ризаэддина Фахреддина, меценатов Ахмада, Гани и Махмута Хусаиновых, братьев Закира и Шакира Рамиевых; XX в. – религиозных деятелей Равиля Гайнутдина, Аббас и Мукадаса Бибарсовых. Среди наиболее известных меценатов нашего времени стоит имя ученого, доктора электротехнических наук, академика Российской академии электротехнических наук, заслуженного машиностроителя РФ Эдуарда хаджи Ганеева.

Значимость каждой личности определяется величиной его вклада в укрепление материальной, духовно-нравственной основы общества, его культуры, религии. Для нас, мусульман России, составляющих конфессиональное меньшинство, последний фактор имеет жизненно важное значение. Во многом вся совокупность накопленного и сохраненного

мусульманскими народами наследия – это плоды кропотливого труда, самопожертвования и старания прежних поколений. Вклад Ганеева в обогащение этого наследия неоценим. Обращаясь к опыту благотворительной, меценатской деятельности Эдуарда хаджи мы невольно задумываемся об истоках его неиссякаемой духовной энергии, широты его души, его способности к созиданию.

Эдуард Анварович родился 15 января 1952 г. в селе Старый Мостяк Старокулаткинского района Ульяновской обл. в семье сельских учителей. Его детские годы прошли в селах Старый Мостяк, Мосеевка и Старый Атлаш. С юных лет сформировалось духовное кредо Эдуарда Анваровича: «быть человеком, полезным обществу», в полной мере соответствующее изречению пророка Мухаммада (мир ему) о том, что «самые лучшие из людей – это самые полезные для людей». Он рос живым, смышленным, трудолюбивым мальчиком. От бабушек и дедушек впитал любовь к родному языку, религии, традициям предков, родному краю.

В родовом селе Ганеевых – Старом Мостяке в 1906 г. стараниями местного мецената Сунчалеева Сулеймана, была открыта первая в Саратовской губернии татарская библиотека, велась духовно-просветительская работа. Здесь в 1937 г. начала функционировать передовая средняя школа Старокулаткинского района. Традиции таких учителей как Нугаев Мясум Ризванович (1919–1993), Юсупов Хайрулла Шамсетдинович (1884–1952) дали определенное зерно развития для воспитания последующего поколения педагогов [Рашитов: 2013. С. 121]. Школа воспитыв-

вала учеников в духе настоящего патриотизма, любви к своей истории, селу и своим корням. Не случайно среди выпускников школы значатся такие ученые, как доктор исторических наук Рашитов Фрид Айниевич (1937 г.р.), кандидат филологических наук Зайнетдинов Мавия Фатихович (1932–1994). В этой школе получил образование и отец Эдуарда Анваровича – Ганеев Анвар Исхакович (1926–2012). Он с 1955 по 1973 гг. являлся директором Староатлашской школы, затем директором Масеевской школы, учителем истории. Супруга Ганеева – Сафия Хасановна работала учительницей начальных классов. Семья Ганеевых воспитала четверых детей. Все они получили высшее педагогическое образование, стали достойными людьми. Анвар Исхакович был примером доброты и отзывчивости. Главным качеством педагога он считал умение направить действия детей в правильное русло. За время работы ему удалось сплотить высококвалифицированный педагогический коллектив. При нем Староатлашская школа была преобразована в полную среднюю. Эдуард Анварович в числе первых выпускников в 1968 г. окончил Староатлашскую школу с серебряной медалью, затем обучался на физико-математическом факультете Ульяновского государственного педагогического института. Получив диплом, на протяжении 7 лет Ганеев являлся директором Новокулаткинской средней школы.

Склонность Эдуарда Анваровича к живой работе с людьми, его интерес к сфере культуры, организаторские способности были замечены и его назначили заведующим отделом культуры Старокулаткинского райисполкома. Культурная жизнь района значительно оживилась. Во многих селах были построены новые здания домов культуры, в район с гастрольной программой часто приезжали артисты из Казани и Уфы [Рашитов: 2013. С. 157].

В 1983 г. Ганеев переехал в Саратов и начал трудовую деятельность на Саратовском электротехническом заводе МПС, который специализируется на выпуске автоматики и телемеханики для железных дорог. Занимал должность начальника отдела кадров и технического обучения, с 1984 г. стал заместителем директора предприятия.

В 1993 г. Эдуард Анварович, вопреки мнению федерального и областного начальства, на собрании коллектива был избран директором завода. Во многом в тот 1993 г. определился дальнейший путь мецената и благотворителя Ганеева. Успешность его деятельности как руководителя крупного производства открывала широкие возможности для реализации жизненного кредо Эдуарда хаджи – «быть полезным обществу», «оказывать помощь нуждающимся». В условиях повального банкротства оборонных заводов необходимо было выбрать нужную тактику и стратегию

действий. В 2000 г. Ганеев акционировал завод и стал его генеральным директором. По словам специалистов завода, директор проявлял высочайшую компетентность в вопросах организации производства и сбыта и понимал, что нужно молниеносно реагировать на все изменения, происходящие на рынке, в политике и законодательстве. Изучая колоссальное количество информационного материала, он умел вычленять в нем самое главное зерно [Интервью с Грайфер: 2019]. За умелое руководство предприятием, за «заслуги перед государством и большой вклад в социально-экономическое развитие Саратовской области». Э.А. Ганеев был награжден орденом «Знак Почета», в 2000 г. – Почетным знаком губернатора Саратовской области, а также Дипломом им. Петра Великого. Выпускаемая заводом продукция неоднократно награждалась высокими российскими и зарубежными наградами.

С декабря 2005 г. Ганеев был избран генеральным директором Электротехнического завода «ГЭКСАР». В 2007 г. завод стал Лауреатом X Юбилейного конкурса «Золотая медаль “Европейское качество”».

Начавшийся в 2008 г. экономический кризис, возрастающая конкуренция на российском рынке, потребовали от руководства завода новых путей развития предприятия. У Ганеева было перспективное видение по инновационным технологиям, в том числе по внедрению «интеллектуального» стрелочного электродвигателя, ставшего одним из главных продуктов завода. Директор налаживал связь с учеными ведущих железнодорожных ВУЗов страны, рассчитывая получить отдачу через десятилетия [Интервью с Грайфер: 2019]. Он принимал личное участие при установке нового оборудования, вникал в тонкости дела. Сам учился, принимал участие в обсуждении, умел слушать специалистов и принимать рациональное решение [Интервью с Жемчуговым: 2019].

Эдуард Анварович в работниках ценил те качества, в которых сам был примером: честность, работоспособность, ответственный подход к делу, пунктуальность. Требовал четкого выполнения заданий, конечно-го результата. В свою очередь сам соблюдал права работников. Даже в сложные в финансовом отношении 1990-е гг. выдача заработной платы не задерживалась. На первом месте для Ганеева был не только рабочий, приносящий прибыль, но прежде всего человек с его насущными потребностями, проблемами. Работникам завода выплачивалась достойная зарплата, предоставлялся пакет социальных услуг. Он интересовался жизнью работников, знал их семьи, от 40 до 50% из них обеспечил собственным жильем, оплачивал их учебу, лечение [Интервью с Бородинной: 2019; Интервью с Татаринцевой: 2019]. На заводе сложились целые трудовые династии. Вниманием Ганеева не оставались обделенными и

ветераны производства. Его бизнес в полном смысле являлся социально ориентированным.

За весь период работы в Саратове, Эдуард хаджи всегда интересовался положением в своем родном Старокулаткинском районе. Он оказывал регулярную помощь школам, мечетям, руководствуясь принципом «кто сделает, если не я».

С января 2013 г. Эдуард Анварович являлся главой муниципального образования «Старокулаткинский район» Ульяновской области и председателем Совета местных депутатов. На протяжении более 6 лет он совмещал две ответственные должности. Его жизненный принцип – «Жить во благо людей» – служил источником неиссякаемой физической энергии, силы духа.

При всей занятости, Эдуард Анварович сохранял душевную простоту в отношении к людям. С любым он общался на одном уровне, вне зависимости от его должности и положения. Ведь именно добротой и простотой определяется величие личности. По словам сослуживцев, ему, будучи главой района, в приемные дни приходилось принимать по 30–40 человек. Каждый обратившийся с просьбой находил решение своим проблемам. Таков был принцип Ганеева – «решать вопросы на месте, не откладывая на потом». Он активно участвовал в общественно-политической и культурной жизни Саратова. С 2008 г. являлся членом Общественной палаты Саратовской области, главой Общественного совета Духовного управления мусульман Саратовской области. При его финансовой поддержке были реализованы многие культурно-просветительские, образовательные проекты ДУМ СО. Проводились детские мусульманские лагеря, студенты получали образование в медресе. В начале 2000-х гг. меценат внес значительные пожертвования на строительство Саратовского исламского комплекса и в последующем регулярно выделял средства на его содержание. Благодаря помощи мецената в 2005 г. продвинулось строительство крупной Соборной мечети в районном поселке Дергачи Саратовской области. В 2008 г. в Вольске для местной общины им было выкуплено здание бывшего медресе.

С середины 2000-х годов вплоть до начала 2019 г. меценатом были реализованы проекты по строительству и обновлению мечетей и учебных центров в Старокулаткинском районе. Так, в с. Старая Кулатка были построены мечеть «Гани» (2006) и мечеть «Анвар» (2014), медресе (2015), в с. Старый Мостяк мечеть и медресе (2008). Помощь Ганеева в строительстве христианского храма получили и жители с. Чувашская Кулатка (2007). В 2010–2011 гг. был произведен ремонт здания общежития в с. Старая Кулатка, 3-й этаж которого оборудован под медресе. В 2018 г. здание было передано РДУМ Ульяновской области.

Эдуард Анварович всецело заботился о содержании всех мечетей Старокулаткинского р-на, обеспечивал их литературой, проводил форумы, обеспечивал имамов района зарплатой и личным транспортом. Ежегодно по 20–30 человек из района отправлялись в хадж, по 600 человек посещали архитектурно-исторический комплекс Булгар [Интервью с Файзуллиним: 2019].

Будучи учителем, Ганеев глубоко осознавал значимость работы по обучению и воспитанию подрастающего поколения, сохранения школ с национальным компонентом образования. В 2005 г. при спонсорской помощи Э.А. Ганеева был капитально отремонтирован 3-й этаж Национальной татарской гимназии г. Саратова, и оборудованы учебные классы. Ежегодно им выделялись средства на текущий ремонт здания гимназии. С его помощью проходила ученическая областная конференция «Народы Поволжья: история, образование, культура». Финансовая поддержка в содержании здания оказывалась и детскому татарскому садику «Чишмия». Начиная с 2006 г. Ганеев обеспечивал проведение ремонта в средних общеобразовательных школах, детских садах и объектах культуры Старокулаткинского района.

С начала 2000-х гг. благодаря его спонсорской поддержке изучалась история края, были изданы книги по истории татарских сел Старый Мостяк, Усть-Кулатка, Старый Атлаш, Мосеевка Старокулаткинского района [Рашитов: 2013. С. 220; Алюшев: 2012. С. 236; Музеева: 2018. С. 111; Арсланов: 2012. С. 192]. В 2015 г. в центре районного поселка Старая Кулатка был построен мемориальный комплекс 70-летия Победы в Великой Отечественной Войне, установлены памятники, «Аллея славы», посвященная всем труженикам и ветеранам труда, мемориальная доска в честь героя России, военного лётчика, погибшего в Сирии Хабибуллина Рафагата Махмутовича. В краеведческом музее районного центра был оформлен уголок, посвященный герою. При спонсорском участии Ганеева в здании музея был проведен капитальный ремонт.

Уже до своего назначения главой района, Эдуард Анварович ставил перед краеведами задачи по сохранению и актуализации объектов историко-культурного наследия. Для музея были закуплены технические средства, новые экспонаты. По словам директора музея Р.М. Байбиковой, Ганеев принимал участие в пополнении коллекции музея. Одну из своих находок – фрагмент водопровода 1913 г. из с. Мосеевка, Эдуард Анварович лично доставил в районный музей, отметив, что «качество выполненного изделия и работ должны служить примером для поколения нынешних и будущих строителей» [Интервью с Байбиковой: 2019].

Ганеев регулярно выделял средства на проведение различных социокультурных и общественно-политических мероприятий в Саратове и

Ульяновской области. Объектом его особого внимания являлась татарская культура. Его волновало будущее нации, татарских сел. Эдуард Анварович являлся делегатом съездов Всемирного конгресса татар, членом Исполкома ВКТ и его бюро (президиума). Он активно работал в Ассоциации татарских предпринимателей, выдвигая свои инициативы, участвовал на съездах предпринимателей.

В 2016 г. в с. Старая Кулатка при его спонсорской поддержке был проведен федеральный Сабантуй. Все этапы строительства деревни – площадки Сабантуя, были реализованы под его непосредственным руководством. По инициативе и полной спонсорской поддержке Ганеева с 2008 по 2018 гг. проходил Всероссийский фольклорный фестиваль «Тугәрәк уен». Плановмерно были обеспечены необходимым оборудованием все Дома культуры Старокулаткинского района. Не оставались без его внимания и лечебные учреждения. Были устроены и газифицированы медпункты в нескольких селах Старокулаткинского района, отремонтировано терапевтическое отделение районной больницы, восстановлен лифт, приобретено современное медицинское оборудование.

Ганеев проявлял личную заботу о многих больных, оказывая им адресную помощь на лечение, оплату дорожных расходов. Он был глубоко убежден, что «чем больше помогает людям, тем больше Аллах преумножает для него свои блага». Что соответствует смыслу аятов священного Корана: «Притчей о тех, кто расходует свое имущество на пути Аллаха, является притча о зерне, из которого выросло семь колосьев, и в каждом колосе – по сто зерен. Аллах увеличивает награду, кому пожелает. Аллах – Объемлющий. Знающий. [Коран, перевод Э. Кулиева. 2:261].

Внимание Ганеева к нуждам российской уммы, отзывчивость и стремление помогать людям были отмечены председателем Совета муфтиев России Равиль хазратом Гайнутдином, который наградил Эдуарда Анваровича орденом «Аль-Фахр». Так же он был награжден почётным знаком губернатора Ульяновской области «За веру и добродетель», Международным Благотворительным Фондом – орденом «Меценаты столетия».

Э.А. Ганеев на протяжении всей своей жизни наилучшим образом поддерживал родственные отношения, регулярно навещая близких, проявляя свою заботу о них и уделяя им внимание. Во все времена Эдуард Анварович был опорой для членов своей семьи. Сегодня его дети достойно продолжают дело отца.

За Эдуарда Анваровича говорят его дела, а рассказывать о его делах, должны мы. Его отношение к людям, к традициям предков, истории народа, его щедрость являют собой достойный пример.

Аллах Всевышний говорит в священном Коране: «Тому, кто делал пожертвования и был богобоязнен, кто признавал наилучшее, мы облегчим путь к легчайшему» [Коран, перевод Э. Кулиева. 92:5–7].

Литература

1. Аллюшев Р.Т. Усть Кулатка – татарское село у горы Золотой/Р. Аллюшев – Саратов: «Новый ветер»; Старая Кулатка: МЦБ, 2012. – 236 с.
2. Арсланова Н. Муса авылы (Мосеевка) тарихы/История села Мосеевка (Муса)/Н. Арсланова. Саратов: «Новый ветер»; Старая Кулатка: МЦБ, 2012. – 192 с.
3. Интервью с Байбиковой Розой Мударрисовной, уроженкой с. Старый Мостяк, 1948 г.р., директором историко-краеведческого музея р.п. Старая Кулатка Старокулаткинского района Ульяновской области, 12 декабря 2019 г.
4. Интервью с Файзуллиним Рахимжаном Вахитовичем, уроженцем с. Нов. Мостяк, 1946 г.р., ахуном южного мухтасибата РДУМ Ульяновской области, 12 декабря 2019 г.
5. Интервью с Грайфер Александром Юрьевичем, 1957 г.р., главным инженером ООО ЭТЗ «ГЭКСАР», 11 декабря 2019 г.
6. Интервью с Жемчуговым Сергеем Александровичем, 1969 г.р., регулировщиком ООО ЭТЗ «ГЭКСАР» 11 декабря 2019 г.
7. Интервью с Бородиной Натальей Валерьевной, главным бухгалтером ООО ЭТЗ «ГЭКСАР», 11 декабря 2019 г.
8. Интервью с Татаринцевой Светланой Борисовной, 1967 г.р., начальником отдела сбыта ООО ЭТЗ «ГЭКСАР», 11 декабря 2019 г.
9. Музяева Ф.А. Атлаш – моя судьба: очерки-воспоминания: баллада о родном крае/Фярдян Музяева. Казань: «Ак Буре», 2018. – 111 с.
10. Рашитов Ф.А. Мостяк (1713–2013). Страницы истории татарского села/Ф.А. Рашитов. Саратов, 2013. – 220 с.

Татарский дух

Татар рухы

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ МОСКВЫ К С.С. СОБЯНИНУ

Мэру города Москвы

С.С. СОБЯНИНУ

Уважаемый Сергей Семёнович!

От имени родителей и общественности коренных народов России, проживающих в Москве, хотим выразить свою озабоченность отсутствием возможностей реализации права школьников на изучение своих родных языков и предложить конкретные меры по решению этой проблемы.

В соответствии с изменениями в федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» № 273-ФЗ, внесёнными в 2018 г. предметы «Родной язык» и «Родная литература» были включены в обязательную часть учебного плана и стали вводиться в школах всех регионов РФ, включая Москву. В 2019/2020 учебном году в Москве изучение предмета «Родной язык» было формальным – на него чаще всего выделялось 0,5 учебных часов в неделю. В 2020/2021 учебном году «Родной язык» и «Родная литература» стали полноценными предметами, преподаются по 1 часу в неделю, появились учебники «Русский родной язык».

В школах Москвы родителям, как правило, предлагают заполнить готовые формы заявления, с фразой такого содержания: «Прошу организовать изучение родного языка и родной литературы на родном (русском) языке». Такая форма фактически исключает возможность выбора иного родного языка, кроме русского, нарушая принцип свободного выбора родного языка, и противоречит самой идее введения предмета «Родной язык».

По статье 14 федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» «граждане Российской Федерации имеют право на получение дошкольного, начального общего и основного общего образования на родном языке из числа языков народов Российской Федерации, а также право на изучение родного языка из числа языков народов Российской Федерации, в том числе русского языка, как родного языка, в пределах

возможностей, предоставляемых системой образования. Реализация указанных прав обеспечивается созданием необходимого числа соответствующих образовательных организаций, классов, групп, а также условий для их функционирования».

Основным препятствием для организации изучения родных языков коренных народов России в школах Москвы и других регионов за пределами национальных республик, является то, что в рамках одной школы по существующим нормативам практически невозможно собрать класс или группу для изучения иного родного языка кроме русского. Другое препятствие – недостаток или отсутствие специалистов по языкам народов России.

Ссылка на отсутствие возможностей у школ и ведомств, занимающихся вопросами образования, не может лишить наших детей права на изучение своих родных языков в системе государственного образования. Стремительное развитие технологий дистанционного обучения в 2020 г. и превращение его в полноправную форму обучения позволяет решить эту проблему.

Насколько нам известно, это решение уже обсуждается в органах законодательной власти России. В сентябре 2020 г. в Комитете Совета Федерации по науке, образованию и культуре предложена и обсуждается законодательная инициатива о том, что «Право на изучение родного языка должно быть у школьника независимо от места проживания». Для этого предлагается использовать технологии дистанционного обучения.

На основании вышеизложенного для обучения школьников 1–9 классов в рамках предметной области «Родной язык и родная литература» предлагаем следующее:

1. Обеспечить приём, регистрацию, рассмотрение заявлений родителей на изучение их детьми любого родного языка из числа языков народов России. Формальный подход к приёму заявлений от родителей, при котором выбор иного родного языка, кроме русского, не предусмотрен, считаем недопустимым.

2. Для упрощения подачи заявлений родителей организовать их приём и регистрацию через портал госуслуг и официальный сайт Мэра Москвы mos.ru, путём создания соответствующих вкладок на портале.

3. Формирование учебных групп для очного обучения осуществлять на базе как одной, так и близлежащих школ. При невозможности создания таких групп использовать технологии дистанционного обучения. Выбор очной и дистанционной формы обучения производится с учетом пожеланий родителей.

4. Для организации и ведения дистанционного обучения школьников по предметам «Родной язык» и «Родная литература» предлагаем создать в Москве Центр изучения языков народов России с привлечением специалистов из Москвы и национальных республик, а также подготовить техническую базу для обучения в школах.

5. Разрешить школьникам получать знания по предметам «Родной язык» и «Родная литература» в других образовательных организациях, в очной и дистанционной форме, с зачётом результатов обучения, согласно п. 7 статьи 34 федерального закона «Об образовании в Российской Федерации», и приказа Минобрнауки РФ и Минпросвещения РФ № 845/369 от 30.07.2020 г.

Реализация подобных мер в Москве будет способствовать созданию атмосферы уважения и интереса к языкам народов России, сохранению языков, послужит примером для других регионов страны. Надеемся на то, что совместными усилиями руководства города, департамента образования и науки, экспертов в области образования, общественности и всех заинтересованных сторон будут выработаны и осуществлены все необходимые меры для решения данной проблемы!

С уважением представители общественности Москвы:

Гильманов Наиль Рафакимович, координатор инициативной группы, Москва;

Жамниханов Шаукят Сядюкович, координатор инициативной группы, Москва;

Хуснутдинов Ренат Айзикович, координатор инициативной группы, Москва;

Гаджиев Хаджимурад Абдулхаликович, председатель Общественного Совета Постоянного представительства Республики Дагестан при Президенте РФ, Москва;

Фарисов Фарит Фарисович, председатель Региональной общественной организации «Татарская национально-культурная автономия Москвы»;

Круглова Лидия Виссарионовна, директор Центра мордовской культуры Постоянного представительства Республики Мордовия при Президенте РФ, Москва;

Дугаров Батыр Дугарович, председатель правления Общества бурятской культуры «Урчал», Москва;

Сяпуков Рашид Жафярович, председатель ТНКА р-на Люблино Москвы;

Шиабетдин Шамил Сямиулла улы, председатель МОО ТНКА СВАО Москвы;

Якубов Нурахмет Фуатович, сопредседатель РБОО МОТК «Туган тел» (Родной язык), Москва;

Кочкарев Болат Русланович, председатель Кумыкской общины Москвы;

Утямышев Ильдар Рустамович, доктор технических наук, председатель Татарского центра содействия развития академической науки, Москва;

Шамиев Валерий Кугубаевич, председатель Общества марийской культуры, Москва;

Габов Алексей Иванович, председатель Межрегиональной организации «КОМИ войтыр»;

Александр Блинов, руководитель Чувашской инициативной группы «Хавал»;

Малых Артём, вице-президент Молодёжной ассоциации финно-угорских народов, Москва;

Дыбо Анна Владимировна, заведующая Отделом урало-алтайских языков Института языкознания РАН, доктор филологических наук, чл.-корр. РАН, Москва;

Камболов Тамерлан Таймуразович, доктор филологических наук, профессор СОГУ;

Бабушкин Андрей Владимирович, председатель «Комитета за гражданские права», Москва;

Мухамадиев Ринат Сафиевич, писатель, главный редактор федеральной просветительской газеты «Татарский мир», РФ, Москва;

Сафина Лилиана Михайловна, руководитель языковой школы «Умарта», Москва;

Хуснутдинов Равиль Гатауллаевич, главный редактор газеты «Татар рухы», РФ, Москва;

Хамракулова Хуриседа Давроновна, председатель правления РОО «Таджикский культурный центр», чл. Совета по делам национальностей при Правительстве Москвы, зам. председателя АНО «Комитет дружбы народов», Москва;

Бурханов Ринат Фаритович, помощник председателя МНКАТ ЮБАО, Москва;

Саляхетдинов Мухаммед Абдулхаевич, президент Ассоциации «Собрание», Москва;

Батыришина Гульсина Алтыновна, руководитель Башкирского фольклорного ансамбля «Ак тирмә», Москва;

Искандяров Гаяр Ахметович, председатель Союза татар г. Москвы;

Хафиз Ринат Мавлетзян улы, Председатель НДП «Ватан», Москва;

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ МОСКВЫ К
С.С. СОБЯНИНУ

Буринов Дмитрий Борисович, Москва;
Шамаев Платон Иванович, адвокат, Москва;
Наранов Бадма, Москва;
Жиганишин Николай Юсипович, Москва;
Ермолаев Артур Олегович, член Совета ОО «Союз татар Москвы»,
Москва;
Гумирова Римма, Москва;
Галимова Алсу Каримовна, Москва;
Антонова Оксана Викторовна, Москва;
Савельев Александр, Москва;
Закирзянова Виоланта Владимировна, Москва;
Хазагарова Лидия Базаржапова, учитель бурятского языка при Пол-
номочном представительстве РБ, Москва;
Васильева Анастасия Андреевна, доцент мехмата МГУ, Москва;
Русаков Артём Ильич, Москва;
Куликов Кирилл, Москва;
Хуснутдинов Талгат, Москва;
Галимов Тимур Ильдарович, Москва;
Саетов Ильшат Габитович, научный сотрудник Института восто-
коведения РАН, г Москва;
Дондокова Эржсена Очировна, «Хэлыш малыш», бурятский язык для
детей, Москва;
Хакимова Алсу Киалимовна, Москва;
Ясавеев Искэндэр Габдрахманович, старший научный сотрудник
Центра молодёжных исследований НИУ «Высшая школа экономики»,
Москва;
Джамалов Полат Онерович, Москва;
Каюмов Рашид Хамзинович, юрист, РФ, Москва;
Ильсова Альфия Ибрагимовна, чл. ОО «Союз татар Москвы», Мо-
сква;
Садекова Динара Салеховна, Москва;
Абдулкимов Надир Аблукхаевич, Москва;
Шаймьярдянова Рузалия, Москва;
Дашкин Рим Мидхатович, инженер-строитель, Москва;
Матюнков Егор Станиславович, студент, Москва;
Измайлов Ринат, Москва;
Муртазина Алсу, Москва;
Хайретдинов Рамиль Халитович, Московская область;
Миножетдинов Хамид Каримович, пенсионер, Москва;
Фатыхов Анвар Рифкатович, Москва;

Латыпов Аданис, Москва;

Агишева Диляра, Москва;

Алиев Шамил Исмаилоглы, пенсионер, Москва;

Исаева Алеся, Москва.

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ МОСКВЫ К
С.С. СОБЯНИНУ

ДЕПАРТАМЕНТ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ ГОРОДА МОСКВЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ
УЧРЕЖДЕНИЕ ГОРОДА МОСКВЫ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
(ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ) СПЕЦИАЛИСТОВ
ГОРОДСКОЙ МЕТОДИЧЕСКИЙ ЦЕНТР
ДЕПАРТАМЕНТА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ ГОРОДА МОСКВЫ

109044, Москва, Воронцовская ул., д. 6А, стр. 1
Телефон: (495) 912-63-37 Е-mail: gmo@edu.mos.ru http://www.mosmetod.ru
Лич. счет 2607541000451723, р/с 40601810245253000002
ОКПО 51117608, ОГРН 1037739144453, ИНН/КПП 7705399348/770501001

От 18.01.2021
На № 01-55/01-41/21

№ 01-11-86/21
от 11.01.2021

Гильманову Н.Р.
nailgilman@gmail.ru

Уважаемый Наиль Рафакимович!

Администрация Государственного бюджетного образовательного учреждения города Москвы дополнительного профессионального образования (повышения квалификации) специалистов Городской методический центр Департамента образования и науки города Москвы рассмотрела Ваше обращение, поступившее на официальный сервер Правительства Москвы, и сообщает.

1. В соответствии со статьей 68 Конституции Российской Федерации, а также статьей 3 Закона Российской Федерации от 25 октября 1991 г. № 1807-1 «О языках народов Российской Федерации» (далее – Закон о языках) государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык.

Республики Российской Федерации вправе устанавливать свои государственные языки.

Согласно пункту 3 статьи 3 Закона о языках субъекты Российской Федерации вправе принимать законы и иные нормативные правовые акты о защите прав граждан на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества.

В соответствии с частью 3 статьи 14 Федерального закона от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» (далее – Федеральный закон об образовании) в государственных и муниципальных образовательных организациях, расположенных на территории республики Российской Федерации, может вводиться преподавание и изучение

государственных языков республик Российской Федерации в соответствии с законодательством республик Российской Федерации.

2. В соответствии с п. 6 статьи 14 Федерального закона об образовании «язык, языки образования определяются локальными нормативными актами организации, осуществляющей образовательную деятельность по реализуемым ею образовательным программам, в соответствии с законодательством Российской Федерации. Свободный выбор языка образования, изучаемых родного языка из числа языков народов Российской Федерации, в том числе русского языка как родного языка, государственных языков республик Российской Федерации осуществляется по заявлениям родителей (законных представителей) несовершеннолетних обучающихся при приеме (переводе) на обучение по образовательным программам дошкольного образования, имеющим государственную аккредитацию образовательным программам начального общего и основного общего образования».

3. В соответствии с п. 4 статьи 14 Федерального закона граждане Российской Федерации имеют право на получение дошкольного, начального общего и основного общего образования на родном языке из числа языков народов Российской Федерации, а также право на изучение родного языка из числа языков народов Российской Федерации, в том числе русского языка как родного языка, **в пределах возможностей**, предоставляемых системой образования, в порядке, установленном законодательством об образовании. Реализация указанных прав обеспечивается созданием необходимого числа соответствующих образовательных организаций, классов, групп, а также условий для их функционирования.

4. По вопросу создания в Москве Центра изучения языков народов России дополнительно сообщаем, что в Российской Федерации с 1950 года существует Институт языкознания РАН, включающий научное подразделение «Языки России» (располагается в г. Москве, Большой Кисловский пер. 1 стр. 1, <https://iling-ran.ru/web/index.php/ru/jazykirf>). Указом Президента Российской Федерации от 26.10.2018 № 611 создан Фонд сохранения и изучения родных языков народов Российской Федерации (располагается в г. Москве, Большой Знаменский переулок, д.1 стр.1, <https://родныеязыки.рф/>). Министерством просвещения Российской Федерации учреждён Институт развития родных языков народов Российской Федерации (контакты руководителей института размещены на официальном сайте Министерства просвещения РФ: <https://nl.edu.ru/contacts>).

5. В настоящее время на сайте fgosreestr.ru размещено 123 (сто двадцать три) примерных рабочих программы по родным языкам из числа языков народов Российской Федерации, родной литературе и литературному чтению на родном языке для 1–11 классов.

Директор ГБОУ ГМЦ ДОНМ

А.С. Зинин

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ МОСКВЫ К
С.С. СОБЯНИНУ

На № 01-11-36/21 от 18.01.2021

*Мэру города Москвы
СОБЯНИНУ С.С.*

Уважаемый Сергей Семёнович!

Родители и представители общественности коренных народов России, проживающие в Москве, подписавшие обращение № 01-55/04-41/21 от 11.01.2021 о создании условий для изучения родных языков в школах Москвы ознакомились с ответом директора ГБОУ ГМЦ ДОНМ А.С. Зинина (№ 01-11-36/21 от 18.01.2021). В нём нет и прямого ответа на поднятые в обращении проблемы и выдвинутые предложения.

Пункты 1–3 ответа содержат ссылки на известные положения Конституции РФ и Закона РФ «Об образовании», закрепляющие право граждан РФ на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития, и право на изучение родного языка из числа языков народов Российской Федерации. Однако в реалиях это право ограничивается «локальными нормативными актами организации, осуществляющей свою образовательную деятельность по реализуемым ею образовательным программам», и «... возможностями, предоставляемой системой образования».

Пункты 4–5 ответа упоминают о существовании в Москве научно-методической базы по изучению родных языков. Но их функционирование не связано с организацией процесса обучения в предметной области «Родной язык и родная литература» в общеобразовательных школах столицы.

В сложившейся ситуации подавляющее большинство школьников, из представителей коренных нерусских народов РФ в городе Москва, не имея возможности обучаться родному языку в системе общего обязательного образования, изучают «родной» русский язык. Тогда как школьникам русской национальности такие возможности предоставлены. Это нарушает принцип равноправия и противоречит названию и смыслу предмета «Родной язык».

Изучение предмета «Родной язык» для представителей национальных общин из числа коренных народов РФ в Москве будет способствовать укреплению межнационального мира и взаимного доверия.

В связи с вышеизложенным, просим Вас и Правительство Москвы принять конкретные решения по вопросам, поднятым в наших обращениях.

Инициативная группа

Приложения:

1. Обращение вх. №01-55/04-41/21 от 11.01.2021 г.

2. Ответ из ГБОУ ГМЦ ДОНМ №01-11-36/21 от 18.01.2021 г.

ПРАВИТЕЛЬСТВО МОСКВЫ

ДЕПАРТАМЕНТ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ ГОРОДА МОСКВЫ

Большая Спасская ул., д.15, стр.1, Москва, 129090

Телефон: 8 (495) 366-9761, факс: 8 (495) 366-9761, e-mail: donm@mos.ru, <https://www.mos.ru/donm/>
ОКПО 02110342, ОГРН 1027700386625, ИНН/КПП 7719028495/77080100102.04.2021 № 01-55/02-2554/21
на № 3-6-38085/21 от 11.03.2021Гильманову Н.Р.
nailgilman@gmail.com**Уважаемый Наиль Рафакимович!**

Департамент образования и науки города Москвы рассмотрел в пределах компетенции Ваше обращение, направленное на официальный сервер Правительства Москвы.

В соответствии с действующим законодательством государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык. Республики Российской Федерации вправе устанавливать свои государственные языки.

Субъекты Российской Федерации вправе принимать законы и иные нормативные правовые акты о защите прав граждан на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. В государственных и муниципальных образовательных организациях, расположенных на территории республики Российской Федерации, может вводиться преподавание и изучение государственных языков республик Российской Федерации в соответствии с законодательством республик Российской Федерации. Язык (языки) образования определяются локальными нормативными актами организации, осуществляющей образовательную деятельность по реализуемым ею образовательным программам, в соответствии с законодательством Российской Федерации.

Преподавание и изучение родного языка из числа языков народов Российской Федерации в рамках имеющих государственную аккредитацию образовательных программ осуществляется в соответствии с федеральными государственными образовательными стандартами (далее – ФГОС). В образовательных организациях города Москвы, согласно ФГОС, предусмотрено обязательное изучение предметов «Родной язык» и «Родная литература». На основании запросов родителей школы организуют изучение определенного языка в рамках указанных предметов.

Учитывая самостоятельность образовательных организаций в осуществлении образовательной, научной и административной деятельности, школы свободны в определении содержания образования, выборе учебно-методического обеспечения, образовательных технологий, в том числе дистанционных, по реализуемым ими образовательным программам.

Дополнительно сообщаем, в системе образования города Москвы реализуются городские проекты, направленные на массовое вовлечение в процесс изучения культур, обычаев и традиций народов, проживающих на территории Российской Федерации. С проектами можно ознакомиться на сайте ГБОУ ГМЦ ДОНМ: (mosmetod.ru).

Актуальную информацию о развитии столичной системы образования Вы можете получить на информационном портале «Школа большого города» (school.moscow).

**Заместитель начальника
Управления по работе
с обращениями граждан**Подлинник электронного документа, подписанного ЭП,
хранится в системе электронного документооборота
Правительства Москвы

СВЕДЕНИЯ О СЕРТИФИКАТЕ ЭП

Сертификат: 01A827B800EDABD2874E3F4047EF2A4437
Владелец: Юрасова Тамара Анатольевна
Действителен с 03-07-2020 до 03-10-2021**Т.А. Юрасова**

(495) 957-75-00;39-247

**Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.
Хатлар һәм кайтавазлар**

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

ХРОНИКА

14–15 июля 2021 г., в рамках командировки в Омскую область начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома Всемирного конгресса татар А.А. Бурханов побывал в г. Тара и Тарском районе.

В ходе поездки он встретился с главой Тарского муниципального района Омской области Е.Н. Лысаковым, с которым обсудил вопросы подготовки и проведения в г. Тара второго этапа VI Всероссийского форума татарских краеведов, проведение которого запланировано в Омской области на сентябрь 2021 г.. Кроме того, были обсуждены вопросы развития татарского краеведения, развития татарских сел района, деятельность татарского культурного центра г. Тары.

В тот же день в администрации г. Тары состоялась запланированная расширенная встреча А.А. Бурханова с заместителем главы Тарского муниципального района по социальным вопросам А.Г. Кива. На этой встрече был рассмотрен ряд вопросов по подготовке и проведению VI Всероссийского форума татарских краеведов на территории г. Тары и Тарского района в сентябре 2021 г.. Кроме того, были обсуждены вопросы развития культуры и экономики в татарских селениях Сеитовке и Большие Туралы, деятельности татарских детских коллективов на базе Дома дружбы г. Тары, а также вопросы сохранения и реставрации исторического дома татарских купцов Айтыкиных.

В этой встрече приняли участие заместитель главы Тарского района С.Г. Лазо, помощник главы Тарского района О.А. Скуратова, директор Дома дружбы г. Тара Е.А. Налгиева, руководитель Центра татарской культуры г. Тара Г.М. Сатышева, руководитель АНО «Родные просторы» С.И. Хасанова и активисты-краеведы.

Накануне А.А. Бурханов встретился с представителями татарской общественности г. Омска и г. Тара, посетил с. Большие Туралы и принял участие в проведении детского сельского Сабантуя, который прошел на базе сельского ДК. Гости ознакомились с историей села, основанного в 1650 г., посмотрели выставки изделий детского творчества, познакомились с творчеством самодеятельных групп села.

Кроме того, состоялись встречи с председателями правления местной религиозной организации «Йолдыз» Р.А. Башировым и имамом мечети «Ихлас» Р.Ш. Ахметовым, местным художником Р.Б. Жамалдиновым и сотрудниками Тарского краеведческого музея.

Информация А.А. Бурханова

* * *

В Омске, в офисе Региональной татарской национально-культурной автономии Омской области «Маданият», состоялась встреча краеведов и активистов татарских общественных организаций Омска и Омской области с прибывшими из Казани начальником Комитета по работе с краеведами Исполкома Всемирного конгресса татар, председателем РОО «Общество татарских краеведов» РТ А.А. Бурхановым.

Были рассмотрены итоги деятельности краеведческих и общественных организаций Омской области за 2020–2021 гг., подняты вопросы предстоящей переписи населения РФ и участие в выборах в сентябре 2021 г.

А.А. Бурханов рассказал об итогах проведения V Всероссийского форума татарских краеведов в Уфе, познакомил коллег с основными вопросами и направлениями подготовки к VI Всероссийскому форуму татарских краеведов, который планируется провести в Омске и Таре в сентябре 2021 г.

Кроме того, А.А. Бурханов побывал в Правительстве Омской области и Омской соборной мечети, где также были обсуждены вопросы подготовки к VI Всероссийскому форуму татарских краеведов в Омской области.

Информация А.А. Бурханова

* * *

19 июля 2021 г. в Екатеринбурге состоялся «круглый стол» «Татарское краеведение на Урале: основные задачи, некоторые итоги, направления и перспективы», организованный Советом татарских краеведов Свердловской области в рамках подготовки Областного форума татарских краеведов Среднего Урала. В работе «круглого стола» приняли участие краеведы-исследователи, ученые, активисты татарских общественных организаций, авторы историко-краеведческих проектов из Екатеринбурга, Березовского, татарских сел Красноуфимского, Нижнесергинского районов Свердловской области, а также начальник Комитета по работе с татарскими краеведами Исполкома ВКТ А.А. Бурханов.

В ходе «круглого стола» выступил практически каждый желающий из 16 участников, они делились опытом работы и планах на будущее, поднимали нерешенные и проблемные вопросы развития татарского кра-

еведения, сохранения татарских школ и изучения татарского языка, издания краеведческих книг и проведения экспедиций по изучению истории татарских сел.

Участники «круглого стола» одобрили подготовку и проведение в сентябре 2021 г. Областного форума татарских краеведов Среднего Урала с приглашением представителей краеведов из Татарстана, Пермского края, Челябинской, Курганской и Свердловской областей.

В заключении перед татарскими краеведами Свердловской области выступил начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома ВКТ, заместитель председателя Совета Всетатарского общества краеведов А.А. Бурханов. В своем выступлении он высоко оценил деятельность Совета татарских краеведов в Среднем Урале и инициативу по проведению Областного форума в сентябре 2021 г.. Он подчеркнул важность проведения регионального Форума в Свердловской области в рамках VI Всероссийского форума татарских краеведов в гг. Омске и Тара Омской области как III этап – в форме «круглого стола»-конференции с прибытием делегатов из Омска в Екатеринбург и поездкой в с. Аракаево Нижнесергинского района Свердловской области.

Гость из Казани высоко оценил деятельность Татарского культурного центра и Музея истории с. Аракаево под руководством С.С. Губаева. Он также поблагодарил Г.Н. Айсину за труд по созданию частного сельского краеведческого музея в д. Сызги. Была отмечена важность издания книг по истории татарских сел Урала, в качестве доброго примера были указаны краеведческие статьи и книги И.А. Хузина. А.А. Бурханов отметил целесообразность проведения научно-изыскательской экспедиции по изучению территории и окрестностей всех татарских сел Свердловской области и сопредельных регионов Урала. Далее выступающий остановился на основных моментах изучения объектов природы, памятников историко-культурного наследия, архивных, музейных и иных материалов в рамках написания истории татарских населенных пунктов.

В заключении он поблагодарил руководство Постоянного представительства РТ в Уральском регионе, в частности, Р.Р. Юсупова, за сотрудничество с Исполкомом ВКТ и Обществом татарских краеведов при ВКТ, выразил готовность оказать содействие в деятельности Совета татарских краеведов в решение организационных, научно-изыскательных и иных задач.

20 июля 2021 г. А.А. Бурханов ознакомился с основными достопримечательностями татарской слободы и музеями г. Екатеринбурга.

Альфинур Ахунова (Екатеринбург), Альберт Бурханов (Казань)

* * *

10 августа 2021 г. по инициативе Совета «Общества татарских краеведов» РТ состоялась встреча татарских краеведов и журналистов, был проведен «круглый стол» по проблемам татарского краеведения.

Заседание проходило в здании Информационного агентства «ТАТМЕДИА» и вел его главный редактор газеты «Мәдәни жомга» В.Ш. Имамов.

В работе «круглого стола» «Татарское краеведение в Татарстане и регионах татарского мира: история, современное состояние, основные направления и задачи, перспективы развития» приняли участие начальник Комитета по работе с татарскими краеведами Исполкома Всемирного конгресса татар А.А. Бурханов, председатель Общества краеведов Высокогорского района РТ Р.З. Салиев, председатель Региональной культурно-просветительской общественной организации татар Кировской области Р.Х. Фасхутдинов, краевед-исследователь Н.К. Гафиятов, кандидат исторических наук, доцент Т.А. Биктимерова, краевед-исследователь Э.Н. Даутова, учитель татарского языка и литературы Староромашкинской школы Чистопольского района РТ Р.К. Билалова, учитель истории Чистопольского многопрофильного колледжа, кандидат исторических наук А.З. Хакимова, кандидат исторических наук, доцент Р.Б. Хаплехамитов и корреспондент газеты «Мәдәни жомга» С.К. Кашапова.

В ходе встречи прозвучала информация об истории татарского краеведения, были подведены некоторые итоги деятельности краеведческих структур Татарстана и регионов татарского мира, рассмотрены основные направления и задачи деятельности татарских краеведов в ближайшие годы.

Были подведены итоги V Всероссийского форума татарских краеведов в Уфе (март 2021 г.), Всероссийской краеведческой конференции, посвященной 100-летию советского и российского ученого, татарского общественного деятеля Э.Р. Тенишева (Пенза, апрель 2021 г.), Всероссийской конференции по природе и истории бассейна р. Ик (с. Муслюмово, май 2021 г.), проведенной в рамках подготовки Всероссийского Сабантуя-2021 г. в Муслюмово.

Были подняты вопросы о задачах и роли каждого краеведа и ученого, краеведческих структур и общественных организаций в ходе подготовки и проведения Всероссийской переписи населения РФ в октябре–ноябре 2021 г.

Информация А.А. Бурханова

* * *

20 августта Туймазы районы Төмәнәк авылының ачык һавадагы «Бабай утары» этнографик-музеенда «Жырлыҡ әле» үзешчән татар фольклор ансамбльләренең төбәкара музыкаль фестиваль-бәйгесе үтте.

Чарада Кандра авылы, Ярмәкәй, Бакалы, Шаран районнары, Салават, Уфа, Туймазы шәһәрләрәннән тугыз ансамбль катнашты.

Фестивальнең жюри исемлеге: Идрисова Кадрия Рәис кызы, Вафина Люция Ябир кызы, Вәлиәхмәтов Фән Гавис улы, Динәхмәтов Радик Бик-тимер улы, Халиков Айрат Ягафәр улы.

* * *

Всемирный конгресс татар активно сотрудничает с органами государственной власти и татарскими общественными организациями Астраханской области. Уже много лет Астраханское татарское общество «Дуслык» (руководитель – А.И. Алмаев) проводит большую культурно-просветительскую работу в регионе, а активисты «Дуслык» принимают активное участие во всех мероприятиях, проводимых ВКТ в Татарстане и регионах РФ.

В 2020 г. в Астрахани юридически оформлена и успешно ведется деятельность активистов Национально-культурной автономии татар Астраханской области (руководитель – Д.М. Межитова). Одними из важных направлений деятельности новой структуры явились объединение и активизация работы татарской общественности в жизни региона и города, сохранение и возрождение историко-культурного наследия татар в Астраханской области.

А недавно по просьбе активистов НКАТ Астраханской области и по поручению председателя Милли Шура (Национального Совета) ВКТ, заместителя Премьер-министра РТ В.Г. Шайхразиева в Астрахани побывал начальник Комитета по работе с татарскими краеведами Исполкома ВКТ А.А. Бурханов.

Вначале гость из Казани вместе с активистами прошли по объектам Татарской слободы и встречались с его жителями, проживающими по улицам М. Джагиля и Казанской. Здесь дорога со стороны Кремля проходит по ул. М. Джагиля (бывшая улица К. Туйбахтина-Татарской), мимо бывшего татарского театра, к Татарскому пешеходному мосту. Далее изучали объекты деревянной и каменной архитектуры XVIII – начала XX вв. Особый интерес представило посещение 5 основных мечетей Слободы и встречи с имамами и их помощниками. Объектом посещения стали Центральная (Красная-Кызыл-Казанская) мечеть, построенная в 1898 г. на средства муллы Абдулвагана Алиева при сильной финансовой поддержке Казанского купца Мухаммат-Шакира Казакова. В 2001 г. мы эту мечеть посетили с известным московским профессором Э.С. Кульпиным-Губайдуллиным, внуком М.Ш. Казакова (по матери отца) и известного татарского ученого-историка Газиза Губайдуллина. Он говорил, что в г. Казани М.Ш. Казаковым также была построена соборная мечеть, разрушенная в 1960-е гг.

Следующий объект Ак-мечеть (Белая мечеть) – древнейшая сохранившаяся до наших дней мечеть Астрахани. О деревянной Белой мечети в Астрахани сообщают в 1777 г. академик С.Г. Гмелин, а в 1809 г. исследователь И.В. Равинский. В 1810 г. деревянная Ак-мечеть была перестроена в камне на средства купца Дауда Измайлова. Известно, что в XIX – начала XX вв. имамами Белой мечети были представители рода Ходжаевых, причисляемые к татарам Бухарского двора.

Черная мечеть (Кара мәчет) была построена в камне 1816 г. на средства купца Якупова на месте прежней деревянной. С 1930 г. здание использовалось не по назначению (школа) и разрушилась (разрушились минареты). Восстановлена из руин в 2005–2008 гг.

Мечеть № 2 (Нугай мәчете) (Нугайская мечеть). Название связано с тем, что в нее приезжали молиться сельские нугайские татары. Мечеть иногда называют Зеленой (Яшел мәчет) по зеленому цвету окраса деревянных стен.

Эта мечеть была построена в 1830 г. (1824 г.) и продолжило функционировать и в советское время. В середине XX в. приход мечети составил до 300 человек, а по праздникам посещали более 2000 человек. Более 20 лет имам-хатыйбом мечети был Юнус-хазрат Набиуллин, внесший большой вклад в дело единства татар.

Персидская мечеть – шиитская, построена в 1860 г. на средства персидского общества, но с 1939 г. здание используется не по назначению.

Важным объектом Астрахани является Татар базары, находившееся у городской стены. Но в 1820-е гг. Татар базары перенесли в связи со строительством Тюремного замка. В 1880-х гг. в Татарском базаре стояло два каменных корпуса, вмещавших около 100 торговых лавок (мясных, хлебных, рыбных и др.). На месте старого татарского базара ныне действует городской рынок под названием «Татар-Базар».

Затем мы посетили малую Татарскую слободу в микрорайоне Царев (по-татарски Тияк), где сохранились дома деревянной архитектуры с прекрасной резной орнаментикой.

Сама махалля возникла в конце XVII – начала XVIII вв. Здесь в 1831 г. была построена Н. Ниязовым Юртовская мечеть (Яшел мәчет). В этой части города побывал Г. Тукай и встречался с местным поэтом Б. Мустафиным – Киляче (ныне здесь улица Тукая). В махалле Тияк родился и жил просветитель Абдурахман Умеров (Гомари). Здесь же родился историк С.Т. Рахимов, изучавший наследие А. Умарова.

Здесь силами местного краеведа Асмы Ищеряковой, в ее частном доме, открыт и действует краеведческий музей. Неподалеку по инициативе местных жителей была построена и действует частная мечеть (Яшел мәчет).

После экскурсии по территории татарской Астрахани и встречи с жителями на базе офиса НКАТ Астраханской области состоялся «круглый стол» «Татарская слобода г. Астрахани: история, современность и перспективы возрождения». В его работе приняли участие архитекторы, краеведы, учителя, представители татарской общественности.

В ходе «круглого стола» были подняты вопросы разработки стратегии по сохранению и возрождению объектов историко-культурного наследия татар Астраханской области.

Изучение, сохранение, возрождение и использование археологических и эпиграфических памятников периодов Золотой Орды и Астраханского ханства, татарских сел, Татарской городской слободы и торговой площадки «Татар базары», создание Музея истории татар и Татарского культурного центра г. Астрахани и Астраханской области должны быть важными.

Были подняты вопросы проведения научно-практической конференции по проблемам татарской истории и культуры Нижнего Поволжья.

Информация А.А. Бурханова

* * *

Язучы, тарих фәннәре кандидаты Фәүзия Бәйрәмова августның беренче атнасында Аксубай һәм Балык Бистәсе районнарында булып, анда яшәүче төбәк тарихчылары белән очрашты, тарихи ядкәрләр белән танышты. Моңа кадәр дә ул һәр жәйне Кама аръягы районында булып, Болгар-Биләр-Шәмсуар (Кузнечиха), Спасс, Алексеевски, Әлки, Чистай, Яңа Чишмә районнарында төбәк тарихы белән таныша иде, болар хакында күләмле хезмәтләре дә дөнья күрдә. Аңа бу сәфәрләрендә Аксубай районының Түбән Татар Майнасы авылында яшәүче тарих фәннәре кандидаты, шул авылның урта мәктәп директоры Рафик Насыйров ярдәм итте.

Шунысын да әйтергә кирәк, Рафик Насыйров бу төбәктә татар авыллары тарихын Мәскәү һәм Казан архивларында жентекләп өйрәнгән һәм бик яхшы белгән алыштыргысыз белгеч булып исәпләнә. Аның әле 2007 елда ук дөнья күргән «Сельское расселение в Западном Закамье (вторая половина XVI – начало XVIII вв.)» дип аталган фәнни хезмәте күпләренчә өстәл китабы булып тора. Рафик Насыйров шулай ук Чистай, Әлки, Яңа Чишмә, Аксубай районнары энциклопедияләре өчен төбәкнең дин әһелләре, мәчет-мәдрәсәләре, мәхәлләләре, зиратлардагы борынгы кабер ташлары турында дистәләгән тарихи мәкаләләр язган галим дә. 2017 елда Түбән Татар Майнасы авылында «Көнбатыш Кама аръягы торак пунктлары тарихын һәм мәдәниятен өйрәнү проблемалары» дип аталган төбәк

фәнни-гамәли конференциясе дә уздырылган иде, анда Казан галимнәре дә, төбәк тарихчылары да катнашты, аның жыентыгы да дөнья күрде.

Рафик Насыйров белән очрашканда, Фәүзия Бәйрәмова мондый практиканы дәвам итәргә, ислам дине кабул ителүнең 1100 еллык олуг юбилеен шушы тарихи вакыйга булган төбәктә – Шәһре Биләр жирләрендә дә фәнни-мәдәни жыеннар белән билгеләп үтәргә кирәклеген әйтте. Шулай ук бу төбәк турында татар краеведлары язган китапларны халыкка житкерү, аларның презентацияләрен уздыру турында да сүз булды. Әйтик, тумышы белән Алексеевски районы, Кыр Шонталасы авылыннан булган техник фәннәр кандидаты Галим Хисамиев бу төбәк турында берничә документаль китап язды, әмма аларның берсе дә зурлап халыкка тәкъдим ителмәгән. Югыйсә, архив документлары нигезендә, жентекләп эзләнү нәтижәсендә, ул Гаяз Исхакыйның «Зөләйха» драмасы баш каһарманы прототибын ачыклаган кеше бит! Шушы нигездә, 2015 елда ук «Гөләйза кыйссасы» дип аталган документаль китап язып бастырган шәхес. Галим Хисамиевның 2018 елда басылып чыккан «Кыр Шонталасы авылы тарихы: мәхшәр еллар» дип аталган документаль-әдәби китабы да бик әһәмиятле – анда 1892, 1919–1924 еллардагы дәһшәтле ачлык, холера таралу вазгыяте тасвирлана. Идел буендагы ачлыкның 100 еллыгы уңаеннан төбәктә бу китапны да халыкка тәкъдим итәргә кирәк, дигән фикергә киленде.

Тарих фәннәре кандидатлары Фәүзия Бәйрәмова һәм Рафик Насыйров Аксубай районының Иске Ибрай авылында да булдылар. Хәзер дә дүрт мәчете гөрләп эшләп торган, татарча укыта торган урта мәктәбе булган бу авыл шактый борынгы тарихлы, әмма ул әле житәрлек өйрәнелмәгән. Ул заманында волость үзәге булып торган, XIX гасыр урталарында анда инде дүрт меңнән артык кеше яшәгән. Бүген дә Иске Ибрай авылы районында гына түгел, Татарстанда иң зур авыллардан санала, анда ике меңнән артык кеше яши, алты йөздән артык хужалык бар.

Бу авылдан данлыклы дин әһелләре Саматовлар, Яруллиннар чыккан, галимнәр, атказанган табиблар бар. Ислам тарихы белгече, яшь галим Ильяс Мифтахов Төркиянең Анкара университетында докторантурада укый, ул да туган авылына кайткан иде. Фәүзия Бәйрәмова һәм Рафик Насыйров аның белән махсус очрашып, милләтебез һәм динебез тарихына караган шактый мәсьәләләрне ачыкладылар. Ильяс Мифтахов узган гасыр башында Ризәддин Фәхрәддин чыгарган «Шура» журналы буенча фәнни хезмәт яза, шулай ук туган төбәгә тарихы буенча да мәгълүмат туплый. Бу яшь галимнең зур гыйлемен үз милләтебез файдасына кулланьрга кирәк, дигән фикергә киленде. Тарихчылар шулай ук Иске Ибрай авылы зиратында булып, борынгы кабер ташларын да өйрәнделәр.

Фәүзия Бәйрәмова инде узган ел ук бу авылда булып, совет заманында сөргенгә сөрелгән татарлар турында «Мулла кызы Маһруй» дип аталган күләмле хезмәтен язган иде. Бу кайтуында да ул Маһруй абыстайның оныгы, Мәскәүдә укытучы булып эшләүче Асия Мансурова, нәсел дәвамчылары белән очрашты, мәчеткә жыелган халыкка милләтебезнең иман өчен тиңсез көрәше турында сөйләде, үзенең шушы темага язылган «Гөләйза» һәм «Баһадиршаһ» китапларын бүләк итте. Алга таба Иске Ибрай урта мәктәбендә дә язучы белән очрашу уздырырга килешенде.

Аксубайның төбәк тарихын өйрәнү музеенда да Фәүзия Бәйрәмова белән махсус очрашу булды. Бу очрашуда районның милли һәм дини зыялылары, язучылар, активистлар катнашты. Фәүзия Бәйрәмова үзенең тормыш юлы белән таныштырды, ижаты турында сөйләде. Район музей директоры Әлфия Нурхәмәтова, Яңа Үзи авылының Газиз Кашапов исемендәге музей мөдире Резеда Сабирова, Иске Татар Кармәте авылының Хәсән Туфан исемендәге музей мөдире Тәгъзимә Низамова, Яңа Дума авылыннан язучы Рушания Низамова да катнаштылар һәм үз фикерләрен әйттеләр. Соңыннан Фәүзия Бәйрәмова сорауларга җавап бирде, музейга һәм мәчеткә үзенең китапларын бүләк итте. Шунисын да әйтергә кирәк, бу музейда төбәк тарихы киң яктыртылган, районда күпчелекне тәшкил иткән чувашларга да зур урын бирелгән. Аксубай музей үзенең миллилеге белән сокландыра, биредә шушы төбәктән чыккан шәхесләр турында күп мәгълүмат алырга мөмкин, шулай ук милли һөнәрчелеккә, кул эшләренә дә зур урын бирелгән. Биредә милли чигүле намазлыктар, калфаклар, нәсел шәжәрәләре, мәчет рәсемнәре шактый, аларның күпчелеге музей директоры Әлфия Нурхәмәтованың шәхси эшләре икән.

Гомумән, талант иясе Әлфия Рәшит кызын Аксубай өчен зур табыш, дип әйтергә була. Ул – Чаллы педагогия институтының рәсем сәнгате бүлеген тәмамлаган төпле белгеч, 15 ел бие Аксубайның балалар сәнгать мәктәбендә эшләгән, 2014 елдан шушы музейны җитәкли. Ул җитәкләгән төбәк тарихын өйрәнү музей, өч ел рәттән республика дәрәжәсендәге бәйгеләрдә катнашып, җиңү яулаган, Казанның сынлы сәнгать музейенда Аксубай районы турында риваятьләр һәм легендаларга багышланган күргәзмә үткәргән, грант акчасына «Бөек Ефәк юлы буйлап» дип аталган ике телдәге төсле буклет чыгарганнар, ул балалар сәнгать мәктәбе укучылары ясаган рәсемнәр белән бизәлгән. Шулай ук Аксубайда үткәрелгән «Туфан укулары», биредә «Сәнгать паркы» дип аталган күргәзмә һәм осталык дәрестәрен оештыру да тулысы белән Әлфия Нурхәмәтова эше. Әлфия Рәшит кызы үзе дә Татарстан Рәссамнар берлеге әгъзасы, «Ак калфак» татар хатын-кызлары оешмасының Аксубай районы бүлеге җитәкчесе, актив җәмәгать эшлеклесе. Хәзер ул Аксубай районы мәчетләренен

рәсемнәрен ясау белән шөгыйльләнә, искиткеч серле һәм моңлы бу татар мәчетләрен аерым китап итеп чыгарырга тели. Аңа бу изге эшендә уңышлар насыйп булсын!

Алга таба Фәүзия Бәйрәмова һәм Рафик Насыйров үзләренең сәфәрләрен Балык Бистәсе районында дәвам иттеләр. Чулман елгасының ике ягында урнашкан Чистай һәм Лаеш өязләре татарлары элек тә, хәзер дә нык аралашып, кыз биреп, кыз алып яшәгәннәр. Шуңа күрә, тарих та урта, язмыш та урта, күп очракта, нәселләр дә урта. Тарихчы галим, язучы, милләтпәрвәр Нурулла Гариф туып-үскән һәм яшәгән Яңа Сала авылы да, ул тирәдәге татар авыллары да бөтен милләтебезгә өлге, үрнәк булырлык. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, бу төбәкнең тарихы бик яхшы өйрәнелгән, һәр авыл турында диярлек берничә китап язылган, монда якташлары Нурулла Гарифның да роле гаять зур. Ул Татарстан мәктәпләрендә утыз елдан артык физика, математика, информатика дәрәсләре укытып, соңыннан туган авылы Яңа Салага кайтып төпләнә. Бабасы Шәрәфетдин байның ике катлы таш пулатын совет заманында яңа хакимият тартып алган була, аның астында төрмә, өстендә авыл советы һәм башка учреждениеләр урнаша. Нурулла Гариф ул таш пулатны кире үзенә кайтарып алган, анда Милләт музейе оештырган, янәшәсендә яшәр өчен яңа йорт та салып куйган. Бу шәхси музейда татар халкының борынгы чорларыннан алып, бүгенге көнгә кадәр меңләгән уникаль, гажәеп ядкәрләр саклана, аларны Нурулла Гариф гомере буге жыйган. Борынгы дини һәм милли китаплар, кулъязмалар сандык-сандык, йорт жиһазлары, кул эшләре, чиккән сөлге-чүпләмнәр – олау-олау, ук очлары, сугыш һәм эш кораллары карап бетерерлек түгел... Бирегә хәзер туристлар, бигрәк тә мәктәп укучылары бик теләп йөри, һәм аларга тарих дәресен Нурулла Гариф үзе бирә.

Нурулла Гариф шулай ук Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы да, бүгенге көндә ул 57 китап авторы, алар барысы да диярлек милләт тарихына карый һәм язучының үз хисабына, игелекле милләттәшләре ярдәмендә чыгарылган. Алар арасында бигрәк тә «Борынгы Чаллы төбәге авыллары археологиясе» (2018), «Балык Бистәсе районы биләмәсендәге археологик һәйкәлләр һәм торак урыннар турында белешмә» (2009), «Борынгы Чаллы: саклап кала алырбызмы? Древние Чаллы: сумеет ли сохранить?» (2004), «Юлларга сибелгән гыйбрәтләр» (2008), репрессияләр турында «Коммунизм тәмугы аша» (2015) һәм «Онытмыйбыз, оныттырмыйбыз, кичермибез!!!» (2016) китаплары, «Нәселенә корт керсә...» (2008) дип аталган гыйбрәтле хикәятләр җыентыгы аерата игътибарга лаек.

Нурулла Гарифның тагы унлап китабы бастыруга эзер халәттә, ул шулай ук дистәләгән кешенең китабын җыеп, калыбын ясап, чыгарып бир-

гән. Ул мәктәптә укуыткандагы уңышлары өчен, Каюм Насыйри премиясе лауреаты булган. Татар халкының азатлык сугышы китабына бәйле суд эшләре белән йөргәндә, аңа Сажидә Сөләйманова исемендәге премиянең кызыксындыру номинациясендәге бүлөгән бирәләр. Әлбәттә, аның тау кадәр фәнни һәм милли хезмәтләре зуррак бүләккә, зуррак исеменәргә дә лаек, әмма аның Нурулла Гариф дигән затлы исеме барысыннан да өстен һәм милләт өчен кадерле!

Музей белән танышканнан соң, тарих фәннәре кандидатлары Фәүзия Бәйрәмова, Нурулла Гариф, Рафик Насыйров Яңавыл китапханәсендә булдылар. Биредә Фәүзия Бәйрәмованың китапларыннан «Милләтебезнең йөзек кашы» дип аталган күргәзмә оештырылган иде, автор китапханәгә үзенә «Милләт язмышы» дип аталган яңа китабын да бүләк итте. Китапханә мөдире Гөлсинә Сәләхияева алга таба язучы белән аерым очрашу уздыру теләгән әйтте, Фәүзия Бәйрәмова моның белән ризалашты. Очрашуда сүз, нигездә, төбәк тарихына караган хезмәтләр турында барды, ә алар биредә шактый, Нурулла Гарифның үз китаплары гына да киштәләр тулы.

Татар тарихчылары китапханә янәшәсендәге «Әхмәтсафа» мәчетендә дә булдылар, ул Казандагы Мәрҗани мәчете рәвешендә салынган, эчә дә, тышы да искиткеч матур һәм зәвыклы булып чыккан. Шунысын да әйтергә кирәк, тирә-яктагы шушы авылларны матди яктан тотучы, Яңа Сала, Яңавыл, Биектау авылларында мәчетләр салдыручы, халыкны эш белән тәмин итүче кеше – эшмәкәр Альберт Фәхретдинов икән, жирле халык аңа бик рәхмәтле. Ул шушы Яңавылда туып-үскән, ә Яңавыл үзе заманында Яңа Саладан аерылып чыккан булган, аңа нигезне Альберт Фәхретдиновның бабасы салган була, хәзер авыл мәчете дә аның исемен йөртә. Төбәк тарихчылары шулай ук Биектау авылы мәчетендә дә булдылар, халык белән аралаштылар. Алар шулай ук Тәберде Чаллысы авылы зиратындагы Хәлфә бабай каберен һәм коесын барып карадылар, бу тарихи урыннарның халык тарафыннан тәртиптә тотылуына игътибар иттеләр.

Алга таба тарихчылар бу төбәкнең генә түгел, милләт өчен дә гаять әһәмиятле булган жирдә – борынгы Чаллы шәһәрлеген урынында булдылар. Ул Балык Бистәсе районының Тәберде Чаллысы авылы каршындагы биек тау башында, халык телендә Калатау дип йөртелгән жирдә булып чыкты. Бу шәһәр тарихи язмаларда 1183 елларда ук искә алына, соңгы чыганаclar 1556 ел белән билгеләнә, Чаллы кирмәне Казан ханлыгы өчен барган тиңсез сугышларның берсендә юк ителә. Йөз гектардан артык жирне биләгән бу урында кирмән, шәһәр бистәләре, өч зират, кәрван-сарайлар, мәчетләр урнашкан була, алар галимнәр тарафыннан өлешчә

генә өйрәнелгән. Кызганыч, совет заманында татар халкының бу тарихи урыны да кадерсезгә кала, таш кирмән нигезләрен, борынгы кабер-лекләренә актарып ташлап, өстенә юл салалар, туфракны пычратып, ягулык майлары саклыйлар, ком-ташларын казып ала башлыйлар... Ниһаять, милли жәмәгәтчелекнең дистә еллар буге бик нык артыннан йөрүе һәм көчле басымы астында, 2000 елда борынгы Чаллы шәһәрлегә федераль дәрәжәдәге тарихи тыюлык, дип игълан ителә, бу эшләренң башында галим Нурулла Гариф торды.

Бүгенге көндә Чаллы шәһәрлегә урынында бушлык, хәзергә казу эшләре алып барылмый, монда килүчеләргә эшләнеп бетмәгән кала капкасы һәм яу кырында сынган кылычка 1998 елда куелган таш һәйкәл-обелиск каршы ала... Аның бер ягына – гарәп, икенче ягына латин хәрефләргә белән, «1553–1556-нчы елларда Чаллы төбәгендә болгар-татар халкының урыс илбасарларына каршы алып барылган изге Ватан сугышында шәһит киткәннәр истәлегенә багышлана. БЕЗ БАР. БЕЗ ИСӘН! Дошманнарны чабып арды куллар, соңгы кылыч сынган яу кырында булмый коллар», дип уеп язылган. Аның да авторы һәм башкарып чыгучысы – Нурулла Гариф...

Өлбәттә, Чаллы шәһәрлегендә әле башкарасы эшләр күп, әмма бу бер Нурулла Гариф эше генә түгел, монда дәүләт ярдәме дә бик кирәк. Туристларны бирегә китерү өчен, күрсәтәр әйберенң булу, күрсәтәр әйберенң булыр өчен, казу эшләрен башлап жиберү, табылдыклар өчен аерым музейлар, хезмәткәрләр кирәк. Кыскасы, алда әле башланмаган эшләр тора... Фәүзия Бәйрәмованың фикеренчә, бу төбәкләрнең һәрберсенә урыннарда аерым фәнни конференцияләр багышлап, анда күтәрелгән мәсьәләләр бугенчә хөкүмәткә мөрәжәгать кирәк, чөнки милли тарихны, рухи мирасны саклау краеведлар эше генә түгел. Авылларга бигрәк тә аерым игътибар кирәк, чөнки татар тарихы шунда саклана һәм дәрәс тарих, нигездә, урыннарда языла. Бу жәйдә Аксубай һәм Балык Бистәсе районнарына булган сәфәрләр моның хаклыгын тагы бер тапкыр раслады.

«Тарихи-мәдәни мирас» фондының матбугат үзәге

* * *

29 апреля 2021 г. в Национальной библиотеке Республики Татарстан состоялась торжественная презентация книги «Ләмберә татар-мишәрләренң халык көйләре. Народные песни лямбирских татар-мишарей» (Казань, 2019, 343 с.). Книга является выпуском 5 серии «Памятники татарского народного музыкально-поэтического творчества», издаваемой Казанской государственной консерваторией им. Н.Г. Жиганова. Составители книги и авторы нотных транскрипций – кандидаты искусствоведе-

ния Л.Г. Зиганшина и Л.И. Сарварова. Расшифровку и перевод поэтических текстов произвели Ф.С. Баязитова, И.Д. Биккинин, Л.Х. Зиганшина и Л.И. Сарварова.

Книга состоит из предисловия, условных обозначений и 5 разделов. 1 раздел посвящен теме «Туй жырлары – Свадебные песни»; 2 раздел – «Солдатны озату жырлары – Песни проводов в солдаты»; 3 раздел – «Уен жырлары – Игровые песни»; 4 раздел – «Бәетләр – Баиты»; 5 раздел – «Лирик жырлар – Лирические песни».

Далее в книге размещены «Аңлатмалар – комментарии» к каждому разделу, «Жырларның алфавит күрсәткече – Алфавитный указатель песен», «Башкаручылар исемлеге – Список исполнителей», «Башкаручыларның авыллар буенча исемлеге – Список исполнителей по селам» и «Компакт-дискның эчтәлеге – Содержание компакт-диска».

В ходе презентации в Музыкальном зале Национальной библиотеки РТ о книге рассказали составители – Лилия Зиганшина и Лилия Сарварова, которые познакомили гостей с историей подготовки книги, ставшей результатом фольклорных экспедиций 2014 и 2015 годов, организованных Фольклорно-этнографическим кабинетом Казанской консерватории. Сборник посвящен изучению традиционных напевов лямбирских татар-мишарей, расселенных на территории Республики Мордовия.

Затем Лилия Зиганшина спела песню лямбирских татар «Кыз йылату».

Затем перед участниками презентации выступил начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома ВКТ, председатель Общества татарских краеведов РТ А.А. Бурханов. Он отметил важность изучения истории и народного музыкального творчества татар Окско-Сурского междуречья, в том числе лямбирских татар. Он от имени руководства и коллектива ВКТ и активистов Общества татарских краеведов РТ поблагодарил организаторов презентации и гостей из Мордовии, Чувашии и районов Татарстана, вручил благодарственные письма от имени rРуководителя Исполкома Всемирного конгресса татар Д.Ф. Шакирова и подарочные книги авторам-составителям – Л.Х. Зиганшиной и Л.И. Сарваровой, руководителю Татарского фольклорного ансамбля «Дуслык» (с. Лямбиль, Республика Мордовия) Р.А. Ипкаевой, участникам ансамбля Г.М. Мухаевой и С.С. Кутляевой.

Выступили также 6 членов Ансамбля «Дуслык» с песней «Айнюк бәете». Руководитель ансамбля «Дуслык» Р.А. Ипкаева поблагодарила за теплый прием в Казани и рассказала о творчестве коллектива. Далее с приветствиями выступили проректор по научно-исследовательской работе Казанской государственной консерватории им. Н. Жиганова, профессор Ю.С. Карпов, заместитель директора Ресурсного центра внедрения

инноваций и сохранения традиций в сфере культуры РТ Г.М. Латыпова, татарский краевед-исследователь из Мордовии И.Д. Биккинин, заслуженный деятель искусств РТ, кандидат искусствоведения, доцент Казанской государственной консерватории Г.М. Макаров, заслуженный деятель искусств РТ, профессор С.М. Хабибуллин.

С песней «Зария» выступил детский коллектив – фольклорный ансамбль «Ак калфак» из Казанского ГДДТ им. А. Алиша под руководством заслуженного работника культуры РТ, профессора А.Р. Еникеевой.

Приехавший из Чувашии коллектив народного творчества «Мишар» исполнил народную песню лямбирских татар «Сүгән яр». Позже выступил женский вокальный коллектив студентов Казанской государственной консерватории. В заключение в исполнении фольклорной группы «Зәкәрия» прозвучал музыкальный номер «Әбделмән купич».

С итоговым словом выступила Л.Х. Зиганшина и спела музыкальный номер «Казаннарда тайлар асрыйлар».

Гостям были розданы экземпляры презентуемого издания.

А.А. Бурханов

**Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.
Рецензияләр**

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Д.Б. Рамазанова

ШАГЫЙРЬ ҺӘМ ГАЛИМ

**Ж. Сөләйманның (Сөләймановның) «Сүтелә йомгак» (2011)
китабы буенча**

Татар теленең тулы диалектологик атласы башка төрки телләр арасында беренчеләрдән булып 1985 елда тәмамланды (редакторлары: Л.Т. Мәхмүтова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова). Алай гына түгел атласның электрон варианты да эшләнде (интернетта адресы: atlas.antat.ru). Аны эшләүдә Казан федераль университеты галимнәре Ф.И. Сәлимов, А.Г. Пилюгин, Тел, әдәбият һәм сәнгать институтыннан Д.Б. Рамазанова, Р.С. Барсукова катнаштылар. Редколлегия: Ф.И. Сәлимов, Д.Б. Рамазанова. Бу зур эшнә төп башлаучы Ж. Сөләйманов тора. Ул компьютерда эшләүгә яшьләргә тупларга ярдәм итте. «Сәләт» дигән лагерь оештырды, компьютерны татар теленә тәржемә итәргә тырышты.

Профессор Ж. Сөләйманов танылган математик кына түгел. Санакны шигърият дөнәясына да алып керде. Житешсез яклары булса да, атласның зур әһәмияте бар, анда татар теленең тарихы чагылган. Тулы булып чыккан атлас татарларның тарихи Ватанын да чагылдыра.

Татар шигърияте елдан-ел байый бара. Шундыйлардан берсе – Жәүдәт Сөләйман. Аның үзенә генә хас язучы стили, фикер йөртүе бар, аеруча телне һәм тарихны аерылмас итеп сурәтләү хас. Ж. Сөләйман инде күп еллар буе ижат итеп килә һәм үзенчәлекле, бай эчтәлекле шигърият формалаша. Күптән түгел безгә Ж. Сөләйманның шактый тулы, эчтәлекле бер китабы белән танышырга туры килде. Ул «Шәжәрәдә – яфрак...», «Казык кактым...», «Таң калдым чөчкәгә күз атып...», «Ак шигърьнең ак юллары...», «Ташъязмалар» дигән бүлекләрдән тора. Соңгысы аеруча татар тарихы, гомумән, тарих мәсьәләләренә кагыла. Ж. Сөләйманның шигъриятендә туган якны, туган илне чиксез ярату чагыла.

Башта балачакны күрсәтеп үтү кирәк.

Китап «Шәжәрә» дип башлана. «*Эти биргән үз җаныннан биштән берен өзеп... Юк, югалмас таза тамыр – Улым үсә, шәжәрәдә яфрак булып, – яңа буын*» [Сөләйман: 2011. 11 б.]; «*Алда әле акыл йомгакларын*

киләчәккә таратасы, оныкларның әсеп очларын югалтмавын кайгыртасы бар» [Шунда ук. 296, 204 бб.]; *«Минем кылган гамәлләргә мөһер сугар оныкларым, дип күрсәтә ул»* [Шунда ук. 243 б.]; *«Миндә туган рух тамчысын чишимә итәр оныкларым»* [Шунда ук. 210 б.]; *«Мин – яфрактан, нәсел әсепе Фазланнарға (1922 елда Багдадтан Биләргә килгән илчелекнең сәркитибе була) тоташа»* [Шунда ук. 69 б.]; *«Юк! Тотарга башны туры! Онытмаска иәжсәрәңне...»* [Шунда ук. 81 б.], дигән ялкынлы сүзләр белән нәсел жебен югалтмаска, үз халкына тугрылыклы булып калырга өнди.

Әнигә мэхәббәт, аны ярату төрле чаралар аша бирелә. Мәсәлән, «Урта диңгез – Олы диңгез» дигән шигырендә шомлы дәрәя, шомлы гүләү әчендә – диңгездә сыңар санак, – ди автор. *«Әни, синең учларыңда Бара сыман бу кораб...»* [Шунда ук. 147 б.].

Жыентыкта берсеннән-берсе матур юллар багышлана әни кешегә:

*«Бураннарға кереп исән-имин чыгам,
Уйларымда булгач гел Әнием,
Дәрәяларны үтәм, кичәм исән-имин,
Күңелемдә булгач син, Әнием.
Әнием минем –
Ак канатым минем,
Әнием минем –
Моң канатым минем»* [Шунда ук. 269 б.].

* * *

*«Бәхетме? –
аяк тавышларын узып,
әни безне каршыларга чыккан...
Бәхетме? –
әниемнең елмаяын күрәм
самавырның әңиз йөзәндә...
Бәхетме? –
дәшә алам минут саен бүген
әни, диеп әңир йөзәндә...
Газиз әнием,
Озын гомәр, саулык биреп,
Сине, әни, Тәңрә саклар әле?»* [Шунда ук. 189 б.].

Авторның телендә диалекталь сүзләр дә күзәтелә, тик алар, нигездә, чамалы, ниндидер максат белән кулланылалар: *дустыган*, *чүмеч*, *барига* (рус телендә *вареги*) һ.б.; татарларда кулга киелә торган киём *бияләй* дип атала, ягъни шулай ук (алынма сүз) [Шунда ук. 34 б.], *шәүрин* – яшел чирәмле елга бие [Шунда ук. 46 б.], *көй* – кое [Шунда ук. 50 б.], *чүрә*, *кире*

ягы чураләнү – әйләнү (дөнъя әйләнү) [Шунда ук. 281], *кәркеш* – чабата [Шунда ук. 28 б.], *киндерәсе* [Шунда ук. 369 б.], *сандагач* – сандугач [Шунда ук. 287 б.], *чишмә чыңы* (челтерәве): *күңелендә чишмә чыңын кабатлый иркәсенә* [Шунда ук. 239 б.], *синең күзләр сихри күлләр булды, кәргән идем, чыга алмадым* [Шунда ук. 260 б.] һ.б.

Чагыштырулар шагыйрьнең әсәрләрендә бик актив кулланыла.

Өлгергән фикир – таркалырга торган бәрәңгедәй; фикирнең бар төрлесе: фикир – кыяр, фикир – кишер, фикир – алма, фикир – йөзем [Шунда ук. 112 б.]. *Ефәк сынлы умырзая... Фикир тагын чырай сыткыч әче балан, тапта ныклап, фикир була – шараб булыр* [Шунда ук. 112 б.].

Чагыштыруларның зур өлеше автор тарафыннан уйлап чыгарылган: *өмет шәме* [Шунда ук. 17 б.], *таң гәлем, болгар җсиле* [Шунда ук. 19 б.], *Ай кызы* [Шунда ук. 37 б.], *бәллүр (сулы) чишмә* [Шунда ук. 262 б.], *көмеш чыңы булсын сүзләр дә, кыйбласыз туган буын чоры* [Шунда ук. 17 б.], *хисләр алиһәсе, зәңгәр алма, сихри күл (күз турында)*.

Сүз унаенда, чәчәкләр, үсемлекләр турында да авторның үз бизәге бар, уйламаган яктан ача белә: *шәүрин* – язгы су бую өләне, *арыш исе* [Шунда ук. 25 б.], *әче балан* [Шунда ук. 220 б.], *кара җсиләк, урман сагышлары җсиләкчә* [Шунда ук. 218 б.], *балдан куесалмак бер көй* [Шунда ук. 219 б.].

Татар шигырендә бер төркем сурәтләр чаралары тупланган: чагыштырулар, эпитетлар, образлы сүзләр, күчмә сүзләр: *чарлаган пәке, олы юл, кояш карый күзгә* һ.б.

Шигырьнең мәгънәсен киңәйтә, тирәнәйтә торган чагыштырулар шигырьнең мәгънәсен күтәрә. Мәсәлән:

*«Бер күләгә – кара да ул,
Соры да ул,
Якты да ул.*

*Шул күләгә –
Әче дә ул,
Төче дә ул,
Татлы да ул.*

*Табигать күк
Бербөтен ул
Күләгә дә,*

Ничек баксаң, шулай ята күңелләргә» [Шунда ук. 123 б.].

* * *

*«Тарихка чигелә каберләр,
Гүяки капчыкка ямаулык»* [Шунда ук. 28 б.].

Төрле йолаларны белдерә торган төшенчәләр, әйтемнәр белән бәйлә сүзләргә куллануда автордан уңышлы өзекләр китерергә мөмкин:

*«Жилкәннәрең ертылса да,
Тотылса да пычакка,
Түзәр идең гомерләргә
Ике үтәсе чакта.*

*Түзәр идең, яшәрмен, дип,
Гомер янә килгәндә,
Тик ...
Бер тормыш, бер гомер ул,
Ике килми кемгә дә...»* [Шунда ук. 203 б. Тагын 16, 29, 100, 195–197 һ.б.].

Шигырьләрдә тагын бер үзенчәлекне игътибар итми мөмкин түгел: бу ак шигырьләр. Автор төрлелеккә омтыла, төрле формаларда яза, кабатлаулар кулана. Мәсәлән, тырма дигән сүзгә түбәндәге шигырьне китерергә мөмкин. Шуңа ук вакытта шигырьнең юлларына эшчәнлек, тырыш хезмәт мөгънәсе дә салынган:

*«Тамырларны эләктерә вакыт-тырма,
каерса да кайсылары вак тешиләрән,
Ындыргача сызылып бара тырма эзе:
Өстән-өстән, төплә-тирән, кыек-өзек, туры-төзек...
Рух тамчысы: бер башакта орлык булып күпме тамчы!
Киләчәге, азыгы да, җаны-каны – фани дөнья казыгында.
Ми-ха-ха-хай!
Авызлыкны чәйни-чәйни, күкрәгендә тоя-тоя зур камытын,
Алга тарта ... карт алаша (кая барсын!)»* [Шунда ук. 74 б.].

Ж. Сөләйманов, киң карашлы галим буларак, туган тел мәсьәләсен аеруча күтәрәп чыга. Автор фикеренчә, «Тел терәге – татар авыллары», «татар теле – былбыл теле, татар халкы булганда гына татар теле яши:

*«Ил булганда, кеше дә бар, ә халыкка – ил терәк!
Дәүләт түгел, милләт бакый, ә милләткә тел кирәк»*
[Шунда ук. 73 б.].

* * *

*«Күңелле чигүләр бизәсә,
Күңеле чәчәктән, димәгез,
Күңелгә чигелгән чәчкәләр
Бәгырьгә ямаулык – тимәгез»* [Шунда ук. 95 б.].

Кабатлаулар строфаның төрле жирендә булырга мөмкин.

Телне жанлы итү өчен, баету өчен автор чагыштыруларны бик кин куллана. Моның өчен вакытлы чагыштыруларны күп куллана:

*«Иңдә – жиһан,
Билдә – офык,
аяклар очак иде...
абынып, очтым упкынга
...ул синең кочак иде» [Шунда ук. 227 б.]*

Яки:

*«Яшьлектә күперләр тиз туза,
Аръякта – балачак шаукымы,
Ә юллар тоташыр шикелле,
Салават күпере аркылы...» [Шунда ук. 242 б.]*

Жанга авторның карашы мондый:

*«Жаным – син бер тамчы күктән –
Тойгы-хисләр алиһәсе,
Беравыкка тәнгә иңгән
Күңел күгем – Жан бирнәсе» [Шунда ук. 243 б.]*

Жәүдәт Сөләймановның төп темаларыннан берсе – тел, туган тел. Мәсәлән, тел «Кем соң жайлар телнең жанын?» дигән шигырендә тәбәндәге юллар бар:

*«Чәбәләнгән Телем кат-кат,
Йолкып-тартып тетмәгез,
Үрмәләр өчен үрләргә
Телне аркан тимәгез...*

*Чәбәләнгән татар теле,
Кем соң үрер жаена?
Кем соң жайлар Телнең жанын
Телнең үз уңаена,
Кем соң жайлар Телнең жанын?» [Шунда ук. 35 б.]*

Татар теленең гасырлар буге дәүләт теле булуы белән горурулана:

*«Жил-давыллар жыештырмый,
Туздыра гасырларда.
Әстерхан, Кырым, Себернең
Туфрагы – татарлардан.
...төрки-тамыр – алтын казык,*

Шул тамырдан татар.

*...Без күк түрк өммәте –
Дәүләтле татарлар!» [Шунда ук. 43 б.]*

*«Тел терәге – татар авыллары
Уты сүнгән шәмнәр хәлендә.
Былбыл теле – былбыл сайраганда,
Татар теле яши татарда...» [Шунда ук. 72 б.]*

* * *

*«Илсез мурта (умарта) яши алмый, мурта.
Ил булганда, кеше дә бар, ә халыкка – ил терәк!
Дәүләт түгел, милләт бакый, ә милләткә тел кирәк!»
[Шунда ук. 73 б.]*

* * *

*«Иске Казан алтын бишек булган
Моң канатлы татар теленә» [Шунда ук. 370 б.]*

Туган жирнең табигате турында «Болгар жире», «Болгар таңы» һ.б. шигырьләре аеруча хәтердә кала:

*«Исә җилләр – хәтер җиле,
Исә җилләр Болгардан,
Болгар җиле югалмаган –
Хәрабәгә чолганган.
Кара пулатка сыланып,
Җилләр ник улый икән,
Аянычмы истәлекләр,
Киләчәк тырный микән?
Ак елан булып ысылдый
Болгар сакчысы җилләр...» [Шунда ук. 19 б.]*

* * *

*«Идел белән аһәңләшә татар,
Үз канына кушып капчыгын!
Зөя суы диңгез күрмәс иде,
Үз итмәсә Идел кочагын...» [Шунда ук. 20 б.]*

* * *

Иске Казан

*«Муллахаҗи зиратында хәтер җиле,
Исә җилләр сызып-өзеп җан кылларын.*

*Моңлы татар көйләреннән тезмә сыман,
Казансуның рун язмалы дулкыннары.*

*Кушымта:
Иске Казан, Изге Казан,
Өзелмәс, сүрелмәс хатирә,
Иске Казан, Изге Казан,
Мәңгелек көй минем хәтердә.*

*Скиф уклары сызгыруы сеңгән сиңа,
Хан чишмәсе ургып чыга күкрәгеңнән,
Иске Казан, Изге Казан – син Пайтәхет,
Изге ядкарь Алтын Урда күкрәвеннән.*

*Кушымта:
Татар телле Алтын Урда башкаласы
Эле дә ул яши татар йөрәгендә.
Алтын Урта кальбе булып Иске Казан
Тибә бүген Татарстан күкрәгендә...» [Шунда ук. 67б.].*

Автор фикеренчә, кеше нинди булырга тиеш. Жәүдәт Сөләйманов-ның күңеле нечкә хисләр белән ташып тора:

*«Таң калдым чәчкәгә күз атып:
Күңелгә ягыла хуш исләр!
Ах! Ник соң тырный күңелемне бу жайлы көй?!» [Шунда
ук. 238 б.].*

* * *

*«Нечкә кыллар, тияр-тимәс булып,
Күңелемне ялгый күңелгә,
Сагынуларың баш астыма куям,
Күңел дулкыннарың – тәү бишек» [Шунда ук. 239 б.].*

* * *

*«Уйладым: күңел ул ни икән?
Уйладым: кемгәдер – калыптыр,
Күңеле жанына – табуттыр,
Кемгәдер канаттыр күңеле,
Ә миңа күңел – жан күреге» [Шунда ук. 234 б.].*

Автор кеше күңеленәң бөтен якларын яктырта алган ахрысы, дип уйласак, ялгыш булмас. Мәсәлән, бер шигырендә кешенәң төрле якларын ат белән тиңли:

*«Өч ат жигеп олы юлга чыктым,
Берсе – нәфес атның, кыргый байтал,
Икенчесе атның – рух аргамак,
Күккә чөеп жиргә бәрде байтак.*

*Өченчесе – зиһен... канатлы ат,
Нәфес-атка – камчы, тимер дага...
Рух-атыма – көмеш чишимә чыңы,
Зиһен-атка – салмак жиһан жиге –
Өч ат тарта сәфәр чыгучыны.*

*Дүртенче ат – һич күренми күзгә,
Дүртенче ат жиңел атландырмый,
Булу кирәк һәр минутың дәрес.
Тузмый торган нәфес арба кирәк,
...Мәнәс атын жигә белгән сирәк...» [Шунда ук. 1996].*

Автор кешеләрнең акылы турында монологлар язып чыга: *нәфес монологы, рух монологы, акыл монологы*, чөнки шуларны иң кадерле, иң әһәмиятле дип саный (Шунда ук. 200–201 бб.).

Нәфес монологы: *Миңа, миңа ...гына кирәк, санап түгел, учлап кирәк... дилбегә дә йөгән аңа чит*; Рух монологы: *Мин – бермә, буран, бозлы яңгыр, мин – аңсаган, ут көлтә, ... мин күтәрәм сине, Адам, йә тә-мугка сине төшерәм*; Акыл монологы: *фикер тегә дөнья катламнарын, тегелмәгән дөнья – аяныч, күңел бит ул иксез-чиксез куыш, шул куышка куык – мин акыл...* (Шунда ук. 40–42, 86–99, 103, 110, 137 һ.б. бб.).

Еш кына һәр жанлының үз әмәле бар. Мәсәлән, һәр үсемлек үзенчә үсә:

*«Бамбук үсә өскә, текә...
Умырткасын тоты көчкә.
Үсә имән тәмен белеп,
Тамырларын сала саклап,
Еллар үтә, үсә жайлап,
Яфракларга күмелеп.
Биеклекне бамбук даулый,
Гасырларимән шаулый».*

Ел фасылларын да башкачарак сурәтләп була икән. Мәсәлән, «Боз китә» шигырендә:

*«Аңлыймын да сине, аңламыйм да кебек,
Бер карыйсың – дулкын, бер карыйсың – күбек.
Бер карыйсың – боздан катлам-катлам сырған,
Күп тә үтми туза тузмас дигән юрган.*

*Асылы бик гади: син гүя бер елга,
 Табигать тә сиңа, дүрт фасыл да – туган,
 Бер көнең – жәй синең, дулкындай күңелең,
 Көз житеп, яңгырлар күпертә күбеген.
 Кышы та көттерми, бураннар тиз житә,
 Сәгатьләп үзгәреш елганы боз итә.
 Табигать-күңелгә бер чара бик житкән, –
 Кояшлы елмая бозларны юк итә.
 Жәйдән соң яз житә, яздан соң жәй житә,
 Кояшка чыдамый, боз китә, боз китә» [Шунда ук.
 237 б.].*

Авторның ижатында бизәкләрдән генә торган юллар гажәп күп. Мәсәлән:

*«Көмеш балык йолдыз чүпли күлдә,
 Күкне кочып йоклый Зирекле (елга исеме),
 Иңем сарган сагыз-еллар эри,
 Һәр тамчыңа кадәр иректәм (сагындым)!
 Кара бәрхет япкан камышларны
 Кыштырдатмый җилләр – нинди тын!
 Чү, өркетмә, болыт күлгә төшкән,
 Салмак кына чайкый чал сыртын!» [Шунда ук. 223 б.].*

Шигырьләрдә жир-су атамалары еш кулланыла. Шагыйрьнең йөрәгендә балачак та, үсә төшкәч йөргән чәчәкле болыннары, мәхәббәт кичерешләре һ.б. белән бәйле атамалар барысы да кулланыла. Югарыда күрсәткәнебезчә, төрле темпларга бүлеп, галим кеше буларак, билгеле бер тәртиптә бирелә. Шуннан шагыйрь тарихка кереп китә.

«Ташъязмалар» дигән бүлектә автор кабер ташлары буенча безгә яхшы таныш булган кабер ташларында сакланып килә торган язуга гына түгел, борынгы Орхон-Енисей истәлекләрен дә истә тотта. Татарларның бабалары борын-борыннан дәүләтле, язуга халык булганлыгын киләчәк буынга күрсәтеп бара. Татар халкының этник төркемнәренә таралышын, тамырларының, йолаларының уртаклыгын күрсәтә килә ул.

Татарларда Иске Казан турында да мәгълүматлар житәрлек, дип булмый. Әмма Болгар шәһәрен торгыздылар, татар тарихы буенча төрле формада китаплар чыгардылар. Жәүдәт Сөләймановның әлегә китабы шигърият өлкәсендә дә, тарих өлкәсендә дә әһәмиятле тарихи мәгълүматлылыгы ягыннан да бик кирәкле хезмәт булып тора.

*(Басмага Д.Б. Рамазанованың укучысы филология
 фәннәре кандидаты
 Р.С. Барсукова әзерләде.)*

ПЕНЗА ӨЛКӘСЕНЕҢ ТАТАР ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЕ

«Татарская энциклопедия Пензенской области» (Пенза, 2017) хезмәте бик югары дәрәжәдә башкарылган һәм анда искиткеч бай мәгълүмат тупланган. Дөрөсөн әйткәндә, мондый энциклопедияләрне фәнни институтлар яза, мондый гаять җаваплы эш милли башкалаларда эшләнә. Ә Пенза – Казан да түгел, Мәскәү дә түгел, анда татар тарихчылары да юк, архивлар да бөтен Россия буенча сибелгән, шуңа карамастан, төбәкнең татар энциклопедиясе язылган. Икенче яктан караганда, мондый төпле фәнни хезмәтнең нәкъ менә борынгы мишәр-татар төбәгендә тууы гажәп түгел, чөнки Төрки һәм Хәзәр каһанлыкларының лаеклы дәвамчылары, заманында үз мөстәкыйль дәүләтләрен тоткан, Алтын Урданың төньяк башкаласы булып торган яклар бит ул.

Мондый зур хезмәтнең артында Пенза өлкәсенең татар милли-мәдәни мөхтәрияте тора. Энциклопедияне оештыручылар да, дөньяга чыгаручылар да шушы мишәр-татар егетләре. Бигрәк тә татар автономиясе оешмасының элеккеге рәисе Бәкер Акҗеҗетовны аерып күрсәтергә кирәк, чөнки идея авторы да, аны тормышка ашыручы да ул үзе һәм аның янындагы фикердәшләре. Төбәкнең зур эшмәкәрләре бу проектны тормышка ашыруда акчалата ярдәм итсәләр, җирле тарихчылар һәм краевед-публицистлар энциклопедияне үзләренең мәкаләләре белән тәмин иттеләр. Ә бу мәгълүмат дәрҗәсын бер эзгә салучы, авторлар белән даими эшләп, иң кирәкле язмаларны гына сайлап алучы һәм аларны энциклопедия дәрәжәсенә китерүче – хезмәтнең баш мөхәррире Фатыйх Зюзин. Мәкалә авторлары арасында төбәк тарихын даими өйрәнүче Геннадий Белорыбкин, Ирек Биккинин, Кадыйр Акҗеҗетов, Ибраһим Гуркин, Фатыйх Зюзин, Фәүзия Бәйрәмова һәм башкалар бар. Минем үземнең «Наровчат – северная столица Золотой Орды» язмасы, шулай ук Михаил Худяков, Гафдрәшит Ибраһимов турында һәм матбугатта дөнья күргән башка хезмәтләрем файдаланылган, шушы төбәкнең тарихын өйрәнүче буларак, үземә аерым мәкалә дә багышланган. Әмма шунысын да әйтергә кирәк, Пенза энциклопедиясен төзегәндә авторларның бу төбәк турында татарча язмалары читтә калган, хезмәт үзе дә хәзергә бары тик рус телендә генә.

Пенза татарларының энциклопедиясе зур форматта, 600 битле китап, анда 1200 фәнни мәкалә урын алган, алар барысы да архив чыганакларына нигезләнгән, башка чыганаclar да төгәл күрсәтелгән. Бигрәк тә узган гасырлардагы ревизия документлары, жир бүлү, морзалык һәм дворянлык белән бәйле тарихи белешмәләр, нәсел шәжәрәләре мул файдаланылган, аларның күбесе китапның артында йөз битлек аерым кушымта

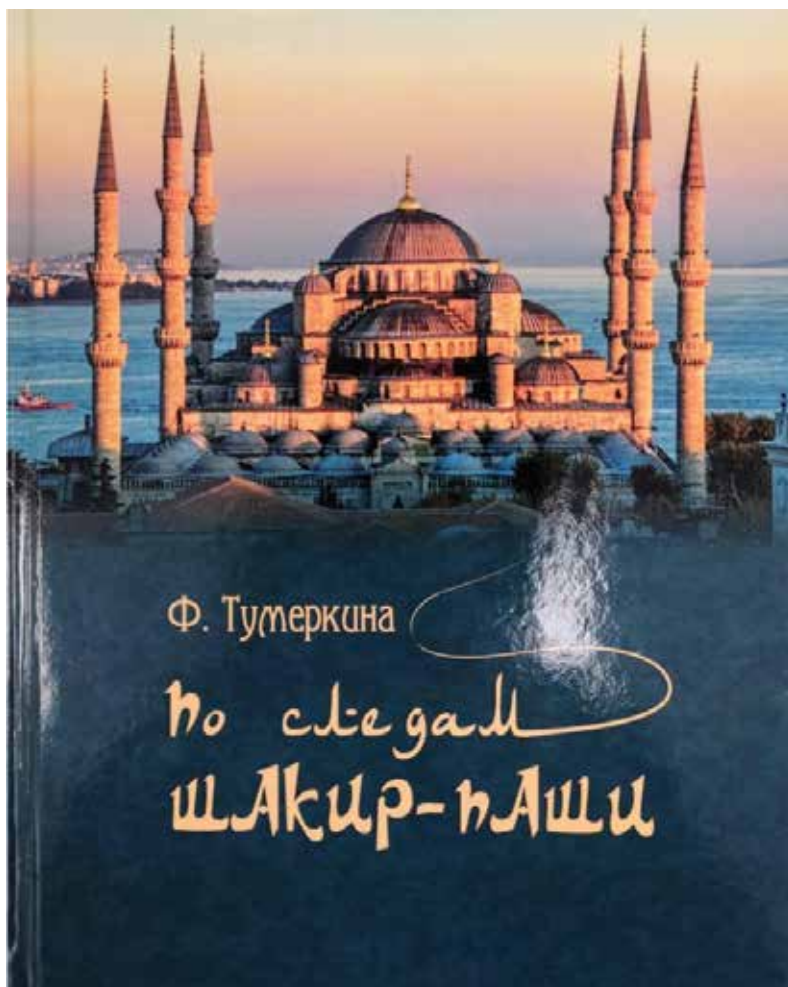
итеп урнаштырылган. Биредә шулай ук узган гасырларда Пенза губернасындагы татар авыллары һәм мәчетләр исемлеге, көчлөп чукуындырулар белән бәйлә документлар да урын алган. Шунысын да әйтергә кирәк, бу хезмәт Пенза төбәге белән генә чикләнмәгән, бөтен татар тарихы буенча тулы мәгълүмат бирергә тырышкан, анда дәүләтчелек тарихы да, милләт тормышы да ачык чагылыш тапкан. Бу хезмәттә шулай ук янәшә яшәгән җирле халыклар – мукшы һәм эрзя-эржәннәр, борынгы бортас һәм болгарлар, тарихи хәзәр һәм һуннар, славян халыклары, татар һәм урыс патшалары турында да күп мәгълүмат бирелгән.

Пенза энциклопедиясендә Татарстанда яшәүче кайбер милләт-тәшләребезгә дә аерым сәхифәләр багышланган. Әйтик, күренекле әдәбият галиме Хатыйп ага Миңнегулов узган гасырның алтмышынчы елларында өлкәнең Кутеевко (Качкару) авылы урта мәктәбендә укуы булган, аның турында бай мәгълүмат бирелгән. Галим Мирза Мәхмүтов үзе, язучы Диас Вәлиевнең энисе шушы якларда туган булган, алар турында да аерым сәхифәләр бирелгән. Шулай ук аталы-уллы Гадел һәм Рөстәм Кутуйларга багышланган аерым мәкаләләр дә бай эчтәлекле, күп мәгълүмат бирә. Чаллыда яшәүче милләттәшбез Билал Канеев Пенза өлкәсенең Кикин авылында туган, үзе дә Чаллы энциклопедиясен төзүче-краевед, бик күп фәнни-популяр язмалар авторы. Туган якларында да аны зурлап, Пенза энциклопедиясенең түрәнә урнаштырганнар, ул моңа лаек та!

Бүгенгесә көндә дә Пенза өлкәсендә тарихи һәм милли юнәлештә эзләнүләр дәвам итә. Заманында ханнар һәм морзалар яшәгән, шагыйрьләр һәм галимнәр туып-үскән, милләткә зур әдәби һәм фәнни мирас биргән Пенза төбәге әле киләчәктә дә талант ияләре белән сөендерер, дип уйлыйм. Чөнки биредә иманлы, мәгърифәтле, тырыш-булдыклы халык яши. Котыптан килгән гыйлем нуры, әби-бабаларынан калган рухи мирас, тарихи хәтер бүген дә аларны мөселман-татар итеп тоты, милләт майданында үз урыннарын табарга ярдәм итә. Бу китап олылар өчен дә, мәктәп укучылары өчен дә бик кирәкле эсбап булачак, алар туган төбәкләреннән кемнәр чыкканын белеп горурланырлар, үзләре дә шушы мәгърифәт юлын дәвам итәрләр, дип өметләнәм.

Фәүзия Бәйрәмова, язучы, тарих фәннәре кандидаты

КАК ПОТОМСТВЕННЫЙ ИМАМ ИЗ ТАТАРСКОЙ ДЕРЕВНИ СТАЛ ГЕНЕРАЛОМ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

В Пензе вышла книга о татарском генерале Османской империи Шакир-паше Яваеве. Уроженец небольшого татарского с. Кутеевка в Пензенской области Мухаммедшакир Яваев служил в Военном министерстве в корпусе легендарного Осман Нури-паши (1832–1900) и стал первым турецким генералом – татарин по национальности.

Автором книги под названием «По следам Шакир-паши» выступила праправнучка генерала, краевед Фирдаус Тумеркина. В книгу вошли не только биографические данные генерала и история его жизни, но и приведена его родословная до шестого колена в тесной связке с историей

КАК ПОТОМСТВЕННЫЙ ИМАМ ИЗ ТАТАРСКОЙ ДЕРЕВНИ СТАЛ ГЕНЕРАЛОМ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

деревни Кутеевка. Фирдаус ханым рассказала корреспонденту журнала «Туган жир. Родной край» о своем именитом предке.

Мухаммедшакир Мухаммедшарифович Яваев родился в 1855 г. в семье муллы в д. Кутеевка (Качкару) Пензенской губернии. Когда Шакиру было 11 лет, отец отправил его учиться в медресе Средней Азии. По возвращении из Средней Азии в возрасте 18 лет, Шакир сообщил своему отцу, что хочет уехать в Стамбул для того, чтобы учиться в военной школе. Он мечтал о военной службе, а отец, в свою очередь, хотел, чтобы его сын продолжил династию мулл. На этом фоне между отцом и сыном произошел конфликт. Для того, чтобы выбить из головы Шакира мысли о Турции, отец решил его женить. Он подумал, что если Шакир женится и обзаведется своим хозяйством, то уже никуда не уедет. По велению отца Шакир женится, но все-равно не отказывается от своей мечты посвятить жизнь военной службе. Весной 1874 г. он вновь пытается поговорить с отцом о своем желании продолжить образование в Турции, но отец остается непреклонен, и они вновь сильно ссорятся. В этот раз Шакир решил послушаться отца и уехать в Турцию без его благословения. Жена Шакира Хадича в день его отъезда сообщает ему, что ждет ребенка, но даже этот факт не заставляет будущего генерала отказаться от своей мечты. Пообещав своей жене вернуться за ней и увезти ее в Турцию, Шакир покидает свою родную деревню. К слову, своего сына Хасана, который родился уже после отъезда Шакира, будущий генерал никогда не увидит, а Хасан вырастет называя отцом своего деда.

Идея написания книги Фирдаус ханым пришла после того, как в Интернете появились публикации о ее предке, где он представлен как предатель. «Мне стало очень обидно. Чтобы опровергнуть это, я решила написать книгу о реальной истории Шакира-паши. Это была семейная история, его отец не хотел, чтобы она стала достоянием общества. Но пришло время открыть страницы истории нашего рода, прошло уже очень много времени, я думаю, он меня простит за раскрытие семейной тайны», – говорит она.

В публикациях, которые появились в Сети, говорится, что Шакир-паша остался в Турции во время Русско-турецкой войны, перейдя на сторону противника. Однако, по словам Фирдаус ханым, это не так. «Шакир-паша уехал в Турцию за несколько лет до начала войны. Нигде в архивах нет документов о том, что он был призван в армию. При этом есть документы в архивах Турции о том, что Шакир Яваев был студентом военно-морской школы Стамбула. Я перерыла сотни документов в поисках информации о призыве Шакира на военную службу или на Русско-турецкую войну за период с 1870 по 1880 гг., но ничего не нашла. Если бы его забрали на военную службу из Кутеевщины, то была бы соответствующая запись

в ревизских сказках. Но в архиве таких записей нет. Недоказанные выдуманные истории в Интернете о Шакире – это неправда, также, как и слова о том, что он был предателем. Он покинул родину для того, чтобы учиться за три года до начала Русско-турецкой войны. Он учился в военно-морской школе, о чем есть запись в турецком архиве. Но разве желание учиться может быть предательством?» – задается вопросом она. По словам Фирдаус ханым, Шакир-паша уехал учиться в Турцию в 1874 г., а Русско-турецкая война началась тремя годами позже – в 1877 г. «К этому моменту Шакир-паша уже жил и учился в Турции. Он даже не участвовал в этой войне, поскольку закончил свое обучение только в 1878 г.», – говорит она. При этом, по словам автора книги, генерал никогда не скрывал своего происхождения, а в Турции его до сих пор знают, как «татар Шакир-паша». «Кто-то, сопоставив данные о годах жизни Шакира-паши в Турции, приписал от себя, что тот попал в Турцию, будучи на войне, и уже там перешел на сторону Турции. Эти данные не подкреплены фактами и не давали мне покоя на протяжении 20–30 лет – первая статья о нем вышла газете “Молодой ленинец” в 1991 г. Чтобы опровергнуть эти данные, я и решила написать книгу», – говорит она.

Что касается отношений отца и сына, то они оставались сложными. Отец видел своего сына в качестве муллы, а не в качестве военного. Шариф, также, как и его деды и прадеды, был муллой, его старший сын Закир был муллой, первоначальное образование Шакира также было религиозным – он окончил медресе и знал семь языков. После того, как Шакир против воли отца уехал в Турцию, волевой Шариф запретил не только своим родным, но и всей деревне даже произносить имя Шакира – для него его больше не существовало.

Перед рождением ребенка, Шакир-паша отправляет письмо в свою родную деревню. Из ответа на это письмо он узнает, что у него родился сын, и назвали его, как он и хотел, Хасаном. Сын Шакира Хасан родился в 1875 г. Шакир, помня обещание, данное своей жене, зовет ее в Турцию, но отец Шакира – Шариф-мулла, со словами о том, что внук заменил ему сына, не отпускает их и принимает решение выдать замуж невестку за своего младшего сына Хади. С целью получить согласие на этот брак, Шариф отправляет Хади в Турцию. У Шарифа-моллы были благие намерения – он хотел, чтобы его внук не рос без отца, но в то же время воспитывался в своей, а не чужой семье. Шакир-паша согласился с постановкой такого вопроса и через письмо объявил своей жене талак – разрешение на развод. Но брак Хади с женой Шакира-паши оказался не самым счастливым, через несколько лет они развелись и Хади женился на другой девушке. На этой же почве между Хади и Шакиром портятся отношения, и

КАК ПОТОМСТВЕННЫЙ ИМАМ ИЗ ТАТАРСКОЙ ДЕРЕВНИ СТАЛ ГЕНЕРАЛОМ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Шакир, потеряв связь с родной деревней, начинает переписку со своим старшим братом от первой жены Шарифа-муллы – Закиром. Позже переписку со своим дедом начинает уже дочь Хасана Фатима.

Сын Шакира Хасан не знал, что его отец живет в Турции. Отцом он называл своего деда. О том, что его отец – генерал Турецкой армии, Закиру сообщили уже во взрослом возрасте. Но у него не возникло желания с ним встретиться, потому что Закир всю жизнь воевал за Россию – сначала в Гражданской, потом в других войнах. Сам Хасан позже погиб в блокадном Ленинграде, уехал туда к своему сыну и исчез. «Мы предполагаем, что он стал жертвой каннибалов», – говорит Фирдаус ханым.

Шакир-паша же, в свою очередь, обрел новую семью в Турции, где у него родились свои дети, кроме того, они с женой воспитали несколько приемных детей.

При жизни своего отца Шакиру так и не удалось наладить с ним отношения. Лишь после смерти отца в честь примирения брат Шакира-паши Закир-мулла построил на его деньги в Кутеевке каменную мечеть. Забегая вперед, отметим, что мечеть существует и по сей день. Для того, чтобы привезти деньги, Закир-мулла со своим младшим сыном Каримом отправляется в Турцию к своему брату. После этой поездки Карим остается жить в Турции, где занимается торговлей, а Закир возвращается домой с деньгами для строительства мечети.

Мечеть должна была носить имя Мухамедшарифа – в честь отца Шакир-паши, но Закир принимает решение назвать ее своим именем. «Возможно, он назвал мечеть своим именем, чтобы не возникло лишних вопросов о том, откуда взялись деньги на ее строительство», – говорит Фирдаус ханым.

Само строительство мечети выпадает на очень тяжелые времена – ее начали строить в 1905 г., а закончили в 1913-м. Как только закончили строительство, тут же заколотили ее окна – наступили смутные времена. С тех самых пор деревенские жители по очереди охраняли мечеть каждую ночь, чтобы ее не сожгли. В советское время минареты мечети сняли, но само здание сохранилось. Мечеть, построенная на деньги Шакира-паши, является единственной сохранившейся мечетью в Кутеевке, построенной в дореволюционные времена. Всего до революции в Кутеевке действовало пять мечетей, в двух из них служил муллой отец Шакира – Шариф.

Память о Шакир-паше сохранила и донесла до наших дней его внучка Фатима, которая также никогда в жизни не видела своего родного деда. «Шакир-паша отправил из Турции отцу свою фотографию. И моя бабушка – внучка Шакира Фатима – хранила ее всю жизнь. Она очень боялась, что при советской власти у нее найдут эту фотографию и отберут, поз-

тому она пришила ее к обратной стороне ковра, который висел на стене, и таким образом сохранила ее. В 1980 г. она отдала ее моему старшему брату Фаизу, чтобы он ее размножил и раздал всем его внукам и правнукам. Бабушка очень хотела, чтобы мы сохранили память о нем», – рассказывает Фирдаус ханым.

Внучка Шакира-паши, в отличие от своего отца, очень гордилась своим дедом. Она мечтала поехать учиться в Турцию. «Она говорила, что если бы не революция, если бы переписка не прервалась, то она уехала бы в Турцию. Она говорила, что дедушка ее бы очень любил», – рассказывает ее внучка Фирдаус ханым.

Пензенские правнуки Шакира-паши разыскивали турецких правнуков своего деда. Произошло это аккуратно перед пандемией, поэтому встретиться лично и пообщаться им пока не удалось. Сама Фирдаус ханым поставила перед собой цель побывать в турецких архивах и изучить турецкий этап жизни своего именитого предка. Об этом она планирует написать отдельную книгу.

* * *

Село Кутеевка (Кутеевщина, местные названия – Качкару, Кыти иле, Сюзгар) – татарско-мишарское село, единственное татарское село в Белинском районе Пензенской области. Находится в 20 км к северо-востоку от райцентра – города Белинского, на р. Кевда. Основано как деревня Сюзгар на землях, отказанных около 1700 г. верхнеломовскому служилому татарину Араслану Полкаеву с товарищами, в составе Мочалейской волости Чембарского уезда.

Фамилия Кутеевых встречается в списках темниковских служилых татар, отказных книгах Саранского уезда. В 1717 г. одна из них зафиксировала крещеного татарского князя Петра Гавриловича Кутеева. Ревизские сказки 1745 г. упоминают умерших после 1718 г. Аласея и Мухая Кутеевых и Сюлеймана Кутеева, сына Дутина. В 1762 Аделша Кутеев был сельским старостой в Кикино. Предполагается, что Кутеевы перешли на службу из Темниковского в Верхнеломовский уезд вместе с Полкаевым.

Впервые Кутеевка упоминается как деревня Сюзгар в отказных книгах о даче служилым людям, дворянам Аргамаковым, Кикину, Путятину, Кашкаровым, Щепотевым и другим в сентябре 1701 г. земель по Кевде, Чембару, Калдусу и Леплейке.

После революции деревня стала центром Кутеевского сельсовета и центральной усадьбой колхоза имени Крупской.

Гульназ Бадретдин

ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СПРАВОЧНИК «ТАТАРЫ САРАТОВСКОГО ПОВОЛЖЬЯ»

Совсем недавно в саратовском издательстве «КУБиК» вышел объемный энциклопедический справочник «Татары Саратовского Поволжья» (Татары Саратовского Поволжья: энцикл. справочник/ред. кол.: Ф.А.Рашитов (гл. ред.), М.В.Булычев (зам. гл. ред.), Р.И.Ишмухамедова, Е.Е.Крянева, Р.А.Сингатулин, А.А.Хабибуллин. Саратов: ООО Издательство «КУБиК», 2020. – 252 с.), публикация которого позволяет говорить о складывании традиции издания такого рода региональных трудов. Ранее это было сделано национально-культурными автономиями татар Пензы и Ульяновска (Татары Симбирско-Ульяновского края: энциклопедический справочник. Ульяновск, 2016; Татарская энциклопедия Пензенской области: этногр. карта. Пенза, 2017). Появление в Саратове указанного энциклопедического справочника о татарах региона вполне закономерно и имеет безусловные исторические и историографические основания.

В Саратовском Поволжье татары являются одним из коренных народов. Еще во времена Золотой Орды здесь имелось несколько поселений с преимущественно с татарским населением, в том числе известный за пределами нашей страны средневековый город Укек. Татары вместе с русскими, мордвой, чувашами и другими народами активно участвовали в колонизации края после его вхождения в состав Московского государства. В настоящее время на территории Саратовской области проживает около 60 тыс. (2,4%) татар. Компактно они размещаются в Базарно-Карабулакском, Балаковском, Дергачевском, Ершовском, Петровском, Саратовском районах области. В Саратове успешно работает татарская гимназия, действует татарский детский сад, созданы национальные ансамбли. Татары первыми в области зарегистрировали свою национально-культурную автономию. За прошедшие столетия представители татарского этноса внесли достойный вклад в хозяйственное и культурное развитие края.

Систематическое изучение темы «Татары Саратовского края» началось еще во второй половине XIX в., в рамках губернской ученой архивной комиссии (СУАК). В первое советское десятилетие сотрудниками Саратовского университета и краеведческого музея было организовано несколько этнографических экспедиций, в ходе которых в татарских деревнях губернии был собран богатый историко-культурный материал.

Масштабное и глубокое изучение истории саратовских татар на современном этапе связано, прежде всего, с усилиями видного ученого-историка, педагога и просветителя Фрида Айниевича Рашитова, которым опубликовано несколько работ общего и локального характера по теме. Он сумел привлечь к татароведческим исследованиям более 10 человек, четверо из них подготовили и защитили по данной тематике кандидатские диссертации (К.А. Аблязов, Р.А. Сингатулин, А.А. Хабибуллин, Р.И. Ишмухамедова). Проведено около десяти научных конференций. Ф.А. Рашитовым и его коллегами было написано 15 книг по истории татарских сел.

В последние годы в Саратове действительно была проделана большая исследовательская работа по татароведческой проблематике. Выявление и сбор документальных материалов в местных и центральных архивах, их анализ способствовали изучению многих сторон прошлого саратовских татар, освещению событий и деятельности видных личностей. Все это и позволило в 2020 г. авторскому коллективу под руководством доктора исторических наук, профессора Ф.А. Рашитова создать обобщающий труд справочного характера по данной теме. Тем самым, можно считать, были преодолены недостатки в изучении истории и культуры татар края (бессистемная работа по сбору материалов, отсутствие значимых научных публикаций, что отодвигало на неопределённый срок решение задачи создания обобщающего труда о саратовских татарах), о чем еще десять лет назад писал в одной из своих статей Ф.А. Рашитов [Рашитов: 2009. С. 8.].

Авторами статей энциклопедического справочника «Татары Саратовского Поволжья» стали как профессиональные исследователи (Ф.А. Рашитов, М.В. Булычев, Р.И. Ишмухамедова, А.Б. Малышев, Р.А. Сингатулин, А.А. Хабибуллин, Р.Р. Хайрутдинов), так и историки-краеведы (Е.Е. Крянева, К.А. Рамазанов, Н.И. Сулейманова) и учителя саратовских школ (Н.Д. Дебердеева, Р.А. Нигматуллина, В.Р. Салихова). Содержательную часть книги открывает большое предисловие, написанное главным редактором. Оно отличается высокой информативностью, уважительным отношением к предшественникам в изучении данной темы и скромной оценкой проделанной авторским коллективом работы. Это дает хороший ориентир и создает благожелательный настрой для дальнейшего знакомства с изданием и его практического использования.

Перед создателями энциклопедического справочника стояла непростая задача при определении его территориальных рамок, поскольку границы региона во второй половине XIX в. и в XX вв. неоднократно менялись, и исторически он не равнозначен нынешней Саратовской области. В советский период северная часть территории бывшей Саратовской

губернии, густо населенная кузнецкими и хвалынско-кулаткинскими татарами-мишарями, отошла к соседним Пензенской и Ульяновской областям. Поэтому вполне оправданно, что при подготовке справочника эта крупная часть татар, исторически связанная с Саратовом, не осталась за пределами внимания. В книгу были включены сведения о более чем 60 татарских селах данного ареала и их выдающихся обитателях.

Всего справочник содержит 549 статей, в которых освещаются такие вопросы, как расселение татар на территории края, прошлое и настоящее татарских населенных пунктов, природные объекты с тюркской топонимикой, события и явления экономической, общественно-политической, социально-культурной и духовно-религиозной жизни саратовских татар. В издании имеются также емкие справки о татарских учреждениях (школы, газеты, мечети) и общественных организациях татар, как прошлого, например, «Мусульманский народный комитет», действовавший в 1917 г., так и современных: культурно-просветительное объединение «Идель», татарская национально-культурная автономия Саратовской области. Читатель найдет в справочнике и характеристику наиболее значимых татарских литературных и научных трудов, в том числе книг по истории сел Осиной Гай, Большой и Малый Труевы, Мостяк, Бестянка, Алтата, Верхазовка, написанных саратовскими авторами. Книга оснащена иллюстрациями, редкими фотографиями и рисунками, извлеченными из библиотечных и музейных коллекций. Дополнительную ценность изданию придают приведенные в приложении статистические таблицы, хронологическая таблица, именной указатель.

Поднимается в рецензируемом издании и теоретико-философский вопрос о содержании понятия татарской идентичности, о чем давно ведутся научные и политические споры. Можно согласиться в данном случае с Ф.А.Рашитовым, автором статьи об этом, что «для татарина главным и обязательным маркером идентичности является национальность, которая в свою очередь определяется языковой принадлежностью. Конфессия, так же как профессия, территория проживания, партийность и т.д., является предметом свободного выбора индивида и не может выступать маркером идентичности всего народа» [Татары Саратовского Поволжья: 2020. С. 192].

Примерно половина статей (всего 276) энциклопедического справочника посвящена персоналиям, прежде всего, выдающимся представителям местной татарской общины прошлого и настоящего. В издание включались, как признают его создатели, все известные люди, «не допуская никаких личных симпатий и антипатий, никакой дискриминации» [Там же]. Что же касается выдающихся личностей татарской национальности,

имевших отношение к Саратовскому Поволжью, то ожидаемо, скажем, было включение биографических справок о крупных предпринимателях Дебердеевых, династии имамов Енгальчевых, купце и мыслителе Миргалетдине Курамшине, химике Исааке (Исхаке) Мустафине, композиторе Евгении (Адельше) Бикташеве, о герое социалистического труда, председателе передового колхоза Фарите Асфендярове. Но мы открываем для себя также и то, что с саратовской землей связаны имена таких крупных личностей из числа татар, как поэт и воин Муса Джалиль, Б.Х. Мансуров, М.Х. Султангалеев и С.С. Саидгалиев, стоявшие у истоков татарской национально-государственной автономии. Научно выверенный характер справочника подчеркивает включение в него статей о Н.Г. Чернышевском и В.И. Ленине, способствовавших развитию татарского народа, об историках А.Н. Минхе, А.А. Гераклитове, А.А. Кроткове, В.Г. Миронове и др., изучавших историю саратовских татар.

Таким образом, издание энциклопедического справочника «Татары Саратовского Поволжья» важное и долгожданное событие, выходящее далеко за региональные рамки. Несомненно, данное книжное издание будет способствовать более глубокому познанию прошлого, настоящего татарского народа и Саратовского края. Тот факт, что опубликованный справочник посвящен 100-летию со дня образования Татарской АССР, свидетельствует еще и о реальных шагах в деле укрепления дружбы и сотрудничества между Саратовской областью и Республикой Татарстан.

Литература

1. Рашитов Ф.А. История татар Саратовской области: задачи и направления изучения // Татары Саратовского Поволжья: история и современность. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2009.
2. Татары Саратовского Поволжья: энцикл. справочник/ред. кол.: Ф.А.Рашитов (гл. ред.), М.В.Булычев (зам. гл. ред.), Р.И.Ишмухамедова, Е.Е.Крянева, Р.А.Сингатулин, А.А.Хабибуллин. Саратов: ООО Издательство «КУБиК», 2020.
3. Татары Симбирско-Ульяновского края: энциклопедический справочник. Ульяновск, 2016.
4. Татарская энциклопедия Пензенской области: этногр. карта. Пенза, 2017.

КАДРИЯ БЕДРЕТДИН. «ХАСАН ХАМИДУЛЛА. ЖИЗНЬ ПИСАТЕЛЯ»

В этом году татарская община Финляндии выпустила книгу, посвященную жизненному пути писателя, общественного деятеля, купца Хасана Хамидуллы. Книга под названием «Хасан Хамидулла. Жизнь писателя» вышла на татарском и финском языках. Автор книги – докторант Хельсинского университета Кадрия Бедретдин. Презентация книги прошла в июне 2021 г. в режиме онлайн.

По словам автора книги, среди всех национальных меньшинств Финляндии татарская махалля является самой малочисленной, при этом у татар Финляндии вышло больше всего книг на родном языке, половина из которых принадлежит перу писателя Хасана Хамидуллы. При этом его работы совершенно случайно сохранились до наших дней – труды татарского писателя систематизировал и сохранил в архивах сотрудник Хельсинского университета Харри Хален. Когда Хасан Хамидулла был еще жив, Харри Хален забрал его труды и передал в архивы Хельсинского университета. Он был тюркологом, знал много тюркских языков, поэтому понимал и по-татарски. Хасан Хамидулла и сам пытался отнести свои труды в библиотеку, но поскольку ее сотрудники не понимали татарского языка, то отказались принять их. В то время книги Хасана Хамидуллы были написаны арабской графикой на татарском языке.

«В последние годы в Финляндии увеличивается число тех, кто интересуется историей татарской общины этой страны, однако в Финляндии до сих пор нет ни одной книги о нашей истории на финском языке», – говорит автор книги. Она надеется, что эта книга заполнит этот пробел.

Хасан Хамидулла родился в деревне Актуково Нижегородской губернии Российской Империи. В возрасте 15 лет в 1915 г. вместе со своим дедом уехал в Финляндию. В то время его дед Хамидулла занимался торговлей – сначала на базарах Санкт-Петербурга, затем – Финляндии. Дед Хасана был одним из первых татарских переселенцев в Финляндию – приехал сюда впервые в 1860-х гг. Перед Революцией 1917 г. в Финляндию перебрались и родители Хасана.

В 1925 г. Хасан Хамидулла выпускает первую в Финляндии газету на татарском языке – политический, национально-литературный еженедельник «Мәғрифәт». В 1943 г. издает 20 тысяч экземпляров Корана на арабском языке и раздает его пленным мусульманам, которые оказались в финских и немецких лагерях. Он также раздает 6 тысяч экземпляров книги «Основы веры» на татарском языке пленным татарам и представителям других тюркских народов. В этом же году начинает выпуск журнала «Иман очкыннары», который выходит вплоть до 1970-х годов. Скончался в 1988 г. в Хельсинки.

Хасан Хамидулла знал татарский, финский, шведский, арабский, турецкий и русский языки. В 1961–1977 гг. издал автобиографическую книгу «Ник алай?», которая была написана на татарском языке арабской графикой. Именно эту книгу и перевела на современный татарский, а также финский языки Кадрия Бедретдин.

Гульназ Бадретдин

РАМИЛЬ БЕЛЯЕВ. «ТАТАРЫ ФИНЛЯНДИИ: ИСТОРИЯ, ИНТЕГРАЦИЯ, СОХРАНЕНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ»

В начале июня в Национальной библиотеке в Казани прошла презентация книги об истории и судьбе татар, живущих в Финляндии. Автором книги под названием «Татары Финляндии: история, интеграция, сохранение идентичности» является доктор философских наук, имам татарской общины Финляндии Рамиль Беляев.

Историю татар Финляндии автор начал изучать в 2004 г. во время учебы на историческом факультете в Коломенском государственном педагогическом институте. В этот же год он стал работать имамом татарской общины Финляндии. В 2009 г. Рамиль Беляев поступил в Хельсинский университет, где в 2017 г. с успехом защитил докторскую диссертацию, причем на татарском языке.

По словам Рамиля Беляева, на защите диссертации, оппонентами которой выступили такие известные ученые, как Юлай Шамиль оглу и Искандер Гилязов, присутствовал и вице-премьер Татарстана, председатель Национального Совета (Милли шура) Василь Шайхразиев. Он высоко оценил работу Рамиля Беляева и представил ее Президенту Татарстана Рустаму Минниханову, которому работа также понравилась, и он распорядился, чтобы республика взяла на себя все расходы по выпуску книги.

Книга написана на основе этой диссертации и состоит из семи частей, где первая посвящена общей истории татар, начиная с периода Золотой Орды, заканчивая историей Булгарского, Казанского и Касимовского ханств. Остальные главы посвящены истории татар Финляндии, которая начинается с татарских сел Нижегородской области и заканчивается сегодняшним днем. Помимо исторических фактов и анализа жизни татар Финляндии, в книгу вошли исторические документы и фотографии, которые ранее нигде не публиковались. Фотографии отражают всю жизнь татар Финляндии – начиная от первых переселенцев, моментов открытия первых магазинов татарских купцов, заканчивая различными праздничными мероприятиями татарской махалли Финляндии.

Часть книги посвящена анализу того, как татарами Финляндии в условиях меньшинства удалось сохранить свой родной язык и религию. Автор советует данную книгу как руководство к действию всем татарским общинам за пределами Республики Татарстан. «У этой книги две цели. Первая – рассказать о богатой истории татар Финляндии. С другой стороны, это не только история, но и богатый опыт того, как не потерять себя, свой родной язык, религию вдали от родины. Поэтому, вторая цель – это поделиться накопленным опытом. Из книги можно узнать, при помощи каких инструментов можно сохранить свою идентичность в иноязычной среде», – говорит он.

Издание вышло на русском языке, однако в ближайшее время планируется перевести его на финский. В дальнейшем, возможно, на турецкий и английский языки. Уже ведется работа по изданию книги на татарском языке.

Гульназ Бадретдин

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары**Национальная кухня, пути сохранения здоровья****КАРТОШ ЯККАН**

Түбән Новгород өлкәсенең Актук авылында яшәүче милләттәшләребез тәмле итеп картош якканы пешерә. Танылган продюсер Рифат Фәттахов хәтта Инстаграммдагы үзенең аккаунтында @r_fattakhov_ әнисе пешергән ризык турында язып та чыкты.

«Картош яккан – иң яраткан ризыгым! Һәр кайткан саен әнием миңа “картош яккан” пешереп бирә. Балачактан күңеләмә сеңгән ризык бу! Бер караганда, составы да бик гади: камыр, бәрәңге, яшел суган, атланмай. Әзерләве дә әллә ни вакыт сорамай кебек... Әмма аның тәмлеләген белсәгез иде! Дөньяның иң затлы ресторанныңдагы иң тәжрибәле шеф-поварлар да минем әнием кебек «картош яккан»ны пешерә белми!

«Картош яккан»ның рецептына килгәндә, әнием болай дип аңлатты.

Эчлеккә: яшен суган, бәрәңге боламыгы, тәмә буенча тоз, борыч. Атланмай турында да онытмагыз.

Шул эчлекне әче камырға жәябез һәм духовкада пешереп алабыз. Тәмле булсын!»

СЛИВА КАЙНАТМАСЫ

Бу кайнатманы ясауның иң авыры бадьян белән кардамон эзләп табу. Сливаларыгыз өлгереп коелып бетмәсә, бу рецепт белән, һичшиксез, кайнатма ясап карагыз.

Кирәк:

Слива – 1 кг;

Шикәр комы – 500–600 г;

Корица – 1 таякчык;

Кәнәфер (гвоздика) – 3–4

данә;

Бадьян – 2 йолдызчык;

Кардамон – 3–4 данә.

Эш тәртибе:

1. Сливаларны юып, төшләрән алабыз.

2. Шикәр белән бутап, согын чыгарырга калдырабыз.

Сок азрак чыкса, аз гына су кушарга да мөмкин.

3. Тәмләткечләрне салып, әкрен утка куябыз. Кайнап чыккач, сак кына болгатып торып, 10–15 минут тагын кайнатабыз. Күбеген жыйабыз.

4. Уттан алып, берничә сәгать тотabyз.

5. Кабат беренче тапкырдагы кебек кайнатып алабыз.

6. Корица таякчыкларын салмыйча гына, стерильләнгән банкаларга тутырабыз.

Кайнатманың исе! Кышын, иң элек, мөгаен, шушы банкалар ачылып.

Минем кебек корица яратучылар өчен инде бу. Хәер, бадьян, кардамон, кәнәфер дә бар бит әле.

Гөлнур Хәсәнишина

Редакция искәртмәсе: Әгәр сливаларыгыз калмаган булса, әлеге рецепт белән терннан да тәмле кайнатма әзерләп була.

ЗУР ЧИРЕКЛЕ УРАМАСЫ

Ульяновск өлкәсе Николаевка районында татарлар яши торган Зур Чирекле авылы бар. Бу – иң зур һәм иң борынгы авылларның берсе, берничә мәчет, мәктәп, яңа балалар бакчасы эшләп тора. Ел саен авылда 55–60 бала дөньяга килә.

Авил халкының иң яраткан ризыгы – урама.

Камыр өчен: 10 йомырка, 100 г сөт яки каймак, 30 г шикәр комы, 200–250 г шикәр пудрасы, 1 кг он, бер чәметем сода, тәме белән тоз.

Пешерер өчен – махсус таячыклар, сыек май.

Камыр әзерләү: Йомырка, шикәр комы, сөт яки каймак, тоз, сода салып, шикәр комы эреп беткәнчә болгаталар. Аннан, он кушып, каты итеп камыр басалар. Камырны 2–3 мм калынлыкта жәяләр. Киңлегә 3–4 см булган тасма итеп кисәргә.

Пешерү ысулы: Таякчыкларның ахырына камыр тасмасын урыйлар да кайнап торган майга төшерәләр. Таякчыкларны әйләндерә-әйләндерә, әкрәнләп, камыр тасмасыннан азат итәргә һәм ураманы пешереп алырга.

Табынга чыгарыр алдыннан урамаларга шикәр пудрасы сибәләр.

И. Ильясов

Юбилярлар турында сүз

Слово о юбилярах

К 65-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ИЗВЕСТНОГО КРАЕВЕДА А.А. БУРХАНОВА

12 июля 2021 г. исполнилось 65 лет со дня рождения начальника Комитета по работе с татарскими краеведами Исполкома Всемирного конгресса татар, председателя Региональной общественной организации «Общество татарских краеведов» Республики Татарстан, члена Научного Совета по проблемам Социоестественной истории при Институте востоковедения Российской академии наук, заслуженного деятеля науки Республики Татарстан, академика Российской Народной Академии наук «Европа-Азия», профессора Альберта Ахметжановича Бурханова.

В современной России 65 лет жизни для мужчины, занятого научной деятельностью, тем более археологией, срок довольно большой. Возраст Альберта Ахметжановича делает его счастливым человеком. Он редкостный человек, объездивший с полевыми исследованиями весь Татарстан. Альберт Ахметжанович провёл значительную часть своей жизни с рюкзаком за спиной, ночевкой в палатке, воюя с полчищами комаров.

А. Бурханов появился на свет 12 июля 1956 г. в с. Усть-Багаряк (деревня Нижняя) Кунашакского района Челябинской области. Ещё в годы учебы

в средней школе родного селения он сознательно определился с выбором будущей профессии, конечно, не на пустом месте: в школьной и сельской библиотеках не осталось ни одной исторической книги, которую бы он не прочитал. Особенно его интересовали цивилизации Древнего мира и античности, зачитывался он древнейшими памятниками греческой культуры – эпическими поэмами Гомера «Иллиадой» и «Одиссеей», рассказывающими о Троянской войне, происходившей в XIII–XII вв. до нашей эры. Любознательный ученик пытался проникнуть в сокровенный смысл этих поэм, а когда представлялась возможность, то посещал музеи, где с большим интересом рассматривал древние артефакты археологических экспедиций.

В 1973 г. А. Бурханов поступил на историко-педагогический факультет Челябинского государственного педагогического института с «прицелом» на дальнейшую археологическую деятельность. Историко-педагогический факультет в те годы был единственным гуманитарным факультетом в Челябинске с исторической специальностью. Здесь обучались очень продвинутые и «крутые» студенты, которые потом делали карьеру в советских партийных и профсоюзных органах, но Альберт Ахметжанович думал не об этом, а об археологии.

Уже на первом курсе начала сбываться его давняя мечта, он всерьез увлекся археологией.

Известный ученый, археолог, доктор исторических наук Николай Борисович Виноградов, который преподавал на факультете, где учился наш юбиляр, раньше всех увидел в нем студента с задатками ученого, «заболевшего» археологией. Именно Николай Виноградов сыграл большую роль в формировании его научных интересов. Он вовлек одержимого наукой студента в кружок археологии Урала и Евразии, именно тут начался для Альберта длинный путь в археологию.

Едва Альберт окончил первый курс, ему было сделано заманчивое предложение – поехать на археологическую практику в Туркменистан, где в далеком прошлом процветали древнейшие цивилизации, где сохранились памятники самых различных эпох. Увиденные там уникальные памятники древности, обнаруженные в ходе раскопок – керамические фигурки, ювелирные украшения произвели настолько сильное впечатление на Альберта Ахметжановича, что археологическим исследованиям этой территории он посвятил почти двадцать лет своей жизни.

Окончав вуз, А. Бурханов оказался в Средней Азии, где работал в Отделе археологии Института истории им. Ш. Батырова АН Туркменской ССР. Затем началась его научная стажировка в Москве и учеба в аспирантуре при Институте археологии АН СССР, а также на кафедре археологии

Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова. Здесь состоялась встреча Альберта Ахметжановича с его научным руководителем – признанным авторитетом в научном мире, видным специалистом в области археологии, истории и нумизматики Золотой Орды и средневековой Восточной Европы, доктором исторических наук, академиком РАЕН, профессором Германом Алексеевичем Федоровым-Давыдовым.

Научная деятельность А. Бурханова в Ашхабаде в основном была связана с археологическими исследованиями памятников Лебапского региона, через который проходил в древности и в средние века Великий шелковый путь – караванная дорога из Китая в Средиземноморье. Найденные им в ходе археологических раскопок находки до сих пор хранятся в Краеведческом музее Лебапского вelayaта и в Национальном музее Туркменистана. В Национальном музее Туркменистана в галерее, посвященной известным зарубежным, российским и туркменским ученым-археологам, находится и портрет Альберта Ахметжановича, чем он очень гордится.

Существенную роль в формировании научных взглядов молодого ученого и в развитие его организаторских способностей сыграл президент РАО, академик РАЕН, доктор исторических наук Г.Н. Матюшин. Значимую помощь в его научной деятельности ему оказал и известный российский ученый-востоковед, философ, историк, основатель новой научной дисциплины – социоестественной истории, академик РАЕН Э.С. Кульпин-Губайдуллин (внук историка Газиза Губайдуллина). Как тут не вспомнить пословицу: «Скажи, с кем ты знаком, и я скажу, кто ты таков»...

В Национальном центре археологических исследований Института истории им. Ш. Батырова АН Туркменистана А. Бурханов участвовал и руководил работой археологических экспедиций не только в Лебапском вelayaте, но и в других регионах Туркменистана, например, в Хорезме, Дехистане, Мервском оазисе и в подгорной полосе Копетдага. В течение 14 лет он собрал ценный археологический материал, сделал его анализ и исследовал в лабораторных условиях и уже позднее, в 2005 г., написал 2-х томный монографический труд «Древний Лебап».

Как бы успешной не складывалась творческая судьба Альберта Ахметжановича в Туркменистане, он в 1994 г. переезжает в Татарстан, чтобы быть рядом со своим народом и работать на его возрождение и процветание.

Впечатляет список должностей, которые он занимал в разные годы в Татарстане: с 1994 по 2001 гг. – заместитель директора по науке Иске-Казанского государственного музея-заповедника Министерства культуры Республики Татарстан и одновременно старший научный сотрудник От-

дела археологии ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ; после реорганизации учреждения – старший научный сотрудник Национального центра археологических исследований (НЦАИ) Института истории им. Ш. Марджани АН РТ; с 2001 по 2005 гг. – проректор по научной работе Татарского государственного гуманитарного института (ТГГИ); с 2005 по 2011 гг. – заведующий кафедрой истории и этноархеологии и заместитель директора по научной работе Института социально-экономических исследований Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета (ТГГПУ); с 2011 по 2015 гг. – профессор кафедры истории и методики преподавания Института международных отношений, истории и востоковедения К(П)ФУ; с 2015 по 2016 гг. – заведующий Отделом истории татаро-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани Академии наук РТ. Всюду, где ему пришлось работать, он зарекомендовал себя компетентным специалистом, отличным организатором и просто порядочным человеком.

После переезда в Татарстан, Альберт Ахметжанович возобновил раскопки в Иске-Казанском государственном музее-заповеднике (Высокогорский район) и сосредоточил свое внимание на ряде памятников Заказанья, а также Арского городища и Измянско-Утернянского историко-археологического комплекса.

Особенно важными были его раскопки на городище Тубылгатау в Новошешминском районе РТ, давшие новый материал по развитию золотоордынской культуры в Восточном Закамье и ее влиянии на окрестное население. Результативными были раскопки Япончинского городища в 2002–2003 гг. в Кайбицком районе РТ. Здесь были найдены джучидские монеты первой половины XIV в., украшения, керамика, изделия из железа и др.

В 1999–2000 гг. А. Бурханов под руководством Г.А. Федорова-Давыдова проводил археологические раскопки на территории Селитренного городища, расположенного в Харабалинском районе Астраханской области на месте Нового Сарая (Сарай аль Джедид) – бывшей столицы одного из крупнейших средневековых государств – Улуса Джучи/Золотой Орды. В ходе раскопок были найдены многочисленные обломки керамики, костяные изделия, украшения из бронзы и монеты первой половины XIV в. По словам Альберта Бурханова, эти раскопки на иссушенной солнцем земле стали отправной точкой для развертывания исследований культуры предков татарского народа за пределами Татарстана.

А. Бурханов – признанный и авторитетный специалист в области древней и средневековой археологии и истории Средней Азии, Ирана и Волго-Уральского региона. В последнее время о нем начали говорить как

об одном из зачинателей татарского краеведческого движения и организаторе научно-практических, историко-краеведческих конференций как регионального, так и всероссийского масштаба.

В общей сложности он – автор более 500 научных публикаций, среди которых – монографии, статьи, научные сборники, 12 учебных пособий, в целом 32 книг и др.

К слову, ещё в 1999 г. была издана книга «Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан». В составе авторского коллектива этой книги значится и А.А. Бурханов (научные редакторы этой книги: А.А. Бурханов, Р.М. Мухаметшин). У этой работы счастливая судьба, она служит ориентиром и стимулом для новых исследований неизвестных страниц прошлого Высокогорского района...

У Альберта Ахметжановича на все хватает рук: на подготовку научных трудов, и проведение археологических экспедиций, организацию многочисленных научно-практических конференций, «круглых столов». Только за последние годы благодаря его кипучей энергии и энтузиазму были проведены крупные научные форумы в Алькеевском, Ютазинском, Актанышском, Азнакаевском, Черемшанском, Высокогорском, Сабинском, Бугульминском, Кукморском, Апастовском, Лениногорском, Чистопольском, Новошешминском, Муслюмовском и других районах Татарстана. Широкомасштабные всероссийские научно-практические, историко-краеведческие конференции татарских краеведов с большим успехом были проведены в Томске, Уфе, Перми, очередная такая конференция состоится в г. Омске в сентябре 2021 г.

А. Бурханов принимает самое активное участие в военно-патриотическом воспитании молодежи. И этому есть вполне понятное объяснение – ему довелось быть на настоящей войне выполняя долг воина-интернационалиста в Афганистане. Альберту Ахметжановичу не раз приходилось смотреть смерти в лицо и терять товарищей. О его боевых заслугах свидетельствуют награды на пятнистом камуфляже его формы-«афганки». Среди них воинский знак и Почетная грамота Президиума Верховного Совета СССР, медали, в том числе афганская – «От благодарного афганского народа» и солдатская боевая награда – медаль «За отвагу».

Аллах и родители Альберта Ахметжановича щедро наделили его замечательными качествами, которые он сумел направить на службу интересам татарского народа, Республики Татарстан и России.

Его трудовые заслуги отмечены присвоением государственных наград и высоких званий. Он является заслуженным деятелем науки Республики Татарстан (2013 г.), Лауреатом премии им. Хади Атласи (2014 г.),

К 65-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ИЗВЕСТНОГО КРАЕВЕДА
А.А. БУРХАНОВА

награжден орденами, медалями, памятными знаками СССР, Российской Федерации, Республики Татарстан, Республики Туркменистан, грамотами и знаками министерств и ведомств.

За плодотворную научно-исследовательскую деятельность, большой вклад в дело сохранения и восстановления историко-культурного наследия Татарстана, 14 июля 2016 г. Президент Татарстана Рустам Минниханов объявил А.А. Бурханову благодарность.

А.А. Бурханов встречает свой день рождения в расцвете сил, обладая жизненной энергией и полный творческих замыслов. Друзья, коллеги и татарские краеведы поздравляют его с замечательным юбилеем и желают крепкого здоровья, семейного благополучия, творческого долголетия и успехов в работе с краеведами!

От имени всех друзей, татарских краеведов Равиль Салиев, краевед-исследователь, член Совета «Общества татарских краеведов» РТ, председатель Общества краеведов Высокогорского района РТ, Почетный работник общего образования РФ

МИЛЛӘТ КЫЗЫ ЗӨҺРӘ...

Безнең Зөһрә белән яшь аермабыз әллә ни зур түгел, әмма ул миңа гомер буге апа, дип дәште, мин аңа, сеңелем, дидем, безнең арада туган-нарча якынлык урнашты... Безне моннан утыз ел элек кузгалып киткән татар милли хәрәкәте таныштырды, дуслаштырды, берләштерде.

1992 елның февралендә Милли Мәҗлес оешкач, көзгә таба Зөһрә Айсина анда эшкә килде, ул чагында аңа нибары 36 яшь булган икән. Янында – 12 яшьлек үсмер улы Руслан, алар Казан үзәгендәге иске йортларның берсендә яшәп яталар иде. Зөһрә безгә исәп-хисап буенча белгеч булып килсә дә, тора-бара бөтен кәгазь эшләре, оештыру-теркәтү мәшәкәтләре, сәркатиплек аңа күчте, ул аны жиренә житкереп үти иде. Беренче чорда Милли Мәҗлес рәисе банкир, Татарстан халык депутаты Тәлгать Абдуллин булды, аннан соң – мин, миннән соң язучы Айдар Хәлим, беренче мөфти Абдулла хәзрәт Галиуллин, галим Илдус Әмирханов Милли Мәҗлес рәисе булып тордылар, 2008 елда кабат мин сайландым. Без алышынып тордык, ә Зөһрә Айсина барыбыз белән дә эшләде, ул үз урынында алыштыргысыз кеше иде... Милли Мәҗлес эшләре өстенә, ул «Иттифак» татар милли бәйсезлек партиясе эшләрен дә алып барды, без иң кискен сәяси чараларны шушы фирка исемнән эшли идек...

Айлар, хәтта еллар буге артыннан йөрәп, бер борылган ишеккә кабат ун тапкыр барып, Зөһрә Милли Мәҗлесне рәсми рәвештә теркәтүгә иреште, аның мөһерен ясатып алды, безнең үзебезнең күкрәк тамгаларыбыз, таныклыклыларыбызга кадәр бар иде. Казан уртасында, Лобачевский урамын-

да безнең үзебезнең бинабыз да бар иде. Без анда чит ил делегацияләрен дә, журналист-хәбәрчеләрне дә, милли хәрәкәт вәкилләрен дә кабул итә идек. Казандагы бөтен Хәтер көннәре, митинг-пикетлар шуннан торып оештырылды, Татарстан житәкчеләреннән башлап, дөнья лидерларына кадәр милләтебез хәле турында хат-мөрәҗғәгатьләр шушы үзәктән язылды, алар барысы да Зөһрә Айсина кулы һәм йөрәге аша узды...

Шушы утыз ел вакыт эчендә татар милли хәрәкәте нинди хәлләр кичерсә, аның үзегендә кайнаган Зөһрә дә шуларны күрдә – судлары да, утлары да булды, бинасыз урамда да торып калдык, төрле сәбәпләр табып, оешмаларыбызны да теркәлүдән төшереп калдырдылар. Эмма безне милләт тормышыннан төшереп калдыра алмадылар – бинадан чыгарсалар, өйләребездән, урамнан торып эшләдек, теркәлүдән төшерсәләр, башка мәйданнарда милләтне яклап сүз әйтәргә, гамәл кылырга юлларын таптык. Без барыбер милләт белән, халык арасында калдык.

Ул арада, безгә алмашка балаларыбыз үсеп җитте, без башлаган милли эшләрне алар дәвам итте. Зөһрәнең кайчандыр мәйданнарда «Азатлык!» кычкырып, татарча газеталар таратып йөргән улы – Руслан Айсин бүген үзе мәйдан тота, ул милләт яшьләренең рухи лидерына әйләнде. Ул Зөһрәнең генә түгел, милләтнең горурлыгы, өмете, ышанычы... Дөнья дәрәжәсендә зур галим Гайдар Җамалның укучысы, кыю сәясәтче Максим Шевченконың киңәшчесе, татар милли хәрәкәтенә нигез салучылардан Дамир Исхаковның дәвамчысы да әле ул Руслан Айсин, татар анасы үз үрнәгендә тәрбияләп үстергән яңа буын милли лидеры!

Бер караганда, Зөһрә үзе дә айдан төшмәгән, гап-гади татар авылында туып үскән бала бит! Ө хәтер күзәнәкләрендә милләтнең бөөк һәм фаҗигале тарихын йөрткән, үз вакыты җиткәч, алар барыбер бәрәп чыккан, аны җитәкләп, Азатлык мәйданнарына алып килгән икән...

Ул үзе Тәтеш районының Кече Тархан (Түбән Тархан) авылыннан, исемнән үк күренгәнчә, ул жирләр ханлык биләмәләре булгандыр, анда абруйлы-дәрәҗәле кешеләр яшәгән. Зөһрәнең ике яктан да әби-бабалары укымышлы, хәлле кешеләр булган, эмма совет чоры бу затлы нәселләргә дә туздырып ташлаган – кайсылары сугышта үлгән, кайсылары, таланып, юкка чыккан. Әтисе һади Саматов, сугыш инвалиды, 1962 елда Болгар юлында фаҗигале рәвештә үлә, әнисе Рәхимә биш бала белән тол кала, алтынчысы – корсакта. Шушы алты баланы бер ялгызы аякка бастыра бу изге ана, барысына да диярлек югары белем биреп, башлы-күзле итеп, оныкларын күреп, 90 яшендә алар тәрбиясендә бакыйлыкка күчә.

Мин шул чакларда Зөһрәнең әнисенә карата мөнәсәбәтенә таңнар калган идем – ул айлар буге авыру анасының баш очында утырды, аны бала караган кебек карады, үз гомерен, үз сулышын бирердәй булып өз-

гәләнде. Зөһрә, гомумән, бөтен туганнары өчен дә шулай өзелеп тора, бөтенесенен кайгылары да, шатлыклары да аның аша үтә. Кем авырган, кемне карарга кирәк, кемнең туге, кемнең уку, кемнең үлем-житем – барысына да ул кирәк, барысы белән дә шушы кечкенә генә Зөһрә идарә итә, нәселнең рухи һәм гамәли ярдәмчесе, проблемаларны хәл итү диспетчеры да – ул. Үзе дә кайный, башкаларны да кайната.

Хәер, Зөһрәнең туганнары үзләре дә төшөп калганнардан түгел – апасы Хафизә, университет тәмамлап, Президент аппаратында эшләде, татар теле буенча сирәк белгеч, яулыклы мөселман хатыны... Абыйсы Хәмит – юрист, 40 ел буге адвокат булып эшли, милли мәсьәләләр, кеше хокуклары белән бәйләп иң катлаулы эшләргә алына. Хәмит туганнарына карата да бик ярдәмчел, авылларында нигезләрен торгызды, барысына да авыр вакытта җилкә куярга ир-ат җилкәсе ул. Әтиләре үлгәндә корсакта калган Сөембикә – бүген үзе балалар анасы, югары белемле белгеч, бер предприятиенен финанс директоры.

Мин Зөһрә белән шушы утыз ел аралашуымда андагы берничә сыйфатка игътибар иттем – ул бик гадел, хәтта принципияль дәрәжәдә гадел, кемнең кем икәннән карамастан, гаделсезлектә каршы әйтә, турысын әйтә, үзенекен эшли. Ул ясалмалыкны кабул итми, кеше хақына керүне, кеше аеруны кискен гаепли, гадел, демократик җәмгыять төзү тарафдары. Бу мәсьәләдә дә безнең фикерләребез уртақ, карашларыбыз бер. Әйткәнәмчә, Зөһрә бик ярдәмчел, элек тә, хәзер дә аның өеннән кеше өзелми, туганнар гына түгел, башкалар да шунда, рус, чуваш милләтеннән булган дуслары да бар. Мин үзем дә Зөһрәнең кеп-кечкенә иске фатирында да, ул тузган торак, дип сүтелгәч алган яңасында да күп тапкырлар булдым. Аның янына үз туганыма килгән кебек киләм, аның һәрвакыт күнеле дә, ишеге дә ачык, ризыгы пешкән, намазлыгы җәелгән булып. Без бергәләп намазларыбызны укыйбыз, татар хәрәкәтендә узган яшьлегемизне искә төшерәбез, милли мәсьәләләрдә чигенүләргә йөрәгемиз әрни, бу хәлләрдән чыгу юлларын эзлибез. Яшьләргә киңәшләребезне бирәбез, чөнки безнең милли мәсьәләләрдә тәҗрибәбез зур, әйтер сүземиз бар, чөнки бу утыз еллык көрәш юлын без бергә үттек. Һәм мин аңа – апа, ул миңа сеңел булып калдык...

Хәзер инде Зөһрәгә дә 65 яшь, моннан ярты гасыр элек кечкенә генә Тархан авылыннан чыгып киткән кыз бүген татар үзәге Казанда милләт өчен янып яши. Һәм мондый Аналары булган милләт тә мәңгә яшәр, инша Аллах!

Фәүзия Бәйрәмова, язучы, тарих фәннәре кандидаты

ЛИЧНОСТЬ, ДОСТОЙНЫЙ ПОДРАЖАНИЯ

В октябре 2021 г. свой 80-летний юбилей отметит заместитель председателя Исполкома Ульяновской областной татарской национально-культурной автономии, Почётный гражданин Ульяновской области, председатель Совета татарских краеведов Ульяновской области Рифгат Фазуллович Ахмедуллов.

Рифгат Фазуллович родился 9 октября 1941 г. в с. Абдуллово (ныне Чердаклинский район Ульяновской области). Окончил физико-математический факультет Ульяновского педагогического института (1963), экономический факультет Ульяновского сельскохозяйственного института (1977), Саратовскую высшую партийную школу (1985). Работал заместителем директора по производственному обучению, воспитательной работе Ст. Бряндинской средней школы Чердаклинского района Ульяновской области (1965–1969), вторым (1969), потом первым секретарём Чердаклинского райкома ВЛКСМ (1970–1972), заведующим отдела оргпартрботы Чердаклинского райкома КПСС (1972–1978), инструктором отдела организационно-партийной работы Ульяновского обкома КПСС (1978), вторым секретарём Тереньгульского райкома КПСС (1978–1984), заместителем председателя Ульяновского обкома профсоюза работников агропромышленного комплекса (1984–1992), генеральным директором торгового дома ликёроводочного завода (1992–2001).

В 2002 г. был избран заместителем председателя Исполкома Ульяновской областной татарской национально-культурной автономии. При

его активном участии в 2008 г. в здании бывшего кинотеатра «Октябрь» открыт Центр татарской культуры, здесь же за счёт пожертвований татарского населения установлен памятник выдающемуся поэту средневековья Кул Гали. Совместно с органами образования и культуры области Р.Ф. Ахмедуллов проводит большую работу по организации и улучшению изучения татарского языка, сохранению национальной культуры, проведению праздника Сабантуй в районах области.

Рифгат Фазуллович является редактором и составителем книг «Татары Симбирского-Ульяновского края» (2016), «Абдуллово – наша малая Родина» (2018), «Ертуганово – земля родная» (2020). С 2016 г. является председателем Объединения татарских краеведов Ульяновской области. Награждён четырьмя медалями Правительства СССР, занесён в Золотую книгу Почёта и удостоен звания Почётный гражданин Ульяновской области (2009). Делегат IV съезда Всемирного конгресса татар (2007), награждён медалью Всемирного конгресса татар «За большие заслуги перед татарским народом» (2011).

Несмотря на свой преклонный возраст он в строю, ведет активную работу по сплочению и объединению краеведов области, сотрудничает с краеведами других регионов.

От имени Всероссийского общества краеведов и редакции журнала «Туган жир. Родной край» поздравляем Рифгата Фазулловича с наступающим юбилеем.

С уважением, редакция журнала

Авторлар буенча белешмә

Абдерахманов Таһир, туган якны тикшереп өйрәнүче.

Акжигитов Кадыйр Мусин улы, төбәк тарихын өйрәнүче, журналист, язучы.

Акчурин Мәгъсум Марат улы, тарих фәннәре кандидаты.

Биккинин Ирек Дамир улы, төбәк тарихын өйрәнүче, юрист, журналист.

Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы, тарих фәннәре кандидаты, ТР «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» рәисе, Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте Советы рәисенең беренче урынбасары.

Бугарчев Алексей Игоревич, лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ

Бәдретдинова Гөлназ Ригат кызы, журналист, жәмәгать эшлеклесе, Бөтендөнья татар яшьләре форумының Идарә әгъзасы.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхадия кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, жәмәгать эшлеклесе.

Данилов Виктор Николаевич, тарих фәннәре докторы, профессор, Н.Г. Чернышевский исемендәге Саратов милли тикшеренү университетының Ватан тарихы һәм историография кафедрасы мөдире.

Даутова Энҗе Нурмөхәммәд кызы, төбәк тарихын өйрәнүче, тарихчы.

Емельянов Виталий Павлович, нумизмат-тикшерүче.

Закирова Илсәяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФА-ның Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык иҗаты бүлеген баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Ильясов Илһам Әмир улы, төбәк тарихын өйрәнүче.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, журналның баш мөхәррире.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы, филология фәннәре докторы, доцент, ТФА-ның Г.Ибраһимов ис. ТӘСИның баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Рамазанова Дөррия Бәйрәм кызы, филология фәннәре докторы, профессор.
--

Рәшитов Фрид Айни улы, тарих фәннәре докторы, профессор.

Салиев Равил Зөфәр улы, төбәк тарихын өйрәнүче, Россия Федерациясенең Мактаулы гомуми белем бирү хезмәткәре.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, туган якны өйрәнүче, БТК каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы, «Туган жир. Родной край» журналының җаваплы сәркатибе.

Тажиев Дамир Нәзир улы, РФ Журналистлар берлеге әгъзасы, Р. Төхфәтуллин исемендәге бүләк иясе, жәмәгать эшлеклесе.

Хәбибуллин Али (Артур) Әхәт, тарих фәннәре кандидаты, Саратов өлкәсе Мөселманнары Диния нәзарәтенен «Шейх Сәид» мәдрәсәсе директоры урынбасары.

Хәсәншина Гөлнур Мөдәррис кызы, «Сөембикә» журналының баш мөхәррир урынбасары.

Ямалтдинов Илмир Илдар улы, филология фәннәре кандидаты, ТФАНен Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Халык ижаты бүлеге мөдире.

Әминов Рөстәм Равил улы, тарих фәннәре кандидаты.

Әхмәдуллов Рифгат Фазуллы улы, Ульяновск өлкәсе татар милли-мәдәни автономиясе Башкарма комитеты рәисе урынбасары, Ульяновск өлкәсенен Мактаулы гражданины, Ульяновск өлкәсенен Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр Советы рәисе.

Сведения об авторах

Абдурахманов Тахир, краевед-исследователь.

Акжигитов Кадыйр Мусинович, краевед, журналист, писатель.

Акчурин Максум Маратович, кандидат исторических наук.

Аминов Рустам Равилович, кандидат исторических наук.

Ахмедуллов Рифгат Фазуллович, заместитель председателя Исполкома Ульяновской областной татарской национально-культурной автономии, Почётный гражданин Ульяновской области, председатель Совета татарских краеведов Ульяновской области.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писательница, общественный деятель.

Бадрутдинова Гульназ Ригатовна, журналист, общественный деятель, член совета Всемирного форума татарской молодежи.

Биккинин Ирек Дамирович, юрист, журналист, краевед.

Бугарчев Алексей Игоревич, лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ.

Бурханов Альберт Ахметжанович, кандидат исторических наук, заслуженный деятель науки РТ, первый заместитель председателя Совета ВОК, председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ.

Данилов Виктор Николаевич, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой отечественной истории и историографии Саратовского национального исследовательского государственного университета им. Н.Г. Чернышевского.

Даутова Эндже Нурмухамедовна, краевед, историк.

Емельянов Виталий Павлович, нумизмат-исследователь.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Ильясов Илхам Амирович, краевед.

Исхаков Дамир Мавляевевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, главный редактор журнала.

Мухаметзянова Лилия Хатиповна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, член ученого совета.

Рамазанова Дуррия Байрамовна, доктор филологических наук, профессор.

Рашитов Фрид Айниевич, доктор исторических наук, профессор.

Сагидуллина Мунира Халимовна, ответственный секретарь журнала «Туган жир. Родной край».

Салиев Равиль Зуфарович, краевед, Почётный работник общего образования РФ.

Степанов Олег Витальевич, исследователь-нумизмат, краевед, член Совета Всетатарского общества краеведов Всемирного конгресса татар.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель.

Хабибуллин Артур (Али) Ахатович, кандидат исторических наук, заместитель директора медресе «Шейх Саид» Духовного управления мусульман Саратовской области.

Хасаншина Гульнур Мударисовна, заместитель главного редактора журнала «Сююмбика».

Ямалтдинов Ильмир Ильдарович, кандидат филологических наук, заведующий отделом народного творчества Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган жир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. *Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С.82.]; [Денисов: 2012. С.25; Черкас: 2005. С.16.]; [ГАОО. Ф.476. Оп.3. Ед.хр.609. Л.6.]*

2. *Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:*

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф.98. Оп.2. Ед.25.

3. ГАОО. Ф.98. Оп.2. Ед.26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII–начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество _____
2. Ученая степень _____
3. Ученое звание _____
4. Занимаемая должность _____
6. Почтовый адрес с индексом _____
7. Адрес электронной почты (e-mail) _____
8. Контактный телефон _____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган жир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган жир/Родной край».

Туган жир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал

3'2021

Подписано в печать 17.09.2021 г. Формат 70×100 1/16

Усл. печ. л. 19,5 Тираж 1000 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета.

в типографии ООО «Грумант»

В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов
авторов

Чувашстан Республикасының Урмай авылында кунакларны каршы алу

Чувашстан Республикасының «Мишэр» Халык үзешчән ансамбле

Пенза өлкәсенең Урта Әләзән авылындагы татар йорты

Мордовия Республикасының Түви авылы мәчете

Ульяновск өлкәсе хатын-кызларының «Ак калфак» оешмасы

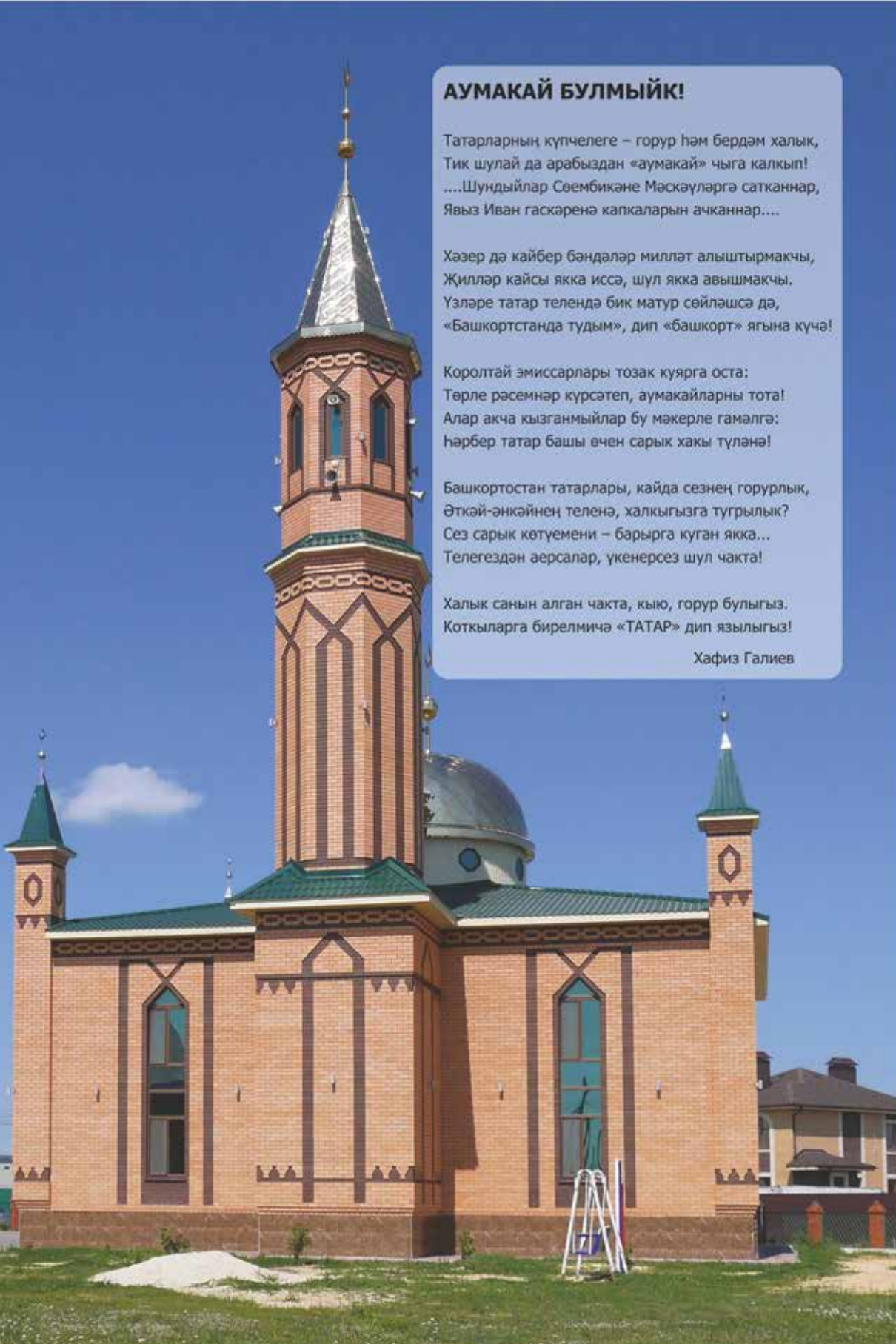
Самара өлкәсе татарлары

*Малик Ямбушев күргәзмәсенең ачылу тантанасы.
Мордовия Республикасы*

Дамир Исхаков һәм Руслан Айсин татар төбәкләрендә сәяхәттә

АУМАКАЙ БУЛМЫЙК!

Татарларның күпчелеге – горур һәм бердәм халык,
Тик шулай да арабыздан «аумакай» чыга калкып!
....Шундыйлар Сөембикәне Мәскәүләргә сатканнар,
Явыз Иван гаскәрәнә капкаларын ачканнар....

Хәзер дә кайбер бәндәләр милләт алыштырмакчы,
Жилләр кайсы якка иссә, шул якка авышмакчы.
Үзләре татар телендә бик матур сөйләшсә дә,
«Башкортстанда тудым», дип «башкорт» ягына күчә!

Королтай эмиссарлары тозак куярга оста:
Төрле рәсемнәр күрсәтеп, аумакайларны тотал!
Алар акча кызганмыйлар бу мәкерле гамәлгә:
Һәрбер татар башы өчен сарык хагы түләнә!

Башкортостан татарлары, кайда сезнең горурлык,
Өткәй-әнкәйнең теленә, халкыгызга тугрылык?
Сез сарык көтүмени – барырга куган якка...
Телегездән аерсалар, үкөнәрсез шул чакта!

Халык санын алган чакта, кыю, горур булыгыз.
Коткыларга бирелмичә «ТАТАР» дип язылыгыз!

Хафиз Галиев

